

รายงานผลการวิจัย
การเสริมสร้างทุนทางสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง

- 9 พ.ย. 2548

โดย
รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพร หะวานนท์
ดร.พิศมัย รัตนโรจน์สกุล
โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

สนับสนุนการวิจัย : สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

๒ ๒๕๔๘๑๖

ชื่อหนังสือ การเสริมสร้างทุนทางสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง
ผู้เขียน รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพร ณะพานนท์
ดร.พิศมัย รัตนโรจน์สกุล
โครงการปริญญาเอกพัฒนศึกษาศาสตร์
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
114 สุขุมวิท 23 เขตวัฒนา กรุงเทพมหานคร 10110
www.grad.swu.ac.th

พิมพ์ครั้งแรก ตุลาคม 2548

จำนวนพิมพ์ 350 เล่ม

จัดพิมพ์โดย สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ
92 ถนนกรุงเกษม ป้อมปราบ กรุงเทพมหานคร 10100
โทรศัพท์ 02-282-2559
โทรสาร 02-282-2827
www.social.nesdb.go.th

คำนำ

โครงการศึกษาวิจัยการเสริมสร้างทุนสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง เกิดขึ้นจากการตระหนักถึงความสำคัญของการพัฒนาชุมชนไปสู่ความเข้มแข็ง และตั้งอยู่บนฐานคิดของการพึ่งพาตนเองได้ ซึ่งแท้จริงแล้วชุมชนไทยในอดีตมีความเข้มแข็งและพึ่งพาตนเองมาอย่างยาวนาน หากเมื่อการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยและความเป็นสังคมอุตสาหกรรม ภายใต้อุดมการณ์แห่งทุนนิยม ทำให้ชุมชนส่วนใหญ่อ่อนแอลงและไม่สามารถพึ่งพาตนเองได้ หากแต่มีชุมชนอีกจำนวนไม่น้อยที่สามารถปรับตัวและพลิกฟื้นขึ้นมาสู่ความเข้มแข็งได้ภายใต้บริบทใหม่ของสังคม ด้วยชุมชนมีสิ่งที่เรียกว่า “ทุนสังคม” เป็นฐานสำคัญที่ช่วยให้ชุมชนดำรงอยู่ได้ และสร้างพลวัตของการปรับเปลี่ยนตัวเองให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นสิ่งที่งานวิจัยนี้ตั้งเป็นคำถามงานวิจัยและแสวงหาคำตอบเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ ก็คือ ทุนสังคมมีความหมายอย่างไรสำหรับคนในชุมชนนับตั้งแต่ในอดีตถึงปัจจุบัน ความหมายของทุนชุมชนได้ถูกปรับเปลี่ยนไปตามการเปลี่ยนแปลงของสังคมและชุมชนอย่างไร และทุนสังคมมีส่วนสำคัญต่อการดำรงอยู่และความเข้มแข็งของชุมชนในลักษณะของการพึ่งพาตนเองได้มากน้อยเพียงใด และจากผลการศึกษาวิจัยได้นำไปสู่การนำเสนอตัวแบบของการก่อรูปทุนทางสังคม องค์ประกอบต่างๆ ของกระบวนการสะสมทุนชุมชนจนกลายเป็นทุนต่างๆ ที่ดำรงอยู่ในชุมชน รวมถึงทุนสังคมที่เป็นองค์ประกอบที่สำคัญอันหนึ่งของการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน และได้เสนอข้อเสนอแนะเพื่อนำไปสู่การสร้างแผนที่ทุนสังคมและข้อเสนอในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์เชิงนโยบาย

คณะผู้วิจัยขอขอบคุณสำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ที่เป็นผู้ให้การสนับสนุนด้านงบประมาณในการทำงานวิจัยครั้งนี้ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี ขอขอบคุณผู้ให้ข้อมูลหลักทุกท่านในพื้นที่ศึกษาทั้งสามกรณีศึกษา ที่ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดียิ่งในการให้ข้อมูลและเปิดโอกาสให้ผู้วิจัยเข้าไปมีส่วนร่วมสังเกตการณ์กิจกรรมต่างๆ อย่างใกล้ชิด

คณะผู้วิจัยหวังว่าองค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้จะช่วยให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับนายของทุนสังคม กระบวนการสะสมทุนของชุมชน และพลวัตของการปรับเปลี่ยนของทุนชุมชนเพื่อนำไปสู่การสร้าง ความเข้มแข็งให้กับชุมชน และจะช่วยให้ผู้กำหนดนโยบาย ผู้ปฏิบัติงาน นักวิชาการ และบุคคลอื่นๆ ที่ทำงานเกี่ยวข้องกับชุมชนได้นำไปใช้ประโยชน์ในภาคปฏิบัติต่อไป

คณะผู้วิจัย

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	
I. บทนำ	1
ความเป็นมา	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	3
วิธีวิทยาในการวิจัย	3
การวิเคราะห์ข้อมูล	5
การสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน	5
พื้นที่ศึกษา	6
II. แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	9
อุดมการณ์การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย	11
ผลของการพัฒนาประเทศต่อการสะสมทุนทางสังคม	11
ความชะงักงันของการสะสมทุนชุมชนในกระบวนการพัฒนา	16
การพลิกฟื้นทุนสังคมและความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านไทย	22
แนวคิดของการเกิดทุนทางสังคมในสังคมอุตสาหกรรม	29
กรอบแนวคิดในการวิจัย	34
III. กรณีศึกษาชุมชนภาคเหนือ :	
กระบวนการสะสมทุนทางสังคมผ่านการพัฒนาการท่องเที่ยว	37
นัยสำคัญของชุมชนเอื้อดินในการศึกษาทุนทางสังคม	37
การสร้างทุนทางสังคมในวิถีแบบพึ่งพาธรรมชาติของชุมชนบนที่สูง	38
การปรับตัวของชุมชนเอื้อดินในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	47
การเกิดขึ้นของทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	55
การเชื่อมโยงการเรียนรู้ในการจัดการท่องเที่ยวไปยังชุมชนอื่น	59

สารบัญ (ต่อ)

	หน้า
IV. กรณีศึกษาชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ :	
กระบวนการสะสมทุนทางสังคมผ่านการทอดผ้าไหมยกดอก	63
นัยสำคัญของหมู่บ้านผ้ายกดอกในการศึกษาทุนทางสังคม	63
การสร้างทุนทางสังคมในวิถีแบบพึ่งพาธรรมชาติของพื้นที่อีสาน	64
การปรับตัวของหมู่บ้านผ้ายกดอกในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	76
การเกิดขึ้นของทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	85
การเชื่อมโยงการเรียนรู้ในการทอดผ้าไหมยกดอกไปยังชุมชนอื่น	88
V. กรณีศึกษาชุมชนภาคกลาง :	
กระบวนการสะสมทุนทางสังคมผ่านการผลิตที่หลากหลาย	93
นัยสำคัญของชุมชนบ้านจากในการศึกษาทุนทางสังคม	93
การสร้างทุนทางสังคมในวิถีแบบพึ่งพาธรรมชาติของชุมชนภาคกลาง	94
การปรับตัวของชุมชนบ้านจากในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	106
การเกิดขึ้นของทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	111
การเชื่อมโยงการเรียนรู้ในการจัดการผลิตที่หลากหลายไปยังชุมชนอื่น	115
VI. สังเคราะห์การก่อรูปของทุนทางสังคม	119
การก่อรูปของทุนทางสังคมในวิถีชีวิตเกษตรกรรม	120
การปรับเปลี่ยนทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	125
VII. ตัวแบบ (Model) การก่อรูปทุนทางสังคม	127
ผลที่เกิดขึ้นจากการมีทุนทางสังคม	129
ข้อเสนอโมเดลแสดงการเกิดขึ้นของทุนทางสังคม	132
ข้อเสนอในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์เชิงนโยบาย	133
บรรณานุกรม	141

สารบัญภาพ

	หน้า
รูปที่ 1 โมเดลการเกิดขึ้นของทุนทางสังคม	132
รูปที่ 2 รูปแบบการก่อตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชน ที่มีอยู่เดิมในอดีต	134
รูปที่ 3 รูปแบบการก่อตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นอุปสรรค ต่อการสร้างทุนของชุมชน	134
รูปที่ 4 รูปแบบการก่อตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมเพื่อนำไปสู่ ความเข้มแข็งของชุมชน	135

I. บทนำ

ความเป็นมา

ฐานคิดของการพัฒนาประเทศในช่วงของการมุ่งเน้นการเจริญเติบโตในภาคอุตสาหกรรมและการเจริญเติบโตของเศรษฐกิจในระดับมหภาค มีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดทัศนคติในการมองชุมชนหมู่บ้านว่าเป็นพื้นที่ของความด้อยพัฒนาในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นในเรื่องของการใช้ชีวิตประจำวัน อาหารที่อยู่อาศัย สุขภาพอนามัย เทคโนโลยีที่ใช้ในการผลิต การจัดการ ไปจนถึงการมีประเพณี พิธีกรรมที่มลาย ความเชื่อที่ขาดพื้นฐานของวิทยาศาสตร์และหลักเหตุผล ฯลฯ สิ่งที่มีค่าในทางเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านคือ ทรัพยากรธรรมชาติที่ควรถูกนำมาเพื่อเป็นสินค้าส่งออก (เช่น ไม้มีค่าจากป่าในภูมิภาคต่างๆ ของป่านานาชนิด แร่ ปลาในทะเล) รวมทั้งการจัดการเพื่อนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการอุตสาหกรรม (เช่น การสร้างเขื่อนเพื่อผลิตไฟฟ้า การใช้แม่น้ำ ทะเล เป็นแหล่งระบายของเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม) นอกจากนี้คนในชุมชนยังถูกมองว่าเป็นเพียงผู้ผลิตอาหารสำหรับคนในประเทศ และสินค้าเกษตรกรรมขึ้นปฐมนำไปส่งออก และรอเวลาที่เมื่อภาคอุตสาหกรรมเจริญเติบโต มีความต้องการแรงงานจำนวนมากจากภาคเกษตร ประชากรจากหมู่บ้านก็จะเคลื่อนย้ายเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม โดยนัยนี้คนในชุมชนหมู่บ้านจึงถูกมองว่าเป็นเพียงแรงงานราคาถูก ที่ภาคเมืองหรือภาคอุตสาหกรรมจะดึงมาใช้ในฐานะเป็นปัจจัยในการผลิตอย่างหนึ่งเท่านั้น

แนวทางการพัฒนาชนบทจึงมุ่งเน้นไปที่ความพยายามในการเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต โดยเฉพาะการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ของสินค้าทางการเกษตร เช่น การพยายามคิดค้นเมล็ดพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง มีอายุการปลูกสั้น และการเจริญเติบโตไม่จำเป็นต้องเป็นไปตามฤดูกาล โดยสามารถปลูกช่วงใดของปีก็ได้ นอกจากนี้ยังได้มีความพยายามที่จะสร้างระบบควบคุมปริมาณของน้ำเพื่อการเพาะปลูก เช่น มีการสร้างระบบชลประทาน ขุดคลองส่งน้ำ การขุดเจาะบ่อน้ำบาดาลเพื่อนำน้ำมาใช้ทางการเกษตร ทิศทางการพัฒนาในลักษณะเช่นนี้มีส่วนสำคัญในการกำหนดทิศทางในการแสวงหาความรู้ หรือการสร้างความรู้เกี่ยวกับชุมชนชนบทให้จำกัดแวดวงอยู่กับเรื่องของปัจจัยการผลิตและกระบวนการผลิตที่สามารถสนองตอบต่อการเจริญเติบโตของประเทศในภาพรวม ภายใต้เจตจำนงของการทำให้ชนบทเป็นภาคการผลิตสินค้าเกษตรกรรม เพื่อเป็นอาหารของคนในประเทศ เพื่อเป็นวัตถุดิบให้โรงงานอุตสาหกรรม และเพื่อเป็นสินค้าส่งออกนำรายได้เข้าสู่ประเทศ โดยความรู้ดังกล่าวนี้ได้ถูกนำไปเผยแพร่ไปสู่สาธารณชน และนำ

ไปสู่การใช้และบริโภคความรู้เหล่านี้อย่างแพร่หลาย จนเกิดผลในทางปฏิบัติเป็นจริงเป็นจัง จนเกือบไม่มีใครปฏิเสธได้เลยว่า ความเป็นชุมชนชนบท หรือชุมชนหมู่บ้าน มีนัยถึงการเป็นภาคการผลิตสินค้าทางการเกษตรที่เป็นอาหารหลักของประเทศ และผลิตสินค้าที่เป็นวัตถุดิบเพื่อการอุตสาหกรรมและการส่งออก ดังนั้นปริมาณผลผลิตโดยรวมที่ผลิตได้ และประสิทธิภาพการผลิต (เช่น ผลผลิตต่อไร่) จึงกลายเป็นดัชนีที่สำคัญของการวัดระดับการพัฒนาของภาคเกษตรกรรม และระดับการพัฒนาของประเทศไปพร้อม ๆ กันด้วย

การกำหนดให้ชุมชนหมู่บ้านเป็นภาคหลักของการผลิตสินค้าทางด้านเกษตร มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการเปลี่ยนแปลงวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชน ในอดีตชุมชนหมู่บ้านมีความเพียงพอในตัวเอง โดยมีการผลิตเพื่อกิน เพื่อใช้ โดยกระบวนการผลิตมีความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและแหล่งอาหาร ชุมชนจะผลิตสิ่งที่ไม่อาจเก็บหาจากธรรมชาติได้ รวมทั้งนำสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนให้สามารถใช้หรือบริโภคได้ ในกระบวนการผลิตชุมชนอาจต้องมีการแลกเปลี่ยนแรงงาน มีการช่วยเหลือซึ่งกันและกันในด้านต่าง ๆ มีการแลกเปลี่ยนเมล็ดพันธุ์ มีการพัฒนาปรับปรุงความรู้และเทคโนโลยี มีการวางกฎเกณฑ์ กติกา และบรรทัดฐานของการอยู่ร่วมกัน สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชนที่สำคัญยิ่ง นอกจากนี้ชุมชนยังมีอุดมการณ์ มีระบบความเชื่อ รวมทั้งระบบความคิดและความรู้ที่ได้รับการสร้างเสริม สะสม และสืบทอด จากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญยิ่งของชุมชนเช่นเดียวกัน ดังนั้นการดำรงอยู่ของชุมชนในอดีต จึงมีทุนสังคมเป็นรากฐานสำคัญที่คำจูงให้ชีวิตชุมชนไม่เพียงแต่ดำรงอยู่เท่านั้น หากแต่ก่อให้เกิดการสร้างสรรคความรู้ใหม่ๆ ทำให้ชุมชนมีพลวัตที่ปรับเปลี่ยนตัวเองให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป อย่างไรก็ตามในยุคของการพัฒนาประเทศไปสู่สังคมอุตสาหกรรมและสังคมทันสมัย ทุนเงินตราได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญของการดำรงชีวิตของชุมชนหมู่บ้าน ส่วนทุนชุมชนที่ไม่ได้อยู่ในรูปเงินตรา แม้จะดำรงอยู่ในทุกชุมชน แต่ก็ได้รับความสนใจว่าเป็นชุมพล้งหรือฐานรากที่สำคัญในการดำรงชีวิตของชุมชน

ประเด็นคำถามที่สำคัญคือ ทุนทางสังคมมีความหมายอย่างไรสำหรับคนในชุมชน และนับจากอดีตถึงปัจจุบัน ความหมายของทุนทางสังคมได้ถูกปรับเปลี่ยนไปตามการเปลี่ยนแปลงของสังคมและชุมชนทางสังคมอย่างไร ความหมายเหล่านี้ได้นัยถึงเรื่องใดบ้าง รวมทั้งทุนทางสังคมมีส่วนสำคัญต่อการดำรงอยู่และความเข้มแข็งของชุมชนทางสังคมในลักษณะของการพึ่งตนเอง ทั้งในด้านความรู้ เทคโนโลยี เศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ได้มากน้อยเพียงใด

การสร้างความรู้เพื่อให้เกิดความเข้าใจทุนทางสังคมของชุมชนเป็นเรื่องที่มีความซับซ้อน เนื่องจากแต่ละชุมชนตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นความสูงต่ำของพื้นที่ สภาพความอุดมสมบูรณ์ของดิน แหล่งน้ำ หรือสถานที่ตั้งที่มีการคมนาคมติดต่อกับเมืองหรือชุมชนอื่นๆ ได้อย่างสะดวก เป็นต้น โดยชุมชนแต่ละแห่งได้มีกระบวนการของการสร้างสมความรู้ที่จะทำมาหากิน สร้างที่อยู่อาศัย สร้างความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต ฯลฯ ซึ่งต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ในด้านต่างๆ เช่น การแลกเปลี่ยนหรือการจ้างแรงงาน การแลกเปลี่ยนความรู้ การร่วมมือกันสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่างๆ ซึ่งทั้งหมดนี้ได้มีการปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายและความต้องการของคนในชุมชนมาโดยตลอด

ก่อให้เกิดเป็นทุน (capital) ในด้านต่าง ๆ ของชุมชน เช่น ทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม ทุนเศรษฐกิจ ซึ่งทุนเหล่านี้เมื่อก่อรูปขึ้น ก็จะช่วยให้เกิดการสะสมทุนในด้านต่างๆ ต่อไปอีก โดยกระบวนการนี้จะดำเนินต่อเนื่องไปเรื่อย ๆ ในบางครั้งทุนชุมชนอาจถูกทำลายลงหรือลดน้อยลงได้เช่นกัน เช่น เมื่อชุมชนถูกกระตุ้นให้มีการผลิตเพื่อขายมากขึ้น คนมีการใช้เครื่องมือเครื่องจักรในการผลิต การแลกเปลี่ยนแรงงานหมดไป อันมีผลทำให้ระบบความสัมพันธ์ในการผลิตที่ก่อให้เกิดการร่วมแรงร่วมใจร่วมมือกันของคนในชุมชน ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคมหมดไป เป็นต้น ดังนั้นกระบวนการสะสมทุนในชุมชนนับจากอดีตจนถึงปัจจุบัน จึงเป็นไปได้ทั้งในทางลบคือลดน้อยถอยลง และในทางบวกคือพอกพูนขึ้น

การวิจัยเพื่อความรู้เกี่ยวกับทุนสังคมของชุมชนหมู่บ้านในยุคครึ่งศตวรรษของการพัฒนา นับว่าเป็นสิ่งจำเป็น เพราะจะทำให้สังคมโดยเฉพาะผู้วางนโยบาย ผู้ปฏิบัติ และผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการวางแผนพัฒนาประเทศ ได้ทราบถึงวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนตามสภาพการณ์ที่เป็นจริง รวมทั้งได้ทราบถึงศักยภาพของชุมชนและอุปสรรคที่ชุมชนกำลังเผชิญอยู่ เพื่อให้สามารถกำหนดยุทธศาสตร์ของการพัฒนาได้อย่างคมชัด และสนองตอบต่อความต้องการจำเป็นของชุมชนหมู่บ้านอย่างแท้จริง

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

โครงการวิจัยนี้เป็นโครงการนำร่องเพื่อศึกษาว่าชุมชนมีกระบวนการสร้างและสะสมทุนทางสังคมอย่างไร มีทุนทางสังคมใดบ้างที่มีความสำคัญต่อความเข้มแข็งของชุมชนทั้งนี้เพื่อให้ได้กรอบแนวคิดและดัชนีที่จะนำไปใช้ในการทำแผนที่ทุนทางสังคม (social capital mapping) ของชุมชนต่างๆ ของสังคมไทย วัตถุประสงค์สำคัญของโครงการวิจัยนี้ได้แก่

1. เพื่อศึกษากระบวนการสะสมทุนทางสังคมของชุมชนซึ่งได้สร้างและสะสมต่อเนื่องจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน ทุนสังคมเป็นรากฐานสำคัญที่ทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้ ทุนสังคมในการวิจัยนี้หมายรวมถึงระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนและความสัมพันธ์ของชุมชนกับบุคคลและองค์กรภายนอกชุมชน กฎเกณฑ์กติกาของการอยู่ร่วมกัน และยังหมายรวมถึงอุดมการณ์ ระบบความคิดความเชื่อ และระบบความรู้ที่คนในชุมชนสร้างสรรค์และสืบสานในชุมชนจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง การศึกษากระบวนการสะสมทุนทางสังคมของชุมชนจะทำให้เข้าใจถึงศักยภาพและจุดอ่อนของชุมชน อันจะนำไปสู่ความเข้าใจถึงนัยสำคัญของทุนทางสังคมที่มีต่อความเข้มแข็งของชุมชน
2. เพื่อศึกษาถึงความเชื่อมโยงระหว่างทุนทางสังคมกับกระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน
3. เพื่อหาแนวทางในการส่งเสริมให้เกิดกระบวนการนำทุนทางสังคมมาใช้ในการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งจะมีส่วนช่วยเสริมสร้างขีดความสามารถทางเศรษฐกิจเพื่อการแข่งขันและเศรษฐกิจฐานรากของชุมชน

วิธีวิทยาในการวิจัย

การวิจัยนี้จะใช้วิธีวิทยาของ “การสร้างทฤษฎีฐานราก” ซึ่งเป็นวิธีวิทยาที่เริ่มใช้กันมากขึ้นในงานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ โดยเหตุที่ในปัจจุบันมีคำถามและปัญหามากมายเกี่ยวกับพฤติกรรมมนุษย์

และการอยู่ร่วมกันของมนุษย์ในบริบททางสังคมที่แตกต่างกัน และได้รับผล กระทบจากกระบวนการพัฒนาในระดับและรูปแบบที่แตกต่างกัน จนทำให้คนเริ่มตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ที่มีอยู่ในปัจจุบันว่าจะสามารถนำมาอธิบายปรากฏการณ์ทางสังคมได้อย่างเพียงพอ ถูกต้อง และเหมาะสมกับประเด็นปัญหาที่มีความซับซ้อน มีความหลากหลายไปตามบริบททางสังคม วัฒนธรรม และระดับการพัฒนาหรือไม่ ความคิดพื้นฐานของการสร้างความรู้โดยการสร้างทฤษฎีจากฐานรากมาจากความเชื่อที่ว่ามนุษย์ได้สร้างความหมายต่างๆ ที่อยู่รอบๆ ตัวขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความเอื้ออาทร ความร่วมมือ การแข่งขัน การอยู่ร่วมกันอย่างเกื้อกูล หรือความเข้มแข็งของชุมชน ดังนั้นปรากฏการณ์ทางสังคมหรือความจริงทางสังคม จึงถูกตีความและให้ความหมายโดยคนที่อยู่ในบริบททางสังคมนั้น ดังนั้นการคิดไว้ล่วงหน้าว่าสิ่งต่างๆ มีความหมายต่อคนอย่างไร จึงอาจทำให้ได้ข้อสรุปที่ผิดพลาดในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคม

ทฤษฎีฐานรากคือทฤษฎีที่ได้จากการศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคม โดยทฤษฎีจะถูกสร้าง (construct) และได้รับการตรวจสอบ (verify) โดยการเก็บข้อมูลและการวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับปรากฏการณ์ทางสังคมอย่างเป็นระบบ การสร้างทฤษฎีฐานรากอาศัยกระบวนการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการอื่น ๆ ที่ใช้กันโดยทั่วไปในงานวิจัยทางด้านสังคมศาสตร์ด้วย เช่น การสัมภาษณ์ระดับลึก การสังเกตแบบมีส่วนร่วม โดยข้อมูลที่น่ามาวิเคราะห์จะต้องเป็นข้อมูลที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องที่ศึกษาอย่างรอบด้าน เพื่อให้การตีความปรากฏการณ์นั้นๆ สะท้อนความหมายตามมุมมองของผู้ที่อยู่ในชุมชนนั้นมากที่สุด

หลักการสำคัญของการสร้างทฤษฎีฐานราก คือ ผู้วิจัยจะต้องมีความไวต่อการคิดและศึกษาข้อมูล (theoretical sensitivity) ในลักษณะที่จะนำไปสู่การสร้างมโนทัศน์และทฤษฎี ซึ่งความไวนี้จะต้องมีอยู่ในทุกขั้นตอนของการวิจัย ไม่ว่าจะเป็นการเลือกตัวอย่างเชิงทฤษฎี (theoretical sampling) การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี (theoretical coding) และการหาข้อสรุปเชิงทฤษฎี (theoretical generating) โดยอาศัยกระบวนการนี้ ทฤษฎีฐานรากจึงเป็นทฤษฎีที่มีลักษณะเฉพาะ คือเป็นทฤษฎีที่ถูกสร้างขึ้นมาจากข้อมูลที่เป็นไปตามปรากฏการณ์จริงมากที่สุด

การสร้างมโนทัศน์เชิงทฤษฎี เป็นการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างข้อมูลกับทฤษฎี อาจกล่าวได้ว่าเป็นขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูล ในการสร้างมโนทัศน์ ข้อมูลที่มีอยู่เป็นจำนวนมากจะถูกนำมาแยกส่วนหรือจัดหมวดหมู่ตามคุณสมบัติ (properties) โดยการวิเคราะห์ข้อมูลต้องอาศัยการตีความ (interpretation) ของผู้วิจัย ดังนั้นมโนทัศน์จึงมิใช่สิ่งที่ปรากฏเห็นอยู่ในปรากฏการณ์จริง แต่เป็นสิ่งที่ผู้วิจัยต้องสร้าง (construct) ขึ้นมาจากข้อมูล

การศึกษาชุมชนในโครงการวิจัยนี้ จะให้ความสำคัญกับการศึกษาสถานการณ์ของชุมชนในช่วงก่อนที่จะมีการพัฒนาเข้าไปในชุมชน โดยจะศึกษาย้อนไปในอดีตที่ชุมชนมีวิถีการดำรงชีวิตแบบพอเพียง มีการติดต่อกับองค์กรทางสังคมภายนอกชุมชนไม่มากนัก ซึ่งวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนในช่วงนี้มีแนวโน้มจะแตกต่างกันไปตามสภาพภูมิศาสตร์ เช่น ความสูงต่ำของพื้นที่ ความอุดมสมบูรณ์ของดิน แหล่งน้ำ ที่ดินเพื่อการเพาะปลูก ป่าไม้ ฯลฯ แต่ละชุมชนจะมีการทำมาหากิน การจัดระบบความสัมพันธ์เพื่อการอยู่

ร่วมกันและการสะสมความรู้ จะแตกต่างหลากหลายไปตามสภาพแวดล้อม ก่อให้เกิดเป็นกระบวนการสะสมทุนของชุมชน การวิจัยในขณะนี้ก็จะศึกษาถึงการดำรงอยู่และการสร้างระบบความสัมพันธ์และระบบความรู้ ภายใต้เงื่อนไขทางด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ สังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ซึ่งจะนำมาสู่ความเข้าใจชุมชนในช่วงที่เข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศนับจากปี 2504 ซึ่งจะทำให้ความสำคัญกับการเข้ามาของโครงการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ไฟฟ้า ระบบชลประทาน รวมทั้งการเข้ามาของโครงการต่าง ๆ ของรัฐ เพื่อกระตุ้นให้ชุมชนมีการผลิตเพื่อขาย การเข้ามาของเทคโนโลยีและความรู้จากภายนอกชุมชน การเข้ามาของระบบสินเชื่อ ฯลฯ นอกจากนี้ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ ก็ได้มีสินค้าต่างๆ ทั้งสินค้าเพื่อการผลิตและการบริโภค หลั่งไหลเข้ามาในชุมชนโดยผ่านกลไกของตลาด ประเด็นคำถามที่สำคัญในช่วงนี้ก็คือสิ่งต่าง ๆ ที่หลั่งไหลเข้ามามีผลต่อกระบวนการสะสมทุนทางสังคมของชุมชนอย่างไร ซึ่งแน่นอนว่าชุมชนที่มีแบบแผนและกระบวนการสะสมทุนชุมชนที่แตกต่างกันในช่วงก่อนก่อนที่จะเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศ จะได้มีกระบวนการปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตเพื่อสนองตอบต่อการเข้ามาของสิ่งต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน และนำไปสู่การมีกระบวนการสะสมทุนทางสังคมที่ต่างกันอย่าง

การวิเคราะห์ข้อมูล

ข้อมูลสำหรับการวิเคราะห์ในการศึกษานี้ จะได้จากการสัมภาษณ์ระดับลึกผู้ให้ข้อมูลหลัก (key informants) ซึ่งประกอบด้วยบุคคลต่าง ๆ ที่เป็นผู้ที่มีประสบการณ์และความรู้ที่เกี่ยวกับประเด็นที่ศึกษา เช่น ผู้นำชุมชนทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ พระสงฆ์ในชุมชน ผู้อาวุโสในชุมชน ชาวบ้าน นักพัฒนาขององค์กรเอกชนและองค์กรของรัฐที่ทำงานในพื้นที่ที่ศึกษา ในการสัมภาษณ์จะมีการบันทึกเทป และหลังจากนั้นจะถอดเทปแบบคำต่อคำ บทสัมภาษณ์ที่ได้จากการถอดเทปนี้จะนำมาพิมพ์ด้วยคอมพิวเตอร์ เพื่อให้สามารถใช้โปรแกรมสำเร็จรูป Atlas/ti ช่วยในการจัดระบบข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล

โปรแกรมสำเร็จรูป Atlas/ti เป็นซอฟต์แวร์ที่สามารถนำบทสนทนาที่พิมพ์เตรียมไว้ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ มาจัดระบบได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยผู้วิจัยสามารถให้รหัส (open coding) ข้อความ คำพูดต่างๆ เพื่อจัดหมวดหมู่ข้อมูล การกำหนดชื่อของมโนทัศน์ (concept) ต่างๆ การจัดกลุ่มมโนทัศน์ (category) และสามารถค้นหามโนทัศน์และกลุ่มมโนทัศน์ได้อย่างรวดเร็ว ทำให้จัดความสัมพันธ์ในการจัดระบบข้อมูลซึ่งมีอยู่มากมายมาวิเคราะห์ โดยโปรแกรมนี้สามารถใช้กับข้อมูลภาษาไทยได้จึงทำให้เกิดความสะดวก

การสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน

การวิจัยโดยใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก เพื่อทำความเข้าใจกับทุนทางสังคมและความสำคัญของทุนทางสังคมที่มีต่อความเข้มแข็งของชุมชน การเลือกศึกษาชุมชนทั้งที่เข้มแข็งและที่ยังไม่เข้มแข็ง จะช่วยให้ทราบถึงศักยภาพและปัญหาอุปสรรคที่ชุมชนเผชิญอยู่ อย่างไรก็ตามเพื่อให้ชุมชนสามารถนำความรู้จากการวิจัยและจากกระบวนการวิจัย ไปใช้ให้เกิดประโยชน์กับชุมชน การสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็น ดังนั้นเมื่อได้ประมวลความรู้ในเรื่องทุนทางสังคมและ

ความเข้มแข็งของชุมชนไว้อย่างเป็นระบบแล้ว โครงการวิจัยนี้จะดำเนินการเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชนโดยจัดเวทีชุมชน เพื่อให้ชุมชนที่มีความเข้มแข็งและที่ยังไม่เข้มแข็งได้มีการแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ร่วมกัน โดยเฉพาะการให้ชุมชนร่วมกันวิเคราะห์ว่า ทูทางสังคมด้านใดบ้างที่เป็นสิ่งที่ชุมชนมีอยู่ หรือเคยมีอยู่ และสามารถฟื้นฟู หรือกระตุ้นให้มีการนำมาใช้เพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ผลที่ได้จากการเรียนรู้ร่วมกันนี้ จะช่วยให้รัฐบาลและผู้เกี่ยวข้องสามารถวางนโยบายและกำหนดยุทธศาสตร์ของการดำเนินงานเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับทุนได้อย่างคมชัด และสนองตอบต่อสถานการณ์และความต้องการของชุมชนได้อย่างแท้จริง

พื้นที่ศึกษา

การเลือกชุมชนเพื่อศึกษาทุนทางสังคมของชุมชน ได้คำนึงถึงความหลากหลายของสภาพแวดล้อมทรัพยากรทางธรรมชาติ สังคม และวัฒนธรรม เพื่อให้ได้ปรากฏการณ์ที่ศึกษาอย่างหลากหลาย และนำไปสู่ข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่สามารถสร้างความเข้าใจในวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างครอบคลุม พื้นที่ศึกษาที่เลือกขึ้นมาประกอบด้วยชุมชนทั้งในจังหวัดภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง ทั้งนี้ในแต่ละจังหวัดจะเลือก 2 ชุมชน เพื่อเป็นกรณีศึกษา โดยเลือกทั้งชุมชนที่มีความเข้มแข็งและชุมชนที่ยังไม่เข้มแข็งเพื่อให้เกิดความหลากหลายในปรากฏการณ์ที่ศึกษา ดังนี้

กรณีศึกษาที่ 1 ชุมชนภาคเหนือ

1.1. ชุมชนที่มีความเข้มแข็งในการจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในจังหวัดเชียงใหม่ โดยชุมชนได้อาศัยทุนด้านทรัพยากรธรรมชาติและลักษณะทางกายภาพของชุมชน ที่เอื้อให้สามารถจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ให้กับคนต่างถิ่น ทำให้ชุมชนมีรายได้เพิ่มขึ้น รวมทั้งยังสามารถทะนุบำรุงรักษาทรัพยากรของชุมชนให้ยั่งยืนด้วย

1.2. ชุมชนที่มีบริบททางกายภาพใกล้เคียงกับชุมชนที่จัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ในจังหวัดเชียงใหม่ และคนในชุมชนมีความสนใจที่จะทำกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ แต่ยังไม่สามารถดำเนินการให้บรรลุผลได้

กรณีศึกษาที่ 2 ชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2.1. ชุมชนที่มีความเข้มแข็งในการทำหัตถกรรมผ้าไหมเพื่อเสริมรายได้ในจังหวัดสุรินทร์ โดยชุมชนได้ใช้ทุนความรู้ในการทอผ้าไหมรวมทั้งลายผ้ายกดอก ซึ่งได้มีการสร้างสรรค์และสะสมมาตั้งแต่อดีตมาทำเป็นหัตถกรรมเพื่อการขายและทำให้สินค้าผ้าไหมมีมูลค่าเพิ่มขึ้น โดยชุมชนได้เริ่มมีการรวมกลุ่มทอผ้าไหมลายยกดอกและนำผ้าไหมไปขายในที่ต่างๆ ทำให้มีรายได้เสริมจากการทำนา

2.2. ชุมชนที่ยังมีความต้องการในการทำหัตถกรรมผ้าไหม เพื่อเสริมรายได้ในจังหวัดสุรินทร์ โดยเจาะจงเลือกชุมชนที่มีบริบททางสภาพธรรมชาติ สังคมและวัฒนธรรมใกล้เคียงกับชุมชนที่เข้มแข็งในข้อแรกแต่เป็นชุมชนที่ไม่มีความรู้ ความเข้มแข็งในการจัดการและดำเนินการเพื่อให้สามารถทอผ้าไหมเพื่อการขายได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ความต้องการที่จะมีรายได้เสริมจากการทอผ้าไหมยังไม่บรรลุผล โดยศึกษาเรียนรู้จากชุมชนที่มีความเข้มแข็ง

กรณีศึกษาที่ 3 ชุมชนภาคกลาง

3.1. ชุมชนที่มีความเข้มแข็งในการดำรงชีวิตแบบเศรษฐกิจพออยู่พอกิน ซึ่งเป็นชุมชนในจังหวัดฉะเชิงเทรา โดยชุมชนมีตัวอย่างผู้นำที่ดำรงชีวิตแบบพออยู่พอกิน เป็นที่ยอมรับและเป็นแบบอย่างของคนในชุมชน ชุมชนจึงมีความเข้มแข็งบนฐานของเศรษฐกิจแบบพอเพียง

3.2. ชุมชนที่ยังไม่มีความเข้มแข็งในจังหวัดฉะเชิงเทรา โดยเจาะจงเลือกชุมชนที่มีบริบททางสภาพธรรมชาติ สังคม และวัฒนธรรม ใกล้เคียงกับชุมชนแรกแต่ยังไม่มี ความเข้มแข็ง คนตกอยู่ในภาวะหนี้สิน และมีการบริโภคเกินกว่ารายได้ หรือบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยที่ชุมชนไม่สามารถผลิตได้เอง

II. แนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ทุนสังคมและความเข้มแข็งของชุมชน เป็นมโนทัศน์ที่ค่อนข้างใหม่ในแวดวงวิชาการของสังคมไทย หากย้อนกลับไปดูเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวกับการพัฒนาสังคม หรือการพัฒนาประเทศ หรือการพัฒนาชุมชน ซึ่งเกิดขึ้นมาในช่วงศตวรรษที่ 19 อันเป็นความพยายามของนักวิชาการที่จะหาคำอธิบายให้กับการพัฒนาอุตสาหกรรม คำว่า การพัฒนา ถูกหยิบยืมมาจากศาสตร์ทางด้านชีววิทยา โดยนำมาใช้อธิบายการปรับเปลี่ยน (transform) สังคมมนุษย์ ซึ่งเปลี่ยนจากสังคมที่มีการจัดระเบียบที่มีความซับซ้อนน้อย ไปสู่สังคมที่มีการจัดระเบียบที่ความซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ จะเห็นว่า แนวคิดเริ่มแรก ที่เกี่ยวข้องกับ “ชุมชน” เป็นความพยายามในการสร้างแบบอุดมคติของชุมชนออกเป็น 2 ขั้ว ขั้วหนึ่งคือสังคมที่ยังไม่พัฒนา และอีกขั้วหนึ่งคือสังคมที่พัฒนาแล้ว และเส้นทางการพัฒนาของทุกสังคม จะเคลื่อนจากสภาพของความด้อยพัฒนาไปสู่สภาพของการพัฒนา เช่น เฟอร์ดินันด์ ทอนนี นักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน ได้พัฒนาแบบอุดมคติของสิ่งที่เรียกว่า Gemeinschaft หรือ “ชุมชน” (community) กับ Gesellschaft หรือ “สังคม” (society) โดยอธิบายว่า สภาพการณ์ของความเป็นชุมชนซึ่งยังไม่พัฒนา สามารถพิจารณาได้จากการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชน ซึ่งจะไม่มีความซับซ้อน โดยคนไม่แยกเรื่องของการทำงานออกจากชีวิตส่วนตัวอื่นๆ และความสัมพันธ์ของคนใน “ชุมชน” จะอยู่ภายใต้ข้อผูกพันที่มีต่อกันในฐานะของการเป็นคนในชุมชนเดียวกัน โดยความสัมพันธ์จะถูกสร้างขึ้นมาจากความรักใคร่ชอบพอสื่อหนึ่งเป็นเครือญาติกัน เพราะทุกคนในชุมชนรู้จักมักคุ้นสนิทสนมกัน คนจึงมีความผูกพันกับชุมชนสูงมาก ส่วนในสังคมที่พัฒนาแล้ว (society) จะไม่มีลักษณะแบบชุมชน ความสัมพันธ์ของคนจะเป็นไปตามความสนใจของแต่ละคน และอยู่บนพื้นฐานของความสมัครใจ ซึ่งเรียกว่าเป็นความสัมพันธ์แบบวิสาหะ (association) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ตามข้อสัญญา (contract) (Broom, Selznick, and Darroch, 1981:132-133) การสร้างตัวแบบของความด้อยพัฒนาและการพัฒนา ในลักษณะนี้มีส่วนสำคัญที่ทำให้คนเชื่อกันโดยทั่วไปว่า ความสัมพันธ์แบบพันธะสัญญาแบบสังคมเมือง เป็นดัชนีสะท้อนความทันสมัยและความก้าวหน้า ส่วนการพึ่งพาอาศัยกัน ความสนิทสนมรู้จักมักคุ้นกัน การอยู่ร่วมกันแบบเครือญาติ เป็นดัชนีของสังคมแบบโบราณไม่ทันสมัย ทำให้คนมองข้ามความสำคัญของระบบความสัมพันธ์อันเป็น “ทุนทางสังคม” ที่มีความหมายต่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชน

การสร้างแบบอุดมคติโดยแบ่งสังคมออกเป็นสองขั้ว มีปรากฏในงานของ โรเบิร์ต เรดฟิลด์ ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยา ซึ่งได้กล่าวถึงวัฒนธรรมเมือง (urban culture) กับวัฒนธรรมท้องถิ่น (folk culture) หรือ เลิรน์เนอร์ ซึ่งเป็นนักสังคมวิทยา กล่าวถึงสังคมแบบประเพณี (traditioanl society) และสังคมสมัยใหม่

(modern society) สำหรับนักวิชาการที่มีการกล่าวถึง สังคมด้อยพัฒนา (underdeveloped society) และ สังคมที่พัฒนาแล้ว (developoped society) อย่างชัดเจนคือ โฮสลิทซ์ ซึ่งได้นำแบบอุดมคติของ ทาคอตต์ พาร์สัน มากำหนดคุณลักษณะของสังคมที่ไม่พัฒนาว่า เป็นสังคมที่สถานภาพของคนได้มาจากการสืบทอดหรือตกทอดมาตามสายเลือด บทบาทที่คนมาสัมพันธ์เป็นอย่างไม่เฉพาะเจาะจงเป็นเรื่องๆ คือ สัมพันธ์กันทุกเรื่อง และมักมีจุดหมายของการมาติดต่อสัมพันธ์กันในเรื่องแคบๆ ที่มีลักษณะเป็นเรื่องส่วนตัว ส่วนสังคมที่พัฒนาแล้วเป็นสังคมที่สถานภาพของคนได้มาจากการความสามารถ การติดต่อสัมพันธ์กันของคนเป็นไปเฉพาะเรื่อง และคนมักมาสัมพันธ์กันด้วยเรื่องที่ไม่ใช่เรื่องส่วนตัว ซึ่งโดยรวมแล้วจะเห็นได้ว่างานของนักวิชาการในยุคนี้มีส่วนสำคัญที่ทำให้ คนทั่วไปมองว่าระบบความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งดำรงอยู่ในยุคของสังคมแบบประเพณีหรือยุคเกษตรกรรม เป็นระบบความสัมพันธ์ที่เป็นดัชนีของความไม่ทันสมัยและไม่เอื้อให้สังคมพัฒนาเป็นอุตสาหกรรม จนทำให้คนทั่วไปมองข้ามและพยายามขจัดหรือปรับเปลี่ยนระบบความสัมพันธ์อันเป็นทุนทางสังคมของชุมชน เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของการทำให้เป็นสังคมทันสมัย

การพยายามอธิบายการเปลี่ยนแปลงของสังคม โดยการสร้างแบบอุดมคติของสังคม ออกเป็นสองขั้ว โดยเสนอว่า สังคมจะเปลี่ยนจากแบบหนึ่ง (แบบประเพณี) ไปสู่อีกแบบหนึ่ง (ทันสมัย) ได้กลายเป็นที่มาของการสร้างทฤษฎีการพัฒนาของกลุ่มนักทฤษฎีการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยแนวคิดนี้เสนอว่า ภาวะดั้งเดิมและภาวะทันสมัยจะปรากฏอยู่ในทุกๆ มิติของสังคมไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเทคโนโลยี เกษตรกรรม อุตสาหกรรม นิเวศวิทยา และการติดต่อสัมพันธ์กันของคนในสังคม การที่สังคมจะปรับเปลี่ยนจากภาวะดั้งเดิมไปสู่ภาวะทันสมัยได้ จะต้องอาศัยสิ่งที่เรียกว่า กระบวนการก้าวไปสู่ความทันสมัย (modernization) เช่น ในด้านเทคโนโลยี จะมีการเปลี่ยนแปลงจากการใช้เทคโนโลยีแบบง่าย ๆ ไปสู่การใช้เทคโนโลยีที่ต้องอาศัยความรู้ของศาสตร์ต่างๆ ในด้านการเกษตรกรรม จะมีการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตแบบพอมือพอกิน ไปสู่การผลิตเพื่อการค้า มีการแลกเปลี่ยนสินค้าเพื่อการบริโภคในระบบตลาด รวมทั้งมีการจ้างแรงงานในการทำเกษตรกรรม ในทางอุตสาหกรรมจะมีการเปลี่ยนแปลงจากการผลิตที่ใช้กำลังคนและสัตว์ ไปสู่การผลิตโดยใช้เครื่องจักร และมีการส่งสินค้าเพื่อแลกเปลี่ยนในระบบตลาด ในทางนิเวศวิทยาจะมีการเปลี่ยนแปลงจากการตั้งถิ่นฐานของคน โดยจะมีการย้ายถิ่นจากหมู่บ้านสู่เมือง

อย่างไรก็ตามการปรับเปลี่ยนสังคมไปสู่ สิ่งที่เรียกกันว่า “สังคมทันสมัย” ไม่ใช่สิ่งที่สามารถเกิดขึ้นได้โดยอัตโนมัติ แต่ต้องอาศัยการเข้ามาจัดการหรือแทรกแซงจากรัฐอย่างเข้มข้น โดยเฉพาะในด้านการกำหนดเป็นนโยบายการพัฒนาประเทศอย่างชัดเจน มีการบังคับทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อสร้างกระบวนการที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่ตั้งไว้ คือ ความทันสมัย ซึ่งเน้นการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการทำประเทศให้เป็นสังคมอุตสาหกรรม การเข้าแทรกแซงของรัฐโดยผ่านกลไกที่เรียกว่า “นโยบายการพัฒนา” ซึ่งเป็นการพยายามจัดระเบียบใหม่ของสังคม โดยมีการกำหนดกติกา กฎเกณฑ์ในเรื่องต่าง ๆ เช่น การจัดการทางด้านระบบนิเวศน์และสิ่งแวดล้อม จัดสรรทรัพยากร การปรับเปลี่ยนค่านิยม การสร้างความรู้ชุดใหม่ ซึ่งหมายรวมถึงการเข้าไปจัดระเบียบใหม่ภายใต้กฎเกณฑ์ และระเบียบชุดใหม่ภายใต้สิ่งที่เรียกว่า “การพัฒนา” ให้กับหมู่บ้านหรือชุมชนหมู่บ้านของไทยนั่นเอง

อุดมการณ์การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย

อุดมการณ์ของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย มีอิทธิพลอย่างสำคัญต่อแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจของไทย นับตั้งแต่ไทยได้เริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับ 1 ในปี 2504 เป็นต้นมา แนวคิดพื้นฐานของกระบวนการนี้ได้แก่ การพยายามพัฒนาภาคอุตสาหกรรมให้เจริญเติบโต ด้วยการดึงเอาส่วนเกินของภาคเกษตรมาใช้ในการพัฒนาภาคอุตสาหกรรม ซึ่งรวมถึงการสร้างโครงสร้างพื้นฐาน (เช่น ถนน ท่าเรือ โรงงานผลิตไฟฟ้า) การสร้างความรู้และเทคโนโลยีการปรับเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง เพื่อเอื้อและรองรับการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม รวมทั้งการจัดระบบการศึกษาเพื่อคัดสรรคนจำนวนหนึ่งเท่าที่จำเป็นเข้าสู่ระบบอุตสาหกรรม ส่วนคนทั่วไปซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่และดำรงชีวิตอยู่ในภาคเกษตรในชุมชนชนบท ถูกมองว่าเป็นเพียง “แรงงาน” ที่เมื่อถึงเวลาที่ภาคอุตสาหกรรมเจริญเติบโต และมีความต้องการแรงงานมากขึ้น ก็จะสามารถ “ดูดซับ” แรงงานจากภาคเกษตรเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม หรือจากชุมชนชนบทเข้าสู่เมือง ซึ่งในช่วงแรกของการพัฒนาอุตสาหกรรม ชุมชนชนบทจะถูกทำให้ตกอยู่ในภาวะชะงักงัน (stagnation) และมีผลให้รายได้ประชาชนในภาคเกษตรกรรมต่ำกว่าผู้ที่อยู่ในภาคอุตสาหกรรมมาก ช่องว่างของรายได้ของประชาชนทั้งสองภาคนี้จะห่างออกไปเรื่อยๆ อยู่ช่วงระยะเวลาหนึ่ง จนเมื่อการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมเริ่มเข้าสู่ภาวะของการเจริญเติบโตอย่างเต็มที่ ซึ่งจะมีผลทำให้ภาคอุตสาหกรรมหรือภาคเมืองขยายตัว แรงงานในภาคอุตสาหกรรมจะขาดแคลน ค่าแรงงานมีแนวโน้มปรับตัวสูงขึ้น และเป็นพลังดึงดูดทำให้แรงงานในภาคชนบทเคลื่อนย้ายเข้าสู่ภาคอุตสาหกรรม ซึ่งจะมีผลทำให้ชุมชนชนบทจะเล็กลงเรื่อยๆ เมื่อการเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรมดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง จะมีผลทำให้ค่าแรงงานเพิ่มสูงขึ้น ซึ่งจะส่งผลให้ช่องว่างระหว่างรายได้ของคนในชาติจะเริ่มแคบลง (trickle down effect) กระบวนการเหล่านี้เมื่อดำเนินไปอย่างดี ประเทศก็จะกลายเป็นประเทศอุตสาหกรรม อันเป็นวิถีทางเดียวกับที่เกิดขึ้นแล้วในหลายๆ ประเทศในโลกตะวันตก (Ahluwalia, 1974; Fei and Ranis, 1966; Lewis, 1954)

พลของการพัฒนาประเทศต่อการสะสมทุนทางสังคม

ความพยายามจัดระเบียบสังคมใหม่ภายใต้อุดมการณ์การพัฒนาของประเทศไทย ได้กระทำโดยใช้กระบวนการครอบงำทางความคิด ที่อยู่บนฐานของอำนาจที่เป็นที่ยอมรับทางศีลธรรม (Hirsch, 1993) กล่าวคือรัฐไทยได้สร้างกระบวนการหลายอย่าง ที่ไม่เพียงแต่จะทำให้ยุทธศาสตร์การพัฒนาประเทศให้เป็นอุตสาหกรรม และยุทธศาสตร์การพัฒนาชนบท ให้กลายเป็นที่ยอมรับทั้งฝ่ายรัฐและฝ่ายประชาชน นอกเหนือจากการทุ่มเทเงินรายได้ของประเทศไปในการพัฒนาอุตสาหกรรม การปล่อยปละละเลยให้ภาคเกษตรกรรมตกอยู่ในภาวะชะงักงัน แล้วรัฐยังใช้กลไกอื่นๆ เพื่อสร้างความชอบธรรม หรือตอกย้ำอุดมการณ์การพัฒนาให้เข้มข้นและสมจริงสมจังขึ้น เช่น การให้ความสำคัญกับจัดการศึกษาในระบบโรงเรียนที่เน้นความรู้ที่เหมาะสมกับสังคมเมืองหรือสังคมอุตสาหกรรม โดยปฏิเสธความรู้ที่ดำรงอยู่ในชุมชนมาแต่เดิม การสร้างกลไกขยายตลาดสินค้าทั้งที่เป็นสินค้าเพื่อการผลิต สินค้าอุปโภคและบริโภคเข้าไปในหมู่บ้าน การใช้สื่อโฆษณาต่างๆ เผยแพร่อุดมการณ์ของการพัฒนาและค่านิยมการบริโภค เข้าไปสู่ประชาชนด้วยกลไกต่าง ๆ ทั้งหมดที่รัฐได้ทำขึ้น หมู่บ้านไทยจึงถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้กระบวนการของ “การพัฒนา”

ตามแบบของรัฐอย่างแยกไม่ออก การพิจารณาผลอันเกิดจากกระบวนการจัดระเบียบทางสังคมใหม่ของรัฐ ภายใต้อุดมการณ์การพัฒนาที่มีต่อหมู่บ้าน อาจทำได้โดยอาศัยผลการวิจัยที่ได้ศึกษาหมู่บ้านในช่วงเวลาที่ เกิดปรากฏการณ์นี้ขึ้น

เมื่อไทยเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่ 1 ในพ.ศ. 2504 นั้น หมู่บ้านส่วนใหญ่ของไทย ยังมีลักษณะการผลิตเพื่อยังชีพ ซึ่งเป็นการผลิตโดยมีเป้าหมายหลักเพื่อไว้กินไว้ใช้ในครัวเรือน มิใช่เพื่อการ แลกเปลี่ยน ผลผลิตที่สำคัญคือข้าว ซึ่งปลูกไว้เพื่อการบริโภคเป็นหลัก รวมทั้งจะมีการเก็บหาของป่าตาม ธรรมชาติ จับปลา ล่าสัตว์ มาเพื่อเป็นอาหาร นอกจากนี้สิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันก็เป็นการผลิตขึ้น ใช้เอง เช่น การทอผ้า หรือการสร้างเครื่องมือในการผลิต เช่น เกวียน คันไถ การสานกระบุง ตะกร้า ตัวอย่าง เช่น การวิจัยเรื่องวัฒนธรรมหมู่บ้านไทย (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, 2537:68-70) ได้กล่าวถึง ระบบเศรษฐกิจของหมู่บ้านในสังคมล้านนาว่า ชีวิตเศรษฐกิจของหมู่บ้านยังคงเป็นระบบพึ่งตนเองทาง เศรษฐกิจ จนถึง พ.ศ. 2500 หรือในบางหมู่บ้านอาจช้ากว่านั้นถึง 10 ปี ในช่วงนั้นชาวบ้านจะปลูกข้าวเหนียว เป็นพืชหลักไว้กินเอง ปลูกผัก เลี้ยงสัตว์ หาของป่ามาเป็นอาหาร เกยวญ้าคามาใช้เอง ทอผ้าใช้เอง หมู่บ้าน อาจมีความจำเป็นต้องแลกเปลี่ยนของบางอย่างที่ผลิตเองไม่ได้ ก็อาจมีการหาบของที่ทำได้ เช่น ปลา ร้า ยาสูบ มีด หม้อ น้ำตาล เกลือ และพริก ไปตะเวนแลกขายตามหมู่บ้านอื่นๆ การที่หมู่บ้านมีการปลูกพืช บางอย่างที่แตกต่างกัน หรือมีการผลิตของบางอย่างที่มีลักษณะเฉพาะ เช่น มีด ภาชนะดินเผา มิใช่เป็นผล ของการพยายามแบ่งงานกันทำในระหว่างหมู่บ้าน หากแต่เป็นไปตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ หรือนิเวศน์ วิทยาของแต่ละหมู่บ้าน ส่วนความชำนาญเฉพาะทาง อาจเกิดจากการมีผู้รู้ในเรื่องนั้นในหมู่บ้าน และได้มี การสืบทอดความรู้ต่อ ๆ กัน หมู่บ้านบางแห่งจึงได้ชื่อว่า หมู่บ้านช่างปั้นหม้อ ช่างตีมีด เป็นต้น

ภาพของหมู่บ้านจากการศึกษาของคนอื่นๆ ในช่วงก่อนการถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการพัฒนา ประเทศไปสู่ความทันสมัย ก็มีลักษณะคล้ายคลึงกัน เช่น การศึกษาหมู่บ้านโปโล ซึ่งเป็นหมู่บ้านหนึ่งใน อำเภอน่านจเรญ ในภาคอีสาน ได้กล่าวถึงวิถีชีวิตของชาวโปโลว่า นอกจากการปลูกข้าวเหนียวไว้บริโภค แล้ว ชาวโปโลยังปลูกฝ้าย คราม หม่อน ปอ พริก ข้าวโพด ถั่ว แตง ซึ่งล้วนเป็นของที่ใช้บริโภคในครัวเรือน หรือนำมาผลิตเป็นสิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันทั้งสิ้น นอกจากข้าวเหนียวที่ปลูกเป็นอาหารหลัก ชีวิตของ คนในหมู่บ้านจะอาศัยการจับปลา กบ เขียดในท้องนา หรือการจับสัตว์อื่น เช่น ไก่ป่า กระรอก กระแต ตัวตุ่น เต่า เป็นต้น การดำรงชีวิตเกือบจะไม่ต้องมีการใช้จ่ายเงินเลย (จุฬาร ชาติช่วงนิรันดร์, 2527:10)

การผลิตแบบยังชีพ มีส่วนสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์ทางสังคมด้านอื่น ๆ ด้วย (Smelser, 1973) เพราะในวิถีการการผลิตแบบนี้ ครอบครัวจะทำหน้าที่ทั้งทางด้านการผลิตและการบริโภค โดยใน การผลิต แต่ละครอบครัวจะต้องผลิตข้าวเท่าไรจึงจะเพียงพอต่อการบริโภคในครัวเรือน รู้ว่าต้อง ตระเตรียมปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน แรงงาน เมล็ดพันธุ์ เครื่องมือ อย่างไรจึงจะผลิตได้ตามต้องการ รวมทั้ง จะต้องมีความรู้ถึงความเพียงพอของทรัพยากรธรรมชาติที่จะเป็นแหล่งอาหารของครอบครัว ในการผลิต แบบยังชีพ ครอบครัวไม่จำเป็นต้องมีความรู้อย่างลึกซึ้งในเรื่องการตลาด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของต้นทุนในการ ผลิต ปริมาณการผลิต ความต้องการของตลาด ราคาของผลผลิต ทั้งนี้เพราะการผลิตและการบริโภค รวม อยู่ในที่เดียวกันคือครอบครัว และการแลกเปลี่ยนก็มักจำกัดอยู่ในหมู่บ้าน การแลกเปลี่ยนภายนอกหมู่บ้าน

มีอยู่อย่างจำกัด หรืออาจกล่าวได้ว่าทั้งการผลิตและการบริโภคดำรงอยู่ในบริบททางสังคมเดียวกัน ในวิถีการผลิตแบบนี้ ครอบครัวซึ่งโดยทั่วไปก็คือพ่อแม่จะทำหน้าที่เป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ ในการดำรงชีวิตหรือในการทำมาหากินให้กับลูกๆ ซึ่งเป็นสมาชิกในรุ่นต่อ ๆ มา

อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าในการดำรงชีวิตภายใต้ระบบของการผลิตเพื่อบริโภคของหมู่บ้านไทยเป็นแบบต่างคนต่างอยู่ เพราะในกระบวนการผลิต ครัวเรือนแต่ละแห่งไม่สามารถกระทำให้สำเร็จได้เพียงลำพัง หากแต่ต้องอาศัยความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกันระหว่างครัวเรือน ทั้งในด้านแรงงานและเครื่องมือการทำนา (เช่น ระบบการแลกเปลี่ยนแรงงานที่มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันในแต่ละภาค) รวมทั้งการจัดแบ่งสรรทรัพยากร หรือการเข้าถึงทรัพยากร (เช่น ระบบเหมืองฝายเพื่อจัดแบ่งการใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกอย่างเป็นธรรม) หรือการจัดระบบการควบคุมการใช้พื้นที่สาธารณะ (เช่น หน้าหมู่บ้าน ในสังคมล้านนา) หรือระบบการปกครองเพื่อรักษาความปลอดภัยและสงบเรียบร้อยในหมู่บ้าน (เช่น ระบบคุ้มบ้านในภาคอีสาน ผู้ที่อาวุโสจะเป็นผู้นำที่คนเคารพนับถือ ผู้อาวุโสที่สุดจะเป็นเจ้าโคตร เมื่อมีปัญหาทะเลาะวิวาท ผู้อาวุโสจะมาเป็นผู้ไกล่เกลี่ย) (ดูรายละเอียดใน จัตตทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา, 2537) โดยนัยนี้ อาจกล่าวได้ว่า สายใยเกาะเกี่ยวระหว่างครัวเรือนในชุมชนที่มีวิถีการผลิตเพื่อยังชีพ มีรากฐานที่มั่นคง เพราะหากขาดความร่วมมือร่วมใจกันทำกิจกรรมต่างๆ ในชุมชนแล้ว ครัวเรือนแต่ละแห่งก็ไม่อาจดำรงอยู่ได้ ลักษณะเช่นนี้คือภาวะที่จัตตทิพย์ นาถสุภา (2540:68) เรียกว่า “ความเพียงพอในระดับหมู่บ้าน” ซึ่งมีความหมายว่า ความเพียงพอ (self-sufficient) หรือภาวะที่เรียกว่า “พออยู่พอกิน” เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในระดับหมู่บ้าน ไม่ใช่ในระดับครัวเรือน

นอกจากนี้ยังมีผลการศึกษาจากโครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน (นาภรณ์ ะวานนท์ และคณะ, 2545) ซึ่งศึกษาชุมชนที่มีความเข้มแข็งในมิติต่าง ๆ ในภาคต่าง ๆ ของประเทศไทยรวม 9 แห่ง ซึ่งได้ให้ภาพของชุมชนในอดีตที่มีความคล้ายคลึงกันมาก แม้ว่าสภาพทางธรรมชาติอันเป็นบริบทของชุมชนจะมีความแตกต่างกันไป ไม่ว่าจะเป็นที่สูง ที่ราบสูง ที่ราบ ที่ราบลุ่ม หรือที่ชายฝั่งทะเล แต่ในทุกพื้นที่ คนในชุมชนได้ผ่านประสบการณ์ที่คล้ายคลึงกันคือ ความพยายามที่จะอยู่รอด หรือดำรงอยู่ได้ภายใต้สภาพแวดล้อมที่มีความหลากหลาย โดยได้สร้างระบบความรู้ที่สอดคล้องกับระบบนิเวศน์ของชุมชน คนสูงอายุในชุมชนต่างสามารถถ่ายทอดประสบการณ์เมื่อครั้งที่เข้ามาตั้งบ้านเรือนในยุคที่ทุกหนทุกแห่งยังเป็นป่าดงว่า พยายามอาศัยสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนและสร้างสรรค์ เพื่อให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นได้ เช่น มีการปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักด้วยวิธีการต่างๆ กัน ทั้งการทำข้าวไร่ในที่สูง การทำนาในที่ดอนและที่ราบ ส่วนในภาคใต้มีการทำนาในที่พรุ ซึ่งการปลูกข้าวในพื้นที่ที่แตกต่างกันนี้ มีวิธีการที่แตกต่างกันไป รวมไปถึงการการเสาะหาพันธุ์ข้าวต่างๆ มาทดลองปลูกให้เหมาะสมกับสภาพธรรมชาติ หรือในการดูแลรักษาโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งในช่วงที่การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนล้อมรอบด้วยป่าดิบ มีไข้ป่าชุกชุม เมื่อเจ็บป่วยก็จะมีผู้พยายามศึกษาหาพืชสมุนไพรต่างๆ มารักษายาบาล ผ่านการลองผิดลองถูก จนสามารถนำมาใช้รักษาโรคที่คนเป็นในขณะนั้นได้ หรือการเก็บหาของป่าเพื่อนำมาเป็นอาหารหรือใช้สอยอื่นๆ ก็ต้องรู้จักเลือกพืชที่มีความปลอดภัย สามารถนำมาบริโภค นอกจากนี้ยังต้องรู้จักทำเครื่องมือดักสัตว์ ล่าสัตว์ และยังต้องมีประสบการณ์ในการเดินป่าให้ปลอดภัย การดำรงชีวิตของคนในช่วงนี้จึงผูกพันอยู่กับ

ธรรมชาติ โดยได้สร้างระบบความรู้ในด้านต่างๆ เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้

การทำมาหากินของคนในยุคนี้มีเป้าหมายเพื่อการบริโภคเป็นหลัก ที่เหลือจึงแลกเปลี่ยนหรือขายบ้าง การเก็บหาของป่าไม่ว่าจะเป็นพืชผักต่าง ๆ เช่น หน่อไม้ เห็ด ผักเบ็ด ผักตั่ว หรือสัตว์ป่าต่าง ๆ เช่น เก้ง เม่น ไก่ป่า หมูป่า ฯลฯ มาบริโภค จะใช้วิธีเก็บหามาเท่าที่ต้องการบริโภคหรือแบ่งปันกันเองเท่านั้น ไม่เก็บหามาจนเกินความจำเป็น เพราะของป่ามีอยู่อย่างเหลือเฟือตลอดปีไม่จำเป็นต้องเก็บมาสะสมไว้เพื่อเป็นหลักประกันในการบริโภค อย่างไรก็ตามวิถีชีวิตในหมู่บ้านมิใช่ภาพของการที่คนมีชีวิตอย่างไม่ต้องดิ้นรนต่อสู้ เพราะทุกอย่างมีอยู่แล้วตามธรรมชาติ แท้ที่จริงแล้วคนในหมู่บ้านช่วงนี้ต้องทำงานหนัก เพื่อจะสามารถนำสิ่งที่ได้จากธรรมชาติมาใช้เพื่อตอบสนองความต้องการจำเป็น คนจะใช้เวลาในการทำงานนานมาก มีเวลาพักผ่อนน้อย ต้องออกไปทำนาแต่เช้าจนค่ำจึงได้กลับบ้าน เมื่อมาถึงบ้านยังต้องมาตำข้าว แล้วจึงนั่งข้าว บางคนก็ต้องไปปั่นฝ้าย ทอผ้าจนดึก บางครั้งต้องนอนดึกมากถึงเที่ยงคืน และตื่นขึ้นมาแต่เช้าประมาณตีสองตีสามเพื่อนั่งข้าว เตรียมตัวไปนา ซึ่งคนใช้คำพูดว่า “ไม่ขยันก็ไม่มีกิน เพราะที่ไม่เคยกันอย่างทุกวันนี้ ต้องรีบไปถางต้นไม้ ขุดต่อไม้ ออก ถึงจะได้ปลูก”

ในช่วงทศวรรษ 2490 ถึงแม้บางชุมชนจะเริ่มมีการใช้เงินแล้ว แต่ชาวบ้านถือว่าเงินเป็นของหายาก และจะพยายามทำสิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นใช้เอง เช่น การปลูกฝ้ายเพื่อนำมาทอผ้า โดยจะปลูกฝ้ายไว้ตามหัวไร่ปลายนา แล้วจึงเก็บเมล็ดฝ้ายมาปั่นเป็นด้าย ทอเป็นผ้า ซึ่งกว่าจะทอผ้ามาเป็นผ้านุ่งได้ ต้องอดหลับอดนอน เสื้อผ้าจึงเป็นสิ่งขาดแคลน ต้องใส่เสื้อผ้าจนขาดก็ยังคงใส่โดยหาหญ้ามาเย็บปิดไว้ ดังเช่นผู้อาวุโสที่เกิดทันในยุคนี้ในชุมชนหนึ่งเล่าว่า “ต้องปลูกฝ้ายที่หัวไร่ปลายนา ปลูกฝ้ายได้แล้วก็ได้กลับได้นอนกัน เพราะว่าได้ฝ้ายมา กว่าจะได้นุ่ง ต้องมาถัก มาทอ มาเย็บ กว่าจะได้ตัวหนึ่ง คนสี่ห้าคนต้องผลัดกันนุ่ง ผลัดกันใส่ ชีวิตคนในช่วงนี้จึงลำบากกว่าที่คนในปัจจุบันจะคาดคิดถึง ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากคำพูดว่า รู้สึกว่ามองชีวิตย้อนหลังไปนี่มันทรมาณ ทุกข์เหลือเกิน ครอบครัวยุคนี้มีเงินสี่ห้าบาทก็ถือว่ามีมากแล้ว” อย่างไรก็ตามในสมัยนี้ไม่มีการแบ่งแยกฐานะของคนโดยใช้เกณฑ์ทางด้านเศรษฐกิจ ในชุมชนไม่มีการใช้คำว่า ยากจน เพราะทุกคนมีข้าวที่ปลูกเองไว้บริโภค มีอาหารที่ผลิตและเก็บหาได้ คนไม่รู้สึกว่าขาดแคลนในเรื่องอาหารการกิน ดังผู้เฒ่าผู้แก่ท่านหนึ่งได้กล่าวว่า “คำนี้ (ยากจน) ไม่รู้จักเลย ก็เป็นแต่เพียงว่า ไม่มีเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม ก็หาใส่กันเอง...ไม่มีใครเหนือใคร พอถึงหน้าหนาวก็ก่อไฟผิงกัน จับกลุ่มกัน”

ความรู้ที่คนได้สร้างขึ้นมาก่อนเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า เป็นความรู้ที่เชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมที่ตนเองดำรงชีวิตอยู่ เป็นความรู้ที่อาศัยการลองผิดลองถูกจากการปฏิบัติอย่างจริงจัง และ เป็นความรู้ที่มีการปรับเปลี่ยนเพื่อสนองตอบต่อความต้องการของคนในชุมชนอยู่ตลอดเวลา เช่น ในการทำนา จะมีการปรับระบบการทำนาให้สอดคล้องกับธรรมชาติกลายเป็นระบบความรู้เกี่ยวกับการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกให้เหมาะสมกับความสูงต่ำของพื้นที่และความเพียงพอของน้ำ นอกจากนี้การเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกยังขึ้นอยู่กับความพึงพอใจในรสชาติของข้าว เช่น ความนุ่ม ความหอม รวมทั้งวัตถุประสงค์ในการนำข้าวไปใช้ทำอาหารอย่างอื่น เช่น แป้งขนมจีน พันธุ์ข้าวของชาวนาที่เรียกว่าพันธุ์ข้าวพื้นเมืองจึงมีหลายชนิด เช่น มะลิอ่อน มะลิซ้อน ข้าวเหลืองจำปา ฯลฯ การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าวซึ่งกันและกันมีอยู่เสมอ และไม่มีการปกปิด หรือ หวงแหนพันธุ์ข้าว ชาวนาอาจใช้วิธีนำพันธุ์ข้าวที่มีอยู่ของตนเองไปแลกพันธุ์ข้าว

ที่ต้องการ หรืออาจใช้วิธีขอยืมพันธุ์ข้าวมาปลูกและใช้คืนเมื่อได้ผลผลิตข้าว ความรู้เกี่ยวกับพันธุ์ข้าวจึงแพร่กระจายไปง่าย และชาวนาสามารถเลือกปลูกข้าวตามความเหมาะสมของธรรมชาติ ประโยชน์ใช้สอยและความพึงพอใจของแต่ละครอบครัว ในการทำน่ายังต้องมีการเตรียมดิน การเตรียมเครื่องมือสำหรับการทำนา การดูแลสัตว์โดยเฉพาะวัวควายเพื่อใช้ในการไถนา วิธีการหว่านหรือดำนา การดูแลต้นข้าวให้แข็งแรง การเก็บเกี่ยวข้าว การนำเมล็ดข้าวออกจากรวง ไปจนถึงการทำข้าวเปลือกให้เป็นข้าวสาร ความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวจะได้รับการถ่ายทอดไปยังคนรุ่นต่อไป เมื่อเด็กติดตามพ่อแม่ออกไปนาข้าว พ่อแม่จะคอยบอกให้เด็กฟังว่า ที่นาส่วนใด ควรใช้ข้าวพันธุ์ใด เพราะอะไร ซึ่งเป็นการถ่ายทอดความรู้เพื่อให้เด็กสามารถเติบโตเป็นผู้ใหญ่ที่สามารถพึ่งตนเองในการทำมาหากินเลี้ยงครอบครัวของตนเองได้นอกจากนี้ในการปลูกข้าวชาวนายังได้สร้างระบบความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาด้วยกันเพื่อแลกเปลี่ยนแรงงาน สร้างความสนุกสนานรื่นเริงในการทำงาน สร้างขวัญและกำลังใจในการทำงาน และเพื่อสร้างระบบการพึ่งพาอาศัยกันเพื่อความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากิน ข้าวจึงไม่เพียงแต่เป็นอาหารหลักของชาวนาเท่านั้น แต่การทำน่ายังเป็นที่มาของระบบความสัมพันธ์และวัฒนธรรมของผู้ที่อยู่ในชุมชนหมู่บ้านเดียวกัน ความรู้สึกเป็นคนหมู่บ้านเดียวกันพวกเขาร่วมกันของชาวนาเกิดขึ้นจากกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาที่ดำเนินต่อเนื่องไปเกือบตลอดทั้งปี ความเป็นชาวนาจึงมิใช่เป็นเพียงอาชีพหนึ่งของผู้ที่ทำนา แต่ความเป็นชาวนาสะท้อนถึงวิถีชีวิตของคนที่ทำนา ซึ่งมีระบบความรู้ที่ได้สร้างสรรค์ สะสม ปรับเปลี่ยน และมีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

ดังนั้นถึงแม้ว่าครอบครัวจะเป็นหน่วยหลักในการผลิตและการบริโภค แต่ความอยู่รอดของครอบครัวมิได้เกิดขึ้นได้โดยอิสระ ในการทำมาหากินของครอบครัวในชุมชนต้องอาศัยพึ่งพาแรงงานซึ่งกันและกัน เช่น ร่วมเอาแรงกันเพื่อเก็บเกี่ยวข้าวให้ทันเวลา ในการเก็บหาของป่าก็มักจะใช้การแบ่งปันของที่เก็บหาได้ เช่น เนื้อสัตว์ป่า เพื่อให้มีอาหารหมุนเวียนแบ่งปันกันในระหว่างครอบครัว นอกจากการผลิตและการบริโภคแล้วครอบครัวยังมีการพึ่งพาอาศัยกันในเรื่องการสร้างบ้าน การผลิตเครื่องมือทำมาหากิน การสร้างพาหนะ เช่น เกวียน คันไถ นอกจากนี้ คนยังต้องพึ่งพากันในด้านการรักษาโรค การประกอบพิธีกรรม ความจำเป็นที่คนในชุมชนจะต้องร่วมมือกันในเรื่องต่างๆ เหล่านี้ เป็นผลมาจากการที่การระดมแรงงานกันสามารถช่วยให้กิจกรรมหลายอย่างได้รับผลสำเร็จสูงกว่าการทำโดยอาศัยแรงงานเฉพาะภายในครอบครัว และลักษณะของการทำกิจกรรมบางอย่าง ต้องอาศัยผู้รู้หรือผู้เชี่ยวชาญเฉพาะเรื่องซึ่งจะมีผู้รู้ผู้อยู่ไม่มากนักในหมู่บ้านเดียวกันหรือในหมู่บ้านใกล้เคียง ทำให้ต้องมีการอาศัยพึ่งพาซึ่งกันและกัน นอกจากนี้กิจกรรมหลายๆ อย่าง เช่น พิธีกรรมต่างๆ การสร้างความสนุกสนานรื่นเริงในเทศกาลสำคัญ การทำบุญ ต้องอาศัยพลังของกลุ่มที่จะสร้างศรัทธา ขวัญ และกำลังใจ ซึ่งกันและกันได้ ดังนั้น การทำความเข้าใจกับการดำรงอยู่ของหมู่บ้านในช่วงนี้ จึงต้องอาศัยการศึกษาผ่านกิจกรรมหลักๆ ที่ครอบครัวต้องทำเพื่อความอยู่รอดของครอบครัว และผ่านกิจกรรมที่เป็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างครอบครัวในรูปแบบต่างๆ ซึ่งจะทำให้มองเห็นภาพเครือข่าย และแรงเกาะเกี่ยวของครอบครัวที่มาอยู่รวมกันเป็นชุมชนหมู่บ้าน

ระบบความรู้ซึ่งคนสร้างขึ้นจากความสัมพันธ์กับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ ได้ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ของสังคมในช่วงนั้นๆ อาทิ ระบบความสัมพันธ์ที่ช่วยเหลือกันในเรื่องแรงงาน ความ

สัมพันธ์ในระบบแลกเปลี่ยนเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต ระบบการถ่ายทอดความรู้ในเรื่องการทำมาหากินให้แก่กัน การพึ่งพากันในยามเจ็บป่วย ความสัมพันธ์ระหว่างระบบความรู้กับระบบความสัมพันธ์เป็นกระบวนการที่ต่างสนับสนุนซึ่งกันและกัน ซึ่งไม่เคยหยุดนิ่ง หากมีพลวัตเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา เพื่อปรับให้เข้ากับสภาพแวดล้อม เพื่อให้คนในชุมชนเกิดความปลอดภัยในการดำรงชีวิต ทุกคนมีหลักประกันการบริโภค เกิดความรู้สึกว่าเป็นพวกเดียวกัน มีจิตสำนึกร่วมในความเป็นหมู่พวกชุมชนเดียวกัน เป็นสถานะที่ทุกคนสามารถใช้อำนาจอิสระในการดำเนินชีวิต สามารถพึ่งพาตนเองในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้มนุษย์ตระหนักถึงศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ ดังที่คนในชุมชนจะเรียกตนเองอย่างชัดเจนว่า พวกเราคือชาวนา ชาวประมง ชาวเล อันเป็นคำพูดที่สะท้อนจิตสำนึกของชุมชนที่มีความสำคัญมากและดำรงอยู่กับทุกชุมชน โดยรวมนิยามของความเข้มแข็งและการดำรงอยู่ของชุมชนก่อนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบสมัยใหม่มีเงื่อนไขและกระบวนการที่สำคัญดังนี้คือ

- ก่อนหน้าที่ชุมชนจะเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจและสังคมแบบสมัยใหม่ ชุมชนดำรงอยู่โดยพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่ เช่น ป่าไม้ทั้งในที่ราบและที่สูง แม่น้ำ ทะเลสาบ และพื้นดินเพาะปลูก
- การดำรงอยู่ของชุมชนในอดีตอาศัยระบบความรู้ที่คนในชุมชนได้สร้างขึ้น เพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติได้ โดยระบบความรู้ที่คนได้สร้างขึ้นนี้เป็นระบบความรู้ที่สอดคล้องกับการดำรงชีวิต โดยเกิดจากประสบการณ์ของการปรับตัวและแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นนั้น ชุมชนจึงเป็นผู้สร้างเทคโนโลยี สามารถปรับเปลี่ยนเทคโนโลยี และแก้ไขปัญหาอันเกิดจากการใช้เทคโนโลยีได้ด้วยความรู้ที่มีอยู่ในชุมชน
- ชุมชนในอดีตได้ร่วมกันสร้างกฎเกณฑ์ กติกา ซึ่งรวมถึงจารีตและประเพณี ระบบการจัดสรรทรัพยากร สิทธิในการใช้ทรัพยากร สิทธิอื่น ๆ รวมทั้งหน้าที่ที่คนในชุมชนต้องปฏิบัติ ระบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนจึงเป็นระบบที่ตอบสนองต่อการดำรงอยู่ของชุมชนและครอบครัวในชุมชน
- ระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์ที่ชุมชนได้สร้างขึ้นมาเพื่อให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อสนองตอบต่อความต้องการจำเป็น เป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้ชุมชนในอดีตมีความเข้มแข็ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นจากความเพียงพอในการบริโภค การที่คนอยู่ร่วมกันอย่างสันติและเอื้ออาทร ความสามารถในการปรับตัวและแก้ไขปัญหาต่างๆ ได้โดยไม่ต้องพึ่งพิงภายนอก การมีความรู้สึกผูกพันกับชุมชน ความมั่นใจและพึงพอใจในการดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน ซึ่งทั้งหมดนี้นำไปสู่การตระหนักในพลังในการสร้างสรรค์ของตนเอง และศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์

ความขัดแย้งของการสะสมทุนชุมชนในกระบวนการพัฒนา

การที่หมู่บ้านถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ได้ส่งผลต่อวิถีการดำรงชีวิต และการจัดระเบียบสังคมของชุมชนอย่างรุนแรงและต่อเนื่อง การศึกษาวิจัยหมู่บ้านในช่วงเวลานี้ได้บรรยายการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในลักษณะที่คล้ายคลึงกันว่า ในช่วงหลังจากปี 2500 เริ่มมีพ่อค้า

ออกรับซื้อข้าวและผลผลิต มีการตั้งโรงสีขึ้นใกล้ๆ หมู่บ้าน มีพ่อค้าและเจ้าหน้าที่ของรัฐ เข้ามาแนะนำ การใช้เมล็ดพันธุ์พืชใหม่ๆ การใช้ปุ๋ย และยาฆ่าแมลง ในหลายๆ หมู่บ้านเริ่มได้รับคำแนะนำจากรัฐให้มีการปลูกพืชอื่นๆ ที่ไม่ใช่เพื่อการบริโภคหรือใช้กันในหมู่บ้านหรือครัวเรือน แต่เพื่อการขายโดยเฉพาะ เช่น ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ฝ้าย ปอ มันสำปะหลัง ซึ่งส่งผลให้การเพาะปลูกต้องมีการใช้ทุนสูง และการจัดการกับ ผลผลิตก็ต้องมีส่วนสัมพันธ์กับตลาดภายนอกชุมชนอย่างแยกไม่ออก ดังเช่น บันทึกการบอกเล่าของ ชาวหมู่บ้านโปโลที่กล่าวว่า ในปี 2501 มีเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเกษตรมาแนะนำการใช้ปุ๋ยเคมี และข้าวพันธุ์ (ข้าวเจ้า) ซึ่งชาวโปโลคนแรกที่ทดลองปลูกคือ กำนัน นอกจากนี้ในปี 2503 กำนันก็ได้รับแจกเมล็ดปอ ในการประชุมประจำเดือน และนำมาแจกจ่ายกับชาวบ้าน ซึ่งมีผลทำให้ชาวบ้านมีรายได้เป็นตัวเงินเพิ่ม จากการผลิตข้าวเพียงอย่างเดียวเป็นครั้งแรก ซึ่งทำให้ชาวโปโลมีรายได้เพิ่มสูงขึ้น และเริ่มมีการซื้อสินค้า อื่นๆ เช่น วิทยุทรานซิสเตอร์ รถจักรยาน รวมทั้งมีบริการอื่นๆ เกิดขึ้น เช่น ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า และแม้จะ ยังคงมีการทอผ้าอยู่บ้าง แต่ก็จะเป็นการซื้อเส้นด้ายที่ผลิตโดยโรงงาน จากร้านค้าแล้วนำมาทอผ้า หลังจาก ปี 2516 ซึ่งมีการปลูกพืชอื่นๆ นอกจากปอ ได้แก่ มันสำปะหลัง หมู่บ้านโปโลก็เริ่มมีการทาสีบ้านสดใส มี มอเตอร์ไซด์ และมีรถยนต์ประจำหมู่บ้านสำหรับการเดินทางระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอ

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านโปโล เป็นตัวอย่างหนึ่งในหมู่บ้านอีกมากมายที่ได้ดึงเข้าสู่ กระบวนการพัฒนาประเทศ แม้การมองโดยผิวเผินอาจเห็นเป็น “การพัฒนา” หรือ “ความทันสมัย” โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงทางด้านการผลิตที่มีประสิทธิภาพมากขึ้น มีกระบวนการแลกเปลี่ยนที่ทำให้ คนในชุมชนสามารถเป็นเจ้าของสิ่งอำนวยความสะดวกได้มากขึ้น แต่สิ่งที่จำเป็นจะต้องตั้งเป็นข้อกังขา ในกระบวนการนี้ก็คือ กระบวนการจัดระเบียบใหม่ของชุมชนอันเป็นผลจากนำชุมชนเข้าสู่ระบบการผลิต เพื่อตลาด มีทิศทางที่จะทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันระหว่างชุมชน กับองค์กร หรือบุคคลที่เข้ามา ติดต่อกับชุมชนเพียงใด ดังที่สมเอลเซอร์ (Smelser, 1973) ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า การจำแนกแจกแจงทาง โครงสร้างเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะนำไปสู่ความทันสมัย การที่สังคมสมัยใหม่มีการจำแนกแจกแจง ทางโครงสร้างสูงสังคมจำเป็นจะต้องมีกลไกเพื่อทำหน้าที่ประสานงานหรือบูรณาการ (integration) ให้หน่วย ย่อยๆ ทางสังคมทำงานได้ผลและบรรลุเป้าหมาย เช่น ในสังคมแบบประเพณี ครอบครัวเป็นทั้งหน่วย ผลิตและหน่วยบริโภค การบูรณาการกิจกรรมหรืออีกนัยหนึ่งกลไกที่ทำให้ครอบครัว เครือญาติหรือ ชุมชน ประสานงานร่วมมือเพื่อให้เป้าหมายของการผลิตและบริโภคได้ผลคือ การมีอาหารและผลผลิต เพียงพอกับการบริโภคจึงเป็นเรื่องไม่ซับซ้อน เช่น ศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณี อาจทำหน้าที่ เหล่านี้ แต่ในระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่กลไกการประสานงานหรือการบูรณาการหน้าที่ต่าง ๆ จะม ีความสลับซับซ้อนขึ้น เช่น เมื่อครอบครัวไม่ใช่หน่วยผลิตและให้อาชีพกับสมาชิกของครอบครัว ปัจจุบันบุคคล จะได้รับข่าวสารข้อมูลในเรื่องการทำงานได้อย่างไร หรือเมื่อคนงานไม่ได้เป็นเจ้าของปัจจัยในการผลิต การแบ่งปันผลประโยชน์ระหว่างแรงงานกับเจ้าของทุนจะทำให้เกิดความสมดุลได้อย่างไร เป็นต้น กลไกที่ จะมาทำหน้าที่นี้อาจได้แก่ระบบตลาด กฎหมาย สหภาพแรงงาน สหกรณ์ ธนาคาร ฯลฯ การประสานงาน หรือการบูรณาการโครงสร้างทางสังคมที่หน้าที่ต่างๆ ได้ถูกแยกออกไปทำหน้าที่เฉพาะ นับเป็นเรื่องสำคัญ มากในสังคมสมัยใหม่ ความล้มเหลวหรือความบกพร่องของการประสานงานจะทำให้สังคมเกิดปัญหา

ต่าง ๆ ติดตามมาได้

การศึกษาในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้ข้อสรุปที่คล้ายคลึงกันว่า การเข้าร่วมกับระบบตลาดเป็นเหตุสำคัญที่ทำให้ชีวิตของคนในหมู่บ้านลำบากกว่าเดิม เพราะต้องผลิตเพื่อขายในตลาดที่คนในหมู่บ้านไม่มีอำนาจต่อรอง ต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น ทำให้ต้องไปกู้เงินจากแหล่งเงินกู้ที่ดอกเบี้ยสูง ส่วนสินค้าที่ผลิตก็ขายได้ราคาไม่คุ้มทุน ทำให้ต้องกลายเป็นหนี้สิน การศึกษาวิจัยที่หมู่บ้านท่าเกวียน ได้สะท้อนภาพของการที่ชุมชนชาวนาในจังหวัดอยุธยา ได้ถูกผนวกเข้าไปในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยว่า “ชาวบ้านตื่นตะลึงกับการใช้เครื่องยนต์แทนควาย ใช้น้ำมันแทนหญ้า ใช้น้ำวิทยาศาสตร์แทนปุ๋ยคอก ใช้น้ำประปาศัตรูพืชแทนการปลูกพืชหมุนเวียนตามธรรมชาติ เมื่อถึงฤดูเก็บเกี่ยว ชาวบ้านเห็นว่า ได้ข้าวถึงไร่ละ 80 ถัง ซึ่งแต่เดิมทำนาได้ข้าวอย่างสูงไร่ละ 35 ถัง ชาวบ้านตื่นตื่นมากที่ได้ข้าวสูงอย่างนี้เลยพากันทำตามขายควายขายเครื่องมือการผลิตแบบเดิม แล้วซื้ออุปกรณ์การผลิตแบบใหม่เพื่อทำนาปีละ 2 ครั้ง การทำนาก็ทำเพื่อขาย เหลือจากขายแล้วถึงไว้กิน” (ยศ สันตสมบัติ, 2539:79)

กระบวนการที่หมู่บ้านถูกดึงเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางการผลิตเพื่อการค้านั้น เป็นกระบวนการที่หมู่บ้านไทยถูกทำให้เป็นฝ่ายเสียเปรียบและแบกรับความเสี่ยงต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น ในกระบวนการผลิตที่มีการใช้ที่ดินอย่างต่อเนื่องอย่างการปลูกข้าว 2 ครั้ง โดยไม่มีการพักฟื้นดินเพื่อให้ดินฟื้นคืนสภาพความสมบูรณ์โดยการปลูกพืชหมุนเวียนบำรุงดิน ทำให้สภาพดินเสื่อมสลาย นอกจากนี้การใช้สารเคมีอย่างต่อเนื่องก็เป็นการทำลายดิน ทำให้ระบบนิเวศน์เสียสมดุล การเพาะปลูกไม่ได้ผลและยังทำให้ต้องมีการใช้ปุ๋ยมากขึ้น การปลูกพืชเชิงเดี่ยวโดยอาศัยพันธุ์พืชที่ปรับปรุงใหม่ นำไปปลูกแทนที่พันธุ์พื้นบ้านและพันธุ์ในธรรมชาติ มีผลทำให้ความหลากหลายของพันธุ์พืชลดลงและพันธุ์พื้นบ้านเริ่มสูญหายไป ชาวบ้านต้องพึ่งพาเมล็ดพันธุ์ซึ่งผลิตจากห้องทดลองแทนการใช้เมล็ดพันธุ์ที่เก็บตามธรรมชาติ (วิฑูรย์ ปัญญากุล 2540)

การเข้าสู่ความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ต้องมีการลงทุนสูงของหมู่บ้าน เป็นไปโดยขาดองค์กรที่จะให้สินเชื่อแก่ชาวบ้านให้เป็นไปในทางที่เสนอทางเลือก หรือการให้โอกาสที่จะเลือกการทำมาหากินตามความเหมาะสมกับวิถีชีวิตของตนเอง องค์กรที่รัฐได้จัดตั้งขึ้นเพื่อทำหน้าที่นี้ได้แก่ ธนาคารเกษตรเพื่อการสหกรณ์ (ธกส.) ซึ่งมีวัตถุประสงค์เพื่อปล่อยสินเชื่อเพื่อการพัฒนาชนบท ซึ่งถือว่าเป็นมาตรการด้านสวัสดิการเพื่อลดภาระดอกเบี้ยที่แพงเกินควรที่ชาวนารายย่อยประสบอยู่ แต่การศึกษาหมู่บ้านในจังหวัดอุทัยธานี (Hirsch, 1990; ฟิลิป เฮอร์ช, 2533) พบว่า การดึงหมู่บ้านเข้าสู่การผลิตเพื่อการค้าทำให้ชาวนาชาวไร่รายย่อยสูญเสียอำนาจการตัดสินใจในการผลิต โดยเฉพาะในกรณีการปล่อยสินเชื่อของ ธกส. มักมีการกำหนดเงื่อนไขเกี่ยวกับปริมาณ และชนิดของปัจจัยการผลิตที่ใช้สินเชื่อมักให้ในรูปของวัสดุ ปราภฏการณ์ที่เกิดขึ้นก็คือสินเชื่อจากธกส. มักลำเอียงให้การสนับสนุนการเกษตรเพื่อการค้าเป็นอย่างมาก สำหรับผู้ที่ต้องการปลูกพืชไม่ใช่เพื่อการค้า นอกจากจะถูกกละเลยไม่ได้รับการสนับสนุนแล้ว ในหลาย ๆ กรณียังได้รับผลกระทบจากการที่ธกส. ได้เข้าไปสนับสนุนธุรกิจการเกษตร (เช่น บริษัทเจริญโภคภัณฑ์) ที่ทำสัญญาให้เกษตรกรรายย่อยผูกพันทำการเกษตรแบบสูตรสำเร็จ ยิ่งทำให้ชาวนาชาวไร่ยิ่งขาดอำนาจต่อรอง และยิ่งเป็นการอำนวยความสะดวกให้กับระบบตลาดและองค์กรอื่นๆ ที่เข้ามามีความสัมพันธ์กับชุมชน งานของ

เฮอร์ซให้ภาพที่เป็นด้านตรงข้ามของการสร้างกลไกการบูรณาการของรัฐ ซึ่งแทนที่จะทำให้หมู่บ้านสามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร สันติเชื้อ ตลอดจนอำนาจการตัดสินใจในกระบวนการผลิตแบบสมัยใหม่ ตามแนวคิดของสเมลเซอร์ กลับกลายเป็นการบูรณาการหมู่บ้านเข้าสู่กระบวนการผลิตสมัยใหม่ ภายใต้ความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบ

ในส่วนของความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านนั้น นักวิชาการที่ให้อธิบายที่น่าสนใจเกี่ยวกับการจัดระเบียบของสังคมของชุมชนหมู่บ้านไทย อันเกิดจากการถูกผนวกเข้าสู่กระบวนการทันสมัย ได้แก่ แอนดรู เทอร์ตัน (2533) ซึ่งพยายามชี้ให้เห็นว่า หมู่บ้านไทยก่อน “การพัฒนา” มิได้อยู่อย่างเป็นเอกเทศหรือโดดเดี่ยว แต่มีการติดต่อสัมพันธ์กันในลักษณะของการพึ่งพากันแบบเท่าเทียม (reciprocal relation) โดยมีการแลกเปลี่ยนซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการกระจายทรัพยากรในหลายรูปแบบ เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน การทำเหมืองฝาย การป้องกันตนเอง การจัดงานฉลองหรืองานบุญต่าง ๆ ซึ่งมีลักษณะของความสัมพันธ์แนวราบหรือแบบวิสาสะ (association) และลักษณะความสัมพันธ์แบบนี้ค่อยๆ กลายเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ อันเป็นความสัมพันธ์แนวตั้งมากขึ้นเมื่อเกิดการแตกตัวทางชนชั้นในสังคมหมู่บ้านภายหลังจากหมู่บ้านได้เข้าสู่กระบวนการทันสมัย โดยเฉพาะเมื่อมีการผู้นำชุมชนอย่างเป็นทางการ และการตั้งสภาตำบลขึ้นมาในพ.ศ. 2518 แอนดรู เทอร์ตัน (2533:63) ชี้ให้เห็นว่าสภาตำบลประกอบด้วย กำนัน เลขาการ (มักเป็นครูใหญ่) ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ทรงคุณวุฒิจากแต่ละหมู่บ้าน และเจ้าหน้าที่ระดับอำเภอจำนวนหนึ่ง ซึ่งเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง ในทางปฏิบัติกำนันมักมีอำนาจมาก สามารถควบคุมการแต่งตั้งสมาชิกสภาตำบลได้ และสามารถกำหนดการใช้จ่ายงบประมาณให้สอดคล้องกับกลุ่มอภิสิทธิ์ หรือสอดคล้องกับเป้าหมายของทางราชการ

แนวคิดการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งได้นำไปสู่การจัดระเบียบสังคมในรูปแบบใหม่ในหมู่บ้าน รวมทั้งได้ดึงหมู่บ้านเข้ามาสู่ระบบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและองค์กรทางสังคมอื่นๆ ส่งผลให้หมู่บ้านจำนวนมากตกอยู่ในสภาพ “บ้านแตกสาแหรกขาด” (fragmentation) สภาพการณ์เหล่านี้ นักวิชาการอาจนิยามว่าเป็น “ความอ่อนแอของชุมชน” ซึ่งเป็นสภาพการณ์ที่สมาชิกของหมู่บ้านมีชีวิตแบบต่างคนต่างอยู่ ไม่สนใจปัญหาที่ชุมชนมีร่วมกัน ต่างคนต่างพยายามเผชิญปัญหา และเอาชนะปัญหาด้วยตนเอง โดยอาจใช้วิธีออกไปเผชิญชนนอกชุมชน เช่น ไปเป็นแรงงานรับจ้าง ไปเป็นแรงงานในต่างประเทศ บรรทัดฐานของการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันแบบเท่าเทียม ถูกแทนที่ด้วยบรรทัดฐานของการที่ต่างคนต่างอยู่ หรือรอให้รัฐหรือคนภายนอกชุมชนมาแก้ไขคำบรรยายถึงสภาพของหมู่บ้านท่าเกวียน (ยศ สันตสมบัติ, 2539) หลังจากมีการเปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านในช่วงของการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย สะท้อนสิ่งที่เรียกว่าความอ่อนแอของชุมชนได้ดี “การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตยังทำให้ความสัมพันธ์ภายในชุมชนเริ่มห่างเหินกันอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน เนื่องจากช่วงเวลาในการทำนาปีละ 2 ครั้ง ทำให้ชาวบ้านมีเวลาว่างน้อยกว่าการทำนาครั้งเดียว ประเพณีลงแขกและการละเล่นต่างๆ เริ่มหายไปจากชุมชน การใช้เครื่องจักรและการว่าจ้างแรงงานเป็นเงินสดแทนการลงแขก ทำให้การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นเริ่มคลอนแคลนลง การทำนาค้างทำให้เกิดปัญหาการแย่งแรงงานกัน เพราะต่างทำพร้อมกัน จึงขึ้นราคาค่าแรงเพื่อแย่งแรงงานกันอยู่บ่อยๆ และเกิดความแตกสามัคคีภายในชุมชน ความแตกแยกและความขุ่นข้องหมองใจเกิดขึ้นอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ชาวบ้านหลายรายเริ่มมีหนี้สินพอกพูน

ฐานะเริ่มยากจนลง ชีวิตลำบากขึ้น ผู้ได้ประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงคือ ธกส. พ่อค้ารับซื้อข้าว เซลส์แมน ขายเครื่องไฟฟ้า และเจ้าแก๊วใหญ่ในหมู่บ้าน ซึ่งมักใจดี ให้อภัยฆ่าแมลง และข้าวของเครื่องใช้ต่างๆ ไปก่อน แล้วค่อยหักหนี้ใช้คืนพร้อมดอกเบี้ยเมื่อทำการเก็บเกี่ยวพืชผลเสร็จ”

ภาพของความอ่อนแอของชุมชน ซึ่งได้มาจากการศึกษาหมู่บ้านในที่ต่างๆ มิใช่ภาพที่เป็นตัวแทนของหมู่บ้านทั้งหมดในประเทศไทย แต่ก็มีอาจกล่าวได้ว่าเป็นเพียงแค่ “ตัวอย่าง” ของหมู่บ้านเพียงไม่กี่หมู่บ้านในจำนวนหมู่บ้านอีกหลายหมื่นแห่งในสังคมไทย ภาพของหมู่บ้านเหล่านี้ น่าจะถือเป็นภาพตัวแทนของปรากฏการณ์ทางสังคม (social phenomena) ที่ได้อุบัติขึ้นในสังคมไทยภายใต้กระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย ซึ่งรัฐได้ใช้อุดมการณ์และวาทกรรมของการพัฒนา เข้าไปจัดระเบียบสังคมใหม่ให้กับหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นการกำหนดนโยบายการพัฒนาประเทศในภาพรวม กระบวนการทางด้านภาษี การจัดสรรงบประมาณ การจัดองค์กรปกครองและองค์กรอื่นๆ ลงไปในชุมชนหมู่บ้าน การอำนวยความสะดวกให้ตลาดแทรกซึมเข้าไปถึงหมู่บ้าน การจัดองค์กรทางการศึกษาเข้าไปในชุมชน การจัดให้มีสถาบันสินเชื่อ ฯลฯ เป็นเงื่อนไขที่เกิดขึ้นในภาพรวม การศึกษาในระดับหมู่บ้านชี้ให้เห็นกระบวนการที่สิ่งเหล่านี้ ถูกนำไปปฏิบัติและจัดกระทำต่อหมู่บ้าน ความรู้ที่ได้นี้แม้จะยังไม่ครอบคลุมแต่ก็สะท้อนให้เห็นด้านที่ไม่เป็นธรรมของ “การพัฒนา” ได้เป็นอย่างดี

การศึกษาชุมชน 9 แห่ง ในโครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน ให้ภาพที่คล้ายคลึงกับการศึกษาในชุมชนอื่น ๆ ว่า การเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในชุมชนทั้ง 9 แห่งเกิดขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกัน คือ ประมาณช่วงทศวรรษ 2500 อันเป็นช่วงเวลาที่ยุคเริ่มใช้แนวทางการพัฒนาประเทศโดยมุ่งสร้างความเจริญเติบโตของภาคอุตสาหกรรม โดยอาศัยผืนป่า ผืนดิน ผืนน้ำ อันเป็นฐานชีวิตของคนในชุมชนเป็นฐานทรัพยากรเพื่อการพัฒนา โดยได้สร้างกลไกต่างๆ เพื่อให้สามารถผนวกชุมชนเข้ามาสู่กระบวนการพัฒนาหลายประการที่สำคัญ ได้แก่ (1) การจัดโครงสร้างพื้นฐานเข้าไปในชุมชน โดยเฉพาะการพัฒนาแหล่งน้ำ เริ่มจากบ่อบาดาล เขื่อน คลองชลประทาน (2) การนำความรู้และเทคโนโลยีทางการเกษตรแผนใหม่เข้าไปในชุมชน ไม่ว่าจะเป็น พันธุ์ข้าว พันธุ์พืชไร่ พืชสวน ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง เครื่องมือเครื่องจักร รวมทั้งวิธีการในการทำ การเกษตรแผนใหม่ที่ให้ผลผลิตสูง แต่ต้องมีการลงทุนสูงตามไปด้วย รวมทั้งยังเป็นเทคโนโลยีที่ไม่เกื้อกูลต่อระบบนิเวศน์ (3) การนำสินค้าอุปโภคบริโภคเข้าไปสู่ตลาดในชุมชน อันเป็นการกระตุ้นให้เกิดความต้องการเงินเพื่อซื้อหาของเหล่านี้ ซึ่งทำให้คนต้องการมีรายได้ที่เป็นเงินมากขึ้น และ (4) การจัดการให้คนเข้าสู่การศึกษาในระบบโรงเรียนอย่างเข้มข้น เพื่อเตรียมคนรุ่นใหม่ให้มีลักษณะเป็นคนทันสมัย (modern man) เหมาะกับสังคมอุตสาหกรรม

การสร้างกลไกผนวกชุมชนเข้าสู่กระบวนการพัฒนาประเทศ ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อการดำรงอยู่ของชุมชนอย่างรุนแรงหลายประการ ประการแรก นโยบายของรัฐที่เน้นการนำส่วนเกินของภาคเกษตรกรรมมาเป็นรายได้หลักของประเทศ โดยใช้กลไกทางด้านภาษี ทำให้คนในชุมชนซึ่งเป็นผู้ผลิตได้รับผลตอบแทนจากการผลิตต่ำ โดยเฉพาะเมื่อเปรียบเทียบกับผู้ที่ทำงานในภาครัฐ หรือภาคอุตสาหกรรม ทำให้คนในชุมชนหมู่บ้านเริ่มมองว่าการทำงานในไร่นาเป็นงานที่ไม่มีคุณค่า และไม่ต้องการถ่ายทอดระบบความรู้ในเรื่องนี้ให้กับลูก แต่ต้องการให้ลูกไปทำงานนอกภาคเกษตรกรรม ประการที่สอง การกระตุ้น

ให้ชุมชนหมู่บ้านขยายการผลิตและเพิ่มผลผลิต กระทำโดยขาดการสร้างระบบความรู้ที่สอดคล้องกับระบบความรู้ที่เคยสะสมมาของชุมชน ความรู้ที่มากับกระบวนการสร้างความทันสมัยให้กับการผลิตในภาคเกษตรมีลักษณะเป็นส่วนเลี้ยว มุ่งเน้นที่การเพิ่มผลผลิต และทำให้คนมองเห็นแต่ส่วนดีของเทคโนโลยีใหม่ ๆ โดยปราศจากการให้ความรู้รอบด้านแก่ชุมชน ซึ่งในหลาย ๆ ครั้งทำให้ชุมชนต้องประสบปัญหาที่คาดไม่ถึงหลายประการ เช่น การใช้ยาฆ่าแมลงอย่างไม่ถูกวิธีทำให้เป็นอันตรายทั้งกับผู้ผลิตและผู้บริโภค การใช้ปุ๋ยเคมีมากเกินไปทำให้ดินเสื่อมและต้องใช้น้ำมากขึ้นเรื่อย ๆ การใช้เครื่องมือเครื่องจักรเพื่อทุ่นแรงมากเกินไปทำให้ขาดการพึ่งพาอาศัยกันทางด้านแรงงาน คนมีชีวิตแบบต่างคนต่างอยู่ การใช้เมล็ดพันธุ์พืชที่มีการค้นคว้าใหม่ ๆ จากห้องทดลอง ทำให้คนมีการปลูกพันธุ์พืชชนิดเดียวกัน แทนการปลูกพันธุ์พืชพื้นเมืองซึ่งมีอยู่หลากหลายชนิด ซึ่งมีผลทำให้เมื่อเกิดโรคพืชหรือแมลงระบาดจะแพร่ขยายไปอย่างรวดเร็ว การปลูกข้าวได้ปีละ 2-3 ครั้งทำให้ไม่มีเวลาพักดิน ดินจึงเสื่อมโทรม เป็นต้น ประการที่สาม นโยบายของรัฐที่ต้องการใช้การศึกษาในระบบโรงเรียนเป็นเครื่องมือสำหรับการเตรียมคนหรือฝึกคนเข้าสู่อาชีพในภาคอุตสาหกรรม ระบบการศึกษาที่รัฐได้ลงทุนไปมากมายในทุก ๆ ระดับไม่ตอบสนองต่อการดำรงชีวิตในชุมชน ทำให้คนรุ่นใหม่แปลกแยกจากความรู้ที่เคยสะสมมาในชุมชน พ่อแม่ถูกทำให้ออกไปจากกระบวนการเรียนรู้ของคนรุ่นใหม่ ซึ่งทำให้ภูมิปัญญาหรือความรู้ที่เคยมีมา ไม่ได้รับการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทำให้ชุมชนตกอยู่ในภาวะที่ต้องพึ่งพิงผู้อื่นในทางความรู้ ประการที่สี่ การพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยในด้านต่าง ๆ มีผลทำให้คนมีความต้องการใช้เงินในการดำรงชีวิตมากขึ้น แต่ความพยายามเพิ่มรายได้ที่เป็นตัวเงิน ด้วยการเพิ่มผลผลิตและขยายการผลิตของคนในชุมชนหมู่บ้านมีข้อจำกัดหลายอย่าง นอกจากนี้มาตรการทางด้านภาษีของรัฐยังมีส่วนทำให้ผู้ผลิตในภาคเกษตรได้รับผลตอบแทนน้อยกว่าที่ควร ทำให้คนจำนวนมากตกอยู่ในภาวะหนี้สิน และพยายามหาแหล่งรายได้อื่นๆ โดยเฉพาะการเป็นแรงงานรับจ้างที่ไร้ทักษะนอกชุมชนหมู่บ้านของตนเอง ทำให้ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป ประการสุดท้าย การปรับเปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ทำให้ชุมชนหมู่บ้านต้องมีการติดต่อสัมพันธ์กับคนและองค์กรทางสังคมที่อยู่นอกชุมชนในเรื่องต่าง ๆ มากขึ้นกว่าเดิมมาก ชุมชนหมู่บ้านไม่อาจตอบสนองความต้องการจำเป็นของคนในชุมชนได้อย่างสมบูรณ์เหมือนในอดีต ทั้งนี้การติดต่อกับสังคมภายนอกต้องอาศัยทรัพยากรที่สำคัญคือความรู้ที่เหมาะสมสำหรับสังคมสมัยใหม่ซึ่งต่างไปจากความรู้ที่ชุมชนเคยสะสมมา รวมถึงทรัพยากรที่เป็นเงินเพื่อให้สามารถเข้าถึงสินค้าและบริการต่าง ๆ ได้ และโดยเหตุที่คนในชุมชนหมู่บ้านมีแนวโน้มจะมีทรัพยากรทั้งสองด้านนี้น้อยกว่าคนในเมืองที่จะต้องติดต่อกับ ทำให้เกิดความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกัน โดยชุมชนหมู่บ้านเป็นฝ่ายเสียเปรียบในการติดต่อสัมพันธ์กัน

โดยรวมกระบวนการพัฒนาประเทศนับตั้งแต่การเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 ในปี 2504 ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงระบบความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับองค์กรภายนอก ไม่ว่าจะเป็นองค์กรของรัฐบาลทุน พ่อค้า หรือ ระบบตลาด และทำให้ชุมชนอ่อนแอลง ดังนี้คือ

คนในชุมชนได้รับการจูงใจให้มีการผลิตเพื่อขายแทนการผลิตเพื่อบริโภค โดยมีการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรที่ให้ผลผลิตต่อพื้นที่สูงกว่าเดิม โดยเฉพาะในเรื่องพันธุ์พืช ปุ๋ยเคมี

ยาฆ่าแมลง และเครื่องทุ่นแรง ซึ่งทำให้มีการลงทุนเพื่อการเพาะปลูกเพิ่มขึ้น รวมทั้งมีการปลูกพืชไร่เพื่อการค้ามากขึ้น

- การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน ได้แก่ ถนน เขื่อน อ่างเก็บน้ำ บ่อบาดาล ไฟฟ้า มีส่วนส่งเสริมให้คนในชุมชนเข้าถึงเทคโนโลยีสมัยใหม่ทางการเกษตรได้สะดวกและรวดเร็ว
- ระบบและกระบวนการให้บริการของรัฐที่สำคัญ โดยเฉพาะระบบการศึกษา ระบบสินเชื่อ ระบบการให้บริการทางด้านการเกษตร และกระบวนการพัฒนาชนบท มีส่วนสำคัญที่กระตุ้นให้คนให้คุณค่ากับกับความรู้ในระบบโรงเรียน การเข้าถึงสินเชื่อเพื่อนำไปลงทุนทางด้านการเกษตร และการศึกษา รวมทั้งการให้คุณค่ากับวิถีชีวิตแบบสมัยใหม่
- ระบบความรู้ที่ได้รับการสร้างสรรค์และสะสมอยู่ในชุมชน ถูกแทนที่ด้วยระบบความรู้ใหม่ที่คนในชุมชนไม่ได้เป็นผู้สร้างสรรค์ขึ้นมา ทำให้คนตกอยู่ในภาวะที่ต้องพึ่งพิงความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอก ขาดพลังสร้างสรรค์ในการปรับเปลี่ยนความรู้ให้ตอบสนองความต้องการ รวมทั้งลดทอนความสามารถในการจัดการปัญหาต่าง ๆ ด้วยตนเอง
- ชุมชนได้ขยายขอบเขตของความสัมพันธ์ออกไปยังสังคมและบุคคลภายนอกชุมชน ได้แก่ ธนาคาร ร้านค้า เจ้าหน้าที่ของรัฐ พ่อค้า มากขึ้น โดยเป็นการติดต่อสัมพันธ์กันเฉพาะเรื่อง และในการติดต่อสัมพันธ์ต้องอาศัยความรู้ที่แตกต่างจากความรู้ที่คนเคยมีมาแต่เดิม ทำให้คนในชุมชนเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์ที่ขาดความรู้เท่าทัน และในหลาย ๆ กรณีนำไปสู่ความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบ
- การสร้างโรงงานอุตสาหกรรม การให้สัมปทานป่าไม้ รวมทั้งการสร้างเขื่อนและระบบจัดการน้ำเพื่อการเพาะปลูก มีผลในทางลบต่อระบบนิเวศน์ของแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ ที่คนในชุมชนเคยได้พึ่งพาเพื่อการดำรงชีวิต มีผลทำให้คนต้องพึ่งพิงการผลิตพืชเพื่อขาย การดำรงชีวิตที่มีความสมดุลกับธรรมชาติจึงค่อยๆ หดไปจากวิถีชีวิตชุมชน
- ชุมชนในช่วงของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัยกลายเป็นชุมชนที่มีความเสี่ยงสูง โดยชุมชนไม่สามารถควบคุมและจัดการกับสถานการณ์ของความเสี่ยงในเรื่องต่าง ๆ ที่สำคัญ เช่น การผลิตราคาของผลผลิต การบริโภค การเป็นหนี้สิน ได้ด้วยตนเอง หากแต่ต้องพึ่งพิงความรู้ องค์กรทางสังคม และบุคคลจากภายนอกชุมชน ซึ่งมีผลทำให้จิตสำนึกในการแก้ไขปัญหาาร่วมกันของคนในชุมชนเริ่มลดน้อยลง คนเริ่มหาทางแสวงหาทางออกแบบตัวใครตัวมันมากขึ้น
- ความล้มเหลวในการแก้ปัญหาอย่างต่อเนื่องทำให้พลังสร้างสรรค์ของคนชุมชนค่อยๆ ลดทอนลง ชุมชนขาดอำนาจอิสระที่จะแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง ต้องพึ่งพาภายนอกมากขึ้น ทำให้ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ค่อยๆ ถูกลดทอนลง

การพลิกฟื้นทุนสังคมและความเข้มแข็งของชุมชนหมู่บ้านไทย

ถึงแม้ว่ากระบวนการของการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย จะสามารถช่วงชิงการนำในการพัฒนาจนกลายเป็น “การพัฒนาระแสหลัก” ของสังคมไทยได้เป็นระยะเวลายาวนานหลายทศวรรษ แต่ก็มิได้

หมายความว่า ความเป็นกระแสหลักของแนวทางการพัฒนานี้ จะไม่ถูกท้าทายจากแนวคิดอื่น ๆ เพราะแม้ว่า ภายใต้กระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัย โดยยึดถือแนวทางการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมจะก่อให้เกิดวิถีการดำรงชีวิตและค่านิยมแบบใหม่ที่คนจำนวนมากเห็นว่าเป็นความสะดวกสบาย เช่น การที่คนมีสิ่งอำนวยความสะดวกมากขึ้น มีความปลอดภัยจากโรคภัยไข้เจ็บที่เคยคุกคามชีวิต แต่สิ่งเหล่านี้มิได้เกิดขึ้นโดยไม่มีต้นทุนอย่างอื่น ซึ่งก่อให้เกิดกระแสของการกระตุ้นให้มองว่า การพัฒนาทางด้านวัตถุในด้านต่าง ๆ รวมทั้งระเบียบความสัมพันธ์ทางสังคมแบบใหม่ ได้ทำลายสายสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมแบบเดิม ซึ่งเป็นรากฐานของความสุจริต ความมั่นคง และความเข้มแข็งของชุมชน กระแสของความคิดนี้เกิดจากกลุ่มที่เรียกร้องให้รัฐยุติการเข้าครอบงำชุมชนในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางด้านอุดมการณ์ การจัดการ การควบคุมทรัพยากร รวมทั้งยุติการละเมิดสิทธิต่าง ๆ ที่เคยเป็นของชุมชน นอกจากนี้ ยังมีการปลุกกระแสเรียกร้องให้ชุมชนพยายามตัดตัวเอง หรือจำกัดขอบเขตของความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมกันกับองค์กรทางสังคมอื่นๆ นอกชุมชน เช่น ระบบตลาด ระบบสินเชื่อ ระบบการผลิต หรือแม้แต่วิธีการศึกษาศึกษา การสร้างความรู้ของนักวิชาการกลุ่มนี้จึงมุ่งความสนใจไปที่การสืบหาคำอธิบายเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชนในอดีต เพื่อนำกลับมาเป็นพื้นฐานในการพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนที่ถูกผนวกเข้าไปอยู่ในกระบวนการนำประเทศไปสู่ความทันสมัยหรือทุนนิยม แนวคิดการฟื้นฟูความเข้มแข็งของชุมชนในแนวนี้ คล้ายคลึงกับข้อเสนอของนักวิชาการกลุ่มนักทฤษฎีพึ่งพิง (dependency theory) ที่ปฏิเสธแนวคิดการพัฒนาเชิงเส้นตรงของทฤษฎีความทันสมัย โดยเชื่อว่าปรากฏการณ์ของการพัฒนา และการด้อยพัฒนา เป็นเสมือนสองด้านของเหรียญอันเดียวกัน คือ ส่วนของสังคมที่พัฒนาดำรงอยู่ได้ หรือมีโอกาสพัฒนาไปได้ เพราะได้อาศัยการดูดซับส่วนเกินของส่วนที่ด้อยพัฒนา ดังนั้นการที่ส่วนที่ด้อยพัฒนาไม่ว่าจะเป็นชุมชน ประเทศ หรือภูมิภาค ยังมีความสัมพันธ์ผูกติดอยู่กับส่วนที่พัฒนานี้ก็จะไม่ทางก้าวเข้าสู่ขั้นของการพัฒนาได้เลย และแม้ว่าแนวคิดของนักทฤษฎีกลุ่มนี้ในช่วงหลัง จะได้ศึกษาการพัฒนาในหลาย ๆ สังคม และสรุปว่าสังคมที่ด้อยพัฒนาอาจมีโอกาสดำรงอยู่ได้ หากมีองค์ประกอบหลาย ๆ อย่างพร้อม แต่ระดับของการพัฒนายังคงถูกกำหนดโดยสังคมที่พัฒนาแล้ว หรือโดยประเทศศูนย์กลางอันเป็นลักษณะที่เรียกว่าการพัฒนาแบบพึ่งพิง (dependent development) (ดู Evans, 1979)

การนำเสนอแนวคิดของ “การพึ่งตนเอง” ซึ่งโดยภาพรวมเป็นการเสนอทางออกแบบ “หนามยอกเอาหนามบ่ง” คือเมื่อการติดต่อสัมพันธ์กันเป็นแบบไม่เท่าเทียมและเอาเปรียบ และเป็นที่มาของภาวะด้อยพัฒนา ก็ควรยุติความสัมพันธ์นั้น ตัวอย่างของนักคิดที่มีอิทธิพลมากในเรื่องนี้ ได้แก่ โจอัน กัลตุส ซึ่งเสนอว่า เศรษฐกิจในปัจจุบันนี้มีลักษณะของการเน้นความชำนาญเฉพาะอย่างมากเกินไป ทำให้เกิดการแตกแยกเป็นส่วนๆ มีสภาพการของการที่ฝ่ายหนึ่งต้องพึ่งพิงอีกฝ่ายหนึ่งอย่างไม่เสมอภาค ทั้งนี้เพราะเศรษฐกิจแบบนี้วางอยู่บนพื้นฐานของการใช้หลักเหตุผลทางเศรษฐกิจ (economic rationality) แทนการวางอยู่บนพื้นฐานของหลักศีลธรรม การขาดความรัก ความเอื้ออาทร และความผูกพัน อาจทำให้คนได้รับผลตอบแทนในระยะสั้น แต่ในระยะยาวจะก่อให้เกิดความวิบัติ ดังนั้นทางออกของชุมชนคือ การพยายามผลิตสิ่งที่ตนเองต้องการบริโภคหรือใช้สอย โดยอาศัยทรัพยากรที่อยู่ให้มากที่สุด ไม่ควรเน้นการผลิตเพื่อการค้า การแลกเปลี่ยนเน้นอยู่ในภาค (sector) เดียวกัน เช่น ภาคเกษตรกรรมมากกว่าระหว่างภาค

(intersector) เช่น ระหว่างภาคอุตสาหกรรมกับเกษตรกรรม ซึ่งเป็นการสร้างเครือข่ายสัมพันธ์แบบแนวนอน มากกว่าแนวตั้ง การค้าหรือการแลกเปลี่ยนต้องมุ่งเน้นของที่เป็นพื้นฐาน หากจะซื้อสินค้าฟุ่มเฟือย จะต้องทำเมื่อมีส่วนเกิน (surplus) ของผลผลิตแล้ว พื้นฐานของแนวคิดนี้เน้นว่า ชุมชนติดต่อสัมพันธ์กันบน พื้นฐานของสิ่งที่เรียกว่าบรรทัดฐานตามประเพณีของสังคม (normative) ไม่ใช่พันธะของความสัมพันธ์แบบ สัญญา (contract) ดังนั้นคนในสังคมประเพณีมิได้นึกถึงเฉพาะเรื่องของกำไรขาดทุน หากแต่นึกถึงเรื่อง สวัสดิการของผู้อื่นด้วย

นอกจากแนวคิดที่พยายามย้อนกลับไปสืบค้นหาคำอธิบายเกี่ยวกับความเข้มแข็งของชุมชน ในช่วงที่หมู่บ้านยังมีเศรษฐกิจแบบพหุมีพอกิน ภายใต้ระบบความสัมพันธ์และวัฒนธรรมของท้องถิ่น แต่ละแห่งแล้ว ยังมีความพยายามนำแนวคิดที่ได้มาจากการศึกษาความเข้มแข็งของชุมชน ในสังคมที่มี เศรษฐกิจแบบการค้าและมีการจัดระเบียบทางสังคมในแบบที่เรียกว่า ประชาสังคม อันเป็นลักษณะของ สังคมที่ได้ผ่านยุคสมัยของการเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัย อันเป็นความสัมพันธ์ที่คนมีความเอื้อเพื่อ เผื่อแผ่ มีความรับผิดชอบต่อส่วนรวม ภายใต้พื้นฐานของความสัมพันธ์ที่ไม่ใช่ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ หรือระบบอุปถัมภ์ ซึ่งยังไม่แน่ชัดว่าลักษณะความสัมพันธ์แบบนี้จะมีปรากฏในหมู่บ้านไทยในช่วงที่ยังมี การผลิตแบบพหุมีพอกินหรือไม่

ในสังคมไทยได้มีความพยายามศึกษาถึงกระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนเมื่อต้องตก อยู่ในภาวะของการถูกกระตุ้นและผลักดันให้เข้าสู่กระบวนการทันสมัย ซึ่งการศึกษาในหลาย ๆ ชุมชนให้ ข้อสรุปที่คล้ายคลึงกันว่า แม้ในภาพรวมชุมชนหมู่บ้านจะตกอยู่ในสภาพการณ์ที่เป็นฝ่ายเสียเปรียบผู้ที่ อยู่ในภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการในกระบวนการพัฒนา แต่ชุมชนหมู่บ้านโดยทั่วไปมิได้ยอมกับ สภาพการณ์ดังกล่าวโดยปราศจากการต่อสู้และหาทางปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิต ให้สามารถดำรงอยู่ได้ ในสังคมสมัยใหม่อย่างมีศักดิ์ศรีและมีโอกาสที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาของประเทศอย่าง เสมอภาคกับคนในสวนอื่น ๆ ของประเทศ ชุมชนจำนวนมากกำลังอยู่ในระหว่างการพัฒนาความเข้มแข็ง ของตนเองในด้านต่าง ๆ ชุมชนหมู่บ้านจำนวนมาก สามารถรวมพลังสร้างความเข้มแข็งในกับชุมชนได้อย่าง รวดเร็ว บางชุมชนกำลังเรียนรู้บทเรียนและประสบการณ์จากที่อื่น ๆ การมองชุมชนหมู่บ้านในฐานะที่เป็น พื้นที่ที่ผู้คนอยู่ร่วมกัน มีความสัมพันธ์กัน มีการพึ่งพาอาศัยกันในหลาย ๆ ด้าน สามารถทำให้สมาชิก ของชุมชนสามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นของตนเองและครอบครัวได้ ทำให้สามารถมองเห็น พลังของชุมชนที่ต้องขับเคลื่อนด้วยพลังผลักดันที่มาจากภายนอกที่มีความผิดพลาด ความล้มเหลว การพลิกฟื้น และการได้รับผลสำเร็จ

การใช้คำว่า “พลิกฟื้น” เพราะแต่ละชุมชนไม่ได้มองความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นแบบสยบยอมหรือ ยอมรับ แต่ทุกชุมชนกำลังหาทางแก้ปัญหา ชุมชนหลายแห่งได้ผ่านประสบการณ์ของความพยายามพลิกฟื้น ชุมชนที่อ่อนแอมาเป็นชุมชนที่เข้มแข็ง เช่น ในการผลิต ชุมชนพยายามลดความเสี่ยงของชีวิตลง อาจ เป็นการเพิ่มความหลากหลายในการผลิตขึ้นมา ไม่ให้การผลิตไปอยู่ในสิ่งเดียวหรือในเรื่องการผลิตอย่างเดียว ซึ่งอาจจะทำให้แหล่งที่มาของรายได้หรือผลผลิตไม่เพียงพอต่อการบริโภค มีความพยายามที่จะตั้งสหกรณ์ ร้านค้าเพื่อขายปุ๋ยและปัจจัยการผลิตต่าง ๆ การเปลี่ยนพันธุ์พืชจากข้าวหอมมะลิมาเป็นพันธุ์พืชใหม่

มีความพยายามในการตั้งกลุ่มสัจจะออมทรัพย์เพื่อให้คนในชุมชนมีแหล่งเงินทุนหมุนเวียนที่เป็นของตนเองเป็นต้น นอกจากนี้ในกระบวนการแลกเปลี่ยน ชุมชนพยายามสร้างอำนาจต่อรองกับการตลาด ซึ่งการตลาดในที่นี้หมายถึง การตลาดที่ขายสินค้าเพื่อการผลิต และเพื่อจะซื้อปัจจัยในการผลิตเข้ามาในชุมชน

การวิจัยในหมู่บ้านคีรีวง (พรพิไล เลิศวิชา, 2532) เป็นตัวอย่างของชุมชนที่มีการกล่าวถึงซ้ำแล้วซ้ำเล่าในความสำเร็จของการสร้างกลุ่มออมทรัพย์ของชุมชนขึ้นมาอย่างสำเร็จงดงาม อะไรคือเงื่อนไขของความสำเร็จนี้ ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตไว้อย่างน่าสนใจเกี่ยวกับความอยู่รอดปลอดภัยในกระแสทุนนิยม และกระแสการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัย และแม้แต่การฟื้นฟูเอาชนะอุปสรรคอันเกิดจากอุทกภัยครั้งใหญ่ใน พ.ศ. 2531 ว่า คีรีวงเป็นหมู่บ้านที่มีได้ถูกดึงเข้ามาร่วมในกระบวนการทุนนิยมอย่างเต็มที่ด้วยสภาพภูมิศาสตร์ที่ยากแก่การเข้าถึง คือแม้คีรีวงจะอยู่ห่างจากตัวเมืองนครศรีธรรมราชเพียง 27 กิโลเมตร แต่การเดินทางจากหมู่บ้านออกไปยังตัวเมืองต้องใช้เวลาประมาณ 1 ชั่วโมง ชาวบ้านจะเข้าเมืองเมื่อมีความจำเป็น และภายนอกก็เข้ามาติดต่อกีรีวงน้อยมาก ทำให้หมู่บ้านยังไม่เปิดการติดต่อสัมพันธ์กับโลกภายนอกอย่างเต็มที่ ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในคีรีวงเป็นความสัมพันธ์แบบเครือญาติ คนมีความผูกพันกันสูงมาก ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากสภาพภูมิศาสตร์ที่เป็นหมู่บ้านปิด ทำให้คนรู้สึกผูกพันกันเหมือนเครือญาติ แม้ชาวบ้านจะมีฐานะต่างกันแต่ไม่มีระบบชนชั้นที่ซับซ้อน แต่ละครอบครัวถือครองที่ดินขนาดเล็ก อาชีพดั้งเดิมของคีรีวงคือการปลูกผลไม้ โดยแต่เดิมจะเป็นการปลูก หนาม พลู ทุเรียน สะตอ ลูกเนียง มังคุด ลงไปในพื้นที่ป่า ต่อมาจึงมีการนำผลไม้พันธุ์ใหม่ที่เป็นที่นิยมมาปลูกแทน นอกจากนี้ก็มีการนำยางพาราเข้ามาปลูก โดยค่อยๆ ปลูกแทนที่ผลไม้เดิม ซึ่งเป็นทำแบบค่อยเป็นค่อยไป แตกต่างจากบางหมู่บ้านที่มีการโค่นป่าลงจนราบและปลูกยางพาราแทน ผู้วิจัยได้สรุปว่าชาวคีรีวงมีวิธีการทำการเกษตรที่สอดคล้องกับการรักษาสภาพป่าเขา และระบบนิเวศน์วิทยา โดยไม่มีแนวคิดที่จะสร้างหนี้สินเพื่อเปลี่ยนแปลงวิถีเกษตรของตนเข้าสู่แบบสมัยใหม่

เป็นที่น่าเสียดายว่าการวิจัยนี้มิได้อธิบายว่า นอกเหนือจากการที่คีรีวงมีสภาพภูมิศาสตร์ที่ยากแก่การติดต่อกับโลกภายนอกแล้ว อะไรคือปรากฏการณ์สำคัญที่ทำให้คีรีวงสามารถปฏิเสธการแพร่ขยายของกระบวนการพัฒนา ที่มีกลยุทธ์ในการปลูกเร้าให้คนเข้าร่วมในกระบวนการและประสบความสำเร็จในหลาย ๆ หมู่บ้าน เพราะหากพิจารณาจากการจัดระเบียบสังคมของหมู่บ้านคีรีวง ก็ไม่มีอะไรแตกต่างจากผลการศึกษาหมู่บ้านอื่น ๆ อีกมากมายหลายแห่งที่มีลักษณะการดำรงชีวิตแบบที่เรียกว่า หายูหากิน หรือผลิตเพื่อบริโภค และมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ลักษณะการปรับเปลี่ยนของคีรีวงมีลักษณะแบบค่อยเป็นค่อยไป การตั้งกลุ่มออมทรัพย์อาจถือเป็นกระบวนการที่คีรีวงพยายามบูรณาการตัวเองเข้ากับระบบเศรษฐกิจภายนอกชุมชนอย่างชาญฉลาด เพราะแทนที่จะพึ่งระบบธนาคาร ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่เสียเปรียบ ชาวคีรีวงกลับสร้างระบบสินเชื่อของตนเองขึ้นมา ซึ่งระบบนี้อยู่บนพื้นฐานของสิ่งที่ โรเบิร์ต พูทน์ม เรียกว่า ความไว้วางใจทางสังคม ผู้วิจัยกล่าวว่าคนมีความไว้วางใจในระบบนี้มากกว่าไว้วางใจธนาคาร แต่ประเด็นที่น่าตั้งข้อสงสัยต่อมาก็คือ นอกเหนือจากความไว้วางใจในตัวผู้นำชุมชน ซึ่งเป็นตัวตั้งตัวตึงกลุ่มออมทรัพย์แล้ว กระบวนการที่คนเข้ามาร่วมในกลุ่มออมทรัพย์ได้นำไปสู่การที่คนมีความไว้วางใจกันในเรื่องอื่น ๆ ที่ต้องทำร่วมกันในชุมชนอย่างไรหรือไม่ นอกจากนี้ ชาวคีรีวงก็ยังมีปัญหาอื่น ๆ

ที่แก้ไขไม่ได้ เช่น การเข้าสู่ระบบค้าแบบไม่เสมอภาค คือขายผลไม้ได้ราคาถูกกว่าที่ควร โดยชาวศรีวังก็พยายามหาทางออก ด้วยการพยายามหาตลาดที่จะไปขายผลไม้แห่งใหม่ แต่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาก็แม้ว่ากระบวนการร่วมมือกันแก้ปัญหาในเรื่องการมีความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมในการค้าของชาวศรีวังยังไม่ปรากฏชัดเจนในการศึกษานี้ แต่การศึกษานี้ก็ช่วยให้แสดงให้เห็นว่า ในแต่ละชุมชนน่าจะมีพัฒนาไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนในมิติต่าง ๆ ไม่เท่ากัน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งชุมชนอาจสามารถพัฒนาความเข้มแข็งได้เพียงบางมิติเท่านั้น นอกจากนี้เงื่อนไขและกระบวนการนำไปสู่ความเข้มแข็งในแต่ละมิติ ก็น่าจะมี ความแตกต่างกันด้วย การวิจัยที่หมู่บ้านศรีวัง เป็นการบุกเบิกการศึกษาชุมชนโดยพยายามหาคำอธิบาย ถึงการดำรงอยู่ของชุมชนท่ามกลางกระแสการพัฒนา แต่ยังมีใช่เป็นการศึกษาเพื่อสะท้อนการให้ความหมาย ของความเข้มแข็งของชุมชนจากมุมมองของชาวบ้านโดยรวม ส่วนใหญ่แล้วยังเน้นการศึกษาทัศนะของตัว ผู้นำชุมชน หรือผู้นำในกิจกรรมที่ทำให้เกิดการรวมกลุ่ม ซึ่งแม้จะสะท้อนถึงศักยภาพและคุณสมบัติพิเศษ ของบุคคลเหล่านี้ได้อย่างชัดเจนมาก แต่ยังไม่อาจให้ภาพของการจัดระเบียบสังคมโดยรวมของชาวศรีวัง หลังจากที่ได้มีกระบวนการสร้างกลุ่มออมทรัพย์ ว่าเป็นภาพที่แตกต่างไปจากสังคมที่คนเคยพึ่งพาอาศัย กันแบบเครือญาติ ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แบบประเพณีอย่างไรหรือไม่

กรณีของชุมชนท่าเกวียน (ยศ สันตสมบัติ, 2539) นับว่าแตกต่างจากกรณีของหมู่บ้านศรีวัง เพราะ ชุมชนท่าเกวียนได้ถูกผนวกเข้าสู่ระบบทุนนิยมและกระบวนการทันสมัยอย่างเต็มที่ ไม่เพียงแต่คนใน ชุมชนได้เปลี่ยนจากการการผลิตเพื่อบริโภค ไปสู่การปลูกพืชการค้าเพื่อขายเท่านั้น ท่าเกวียนยังถูกรุกราน จากการมีโรงงานต่างๆ เข้ามาตั้งใกล้ๆหมู่บ้าน ในปี พ.ศ.2531 มีโรงงานผลิตรองเท้าเข้ามาตั้งเป็นแห่งแรก และในอีกไม่กี่ปีต่อมาก็มีโรงงานอุตสาหกรรมผลิตเครื่องมือแพทย์และโรงงานผลิตอุปกรณ์ไฟฟ้าเข้ามา ตั้งอีก ซึ่งมีผลทำให้คนรุ่นหนุ่มสาวจำนวนมากละทิ้งที่นาไปทำงานในโรงงานอุตสาหกรรม การมีโรงงาน อุตสาหกรรมเข้ามาตั้ง ทำให้วิถีชีวิตต่าง ๆ ของคนในชุมชนเปลี่ยนไปด้วย เช่น คนในหมู่บ้านท่าเกวียน บางคนจึงหันไปประกอบอาชีพอื่น ๆ เช่น เปิดร้านขายอาหาร ขายของชำ ขายของหาบเร่แผงลอยต่างๆ ให้กับคนงานในโรงงาน ในหมู่บ้านมีคนแปลกหน้ามากมาย เริ่มมีการเล่นการพนัน มีหนังล่อมผ้า และดนตรี มาแสดงเป็นประจำ เด็กวัยรุ่นดมกาว ดิทยานนอกจากนี้ที่ดินในหมู่บ้านท่าเกวียนก็มีราคาสูงขึ้น ประกอบกับ การทำปลูกพืชผลต้องลงทุนสูง ขายได้ราคาต่ำ คนจำนวนมากขาดทุน ต้องเป็นหนี้สิน จึงทำให้มีการขาย ที่ดินกันมาก ผู้วิจัยสรุปว่า “สังคมชาวนากำลังล่มสลาย เศรษฐกิจชุมชนกำลังล่มสลาย วัฒนธรรมชาวนา ซึ่งเป็นชีวิตของชาวนากำลังสูญสลาย”

ชาวท่าเกวียนได้พยายามหาทางต่อสู้ฟื้นฟูชุมชนตั้งแต่ช่วงที่ประสบปัญหาผลิตล่มสลาย หนี้สิน พอกพูน มาตั้งแต่ปี 2524 โดยการนำของครูในโรงเรียน ชาวนาจำนวนหนึ่งเริ่มหันไปทำไร่นาสวนผสม นอกจากนี้โรงเรียนในชุมชนก็เริ่มมีการรวมกลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเลี้ยงวัว กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน เพื่อ ช่วยกันแก้ไขปัญหาต่างๆ กลุ่มครูและชาวบ้านได้ร่วมกันเจรจากับโรงงานเพื่อแก้ไขปัญหาต่างๆ เช่น ให้ โรงงานรับซื้อผลผลิตจากชาวบ้านไปทำอาหารเลี้ยงคนงาน ซึ่งเมื่อดูโดยรวมแล้วอาจกล่าวว่า ชุมชน ท่าเกวียนสามารถฟื้นฟูความเข้มแข็งกลับคืนมาได้ ผู้วิจัยสรุปว่าความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของชุมชน และความรู้สึกผูกพันต่อชุมชนได้รับการเสริมสร้างและผลิตขึ้นใหม่ โดยผู้วิจัยใช้คำว่า “กระบวนการ

ผลิตใหม่ของความเป็นชุมชน” อย่างไรก็ตาม การวิจัยเรื่องนี้มิได้วิเคราะห์เลยไปถึงว่า ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนอันเป็นผลของกระบวนการผลิตใหม่ของความเป็นชุมชนคืออะไร นอกจากจะแสดงให้เห็นเฉพาะสิ่งที่เป็นรูปธรรมบางอย่าง เช่น คนสามารถลดภาวะหนี้สิน พึ่งตนเองได้ อันเป็นผลจากการปลูกพืชเกษตรผสมผสาน เป็นการยากที่จะทราบจากการวิจัยนี้ว่า ลักษณะความสัมพันธ์ของคนในชุมชนกลับไปสู่รูปแบบเดิมก่อนที่ชุมชนจะถูกผนวกเข้าไปในระบบทุนนิยม หรือชุมชนได้อาศัยจุดแข็งและวัฒนธรรมดั้งเดิมที่เคยมีมาเป็น “ทุน” สำหรับการพัฒนาระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ที่มีความสอดคล้องกับวิถีชีวิตแบบใหม่ในชุมชน

ผลการวิจัยกรณีของหมู่บ้านคีรีวงและหมู่บ้านท่าเกวียน เป็นตัวอย่างของการศึกษาความเข้มแข็งของชุมชน โดยใช้หมู่บ้านเป็นหน่วยของการศึกษา งานทั้งสองชิ้นนี้ได้ให้ภาพรวมของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในกระบวนการต่อสู้เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้สังคมที่ได้ปรับเปลี่ยนไปสู่สังคมแบบทันสมัย มีการจัดตั้งองค์กรทางสังคมเพื่อให้คนในชุมชนได้ใช้เป็น “เวที” ของการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะที่คล้ายคลึงกับสิ่งที่ โรเบิร์ต พูทน์ม เรียกว่าการสร้างความสัมพันธ์แบบวิสาสะ (association) ความสำเร็จของการจัดองค์กรต่างๆ สามารถเห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน เช่น การที่กลุ่มออมทรัพย์มีสมาชิกจำนวนมาก สามารถขยายเครือข่ายไปได้กว้าง และจำนวนเงินของกลุ่มออมทรัพย์ก็เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ อย่างน่าประทับใจ คำถามที่น่าจะได้ถามต่อไปก็คือ นอกจากกลุ่มออมทรัพย์จะสามารถบริหารงานจนทำให้คนเกิดความไว้วางใจในกลุ่มออมทรัพย์ (ซึ่งอาจจะไม่ต่างไปจากการไว้วางใจในระบบธนาคาร แต่กลุ่มออมทรัพย์สามารถนำผลได้ของกลุ่มหมุนเวียนกลับมาให้สมาชิกได้มากกว่าธนาคารที่จัดการโดยคนภายนอก) การมีองค์กรทางสังคมในรูปแบบต่างๆ ที่เป็นอยู่นี้ ส่งผลถึงการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนโดยรวมอย่างไร ความสัมพันธ์ของคนในชุมชนแตกต่างจากสมัยที่ยังไม่มีกระบวนการเหล่านี้หรือไม่

การศึกษาชุมชนทั้ง 9 แห่ง ในโครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน ได้ข้อสรุปที่คล้ายคลึงว่าทุนทางสังคมและทุนทางเศรษฐกิจเป็นเงื่อนไขเดิมที่แต่ละชุมชนมีแตกต่างกันไปตามสภาพภูมิศาสตร์ที่ตั้งและประวัติความเป็นมาของแต่ละชุมชน ความหลากหลายของเงื่อนไขเหล่านี้ทำให้ชุมชนมีกระบวนการสร้างความเข้มแข็งในลักษณะต่าง ๆ กัน ทุนทางสังคม หมายถึงถึงระบบความสัมพันธ์ทั้งภายในภายนอกชุมชน ระบบความรู้ที่ชุมชนได้สร้างสรรค์และสะสมมา การมีระบบความสัมพันธ์ที่สามัคคีปรองดองภายในชุมชน และมีเครือข่ายความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน มีผู้นำที่เป็นคนดี มีความเสียสละต่อเนื่องมาจากอดีตจนถึงปัจจุบัน มีระบบความรู้ที่หลากหลายที่สะสมกันมา เช่น ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับระบบนิเวศของชุมชน ความรู้ในการผลิต ความรู้ในการจัดการน้ำ ทุนทางเศรษฐกิจ ซึ่งหมายถึงสภาพธรรมชาติและการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติ และยังหมายถึงการที่คนในชุมชนเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตหรือสิ่งที่เป็นพื้นฐานในการทำมาหากินด้วย

ในการพลิกฟื้นความเข้มแข็งชุมชนได้สร้างกระบวนการสะสมทุนทั้งทุนทางสังคมและทุนทางเศรษฐกิจ ซึ่งทั้ง 9 ชุมชน ได้สร้างกระบวนการสะสมทุนสังคมอย่างน้อยสองด้าน ด้านแรก คือ การนำความรู้สมัยใหม่เข้ามาบูรณาการกับความรู้เดิมของชุมชน ระบบความรู้เป็นสิ่งสำคัญยิ่งที่คนจำเป็นต้องมีเพื่อสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยระบบความรู้นี้มีใช่เป็นเพียงการนำความรู้เดิมที่สามารถ

สนองต่อความต้องการของชุมชนในยุคก่อนเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้านั้น แต่ต้องเป็นระบบความรู้ที่มีการนำความรู้สมัยใหม่เข้ามาบูรณาการ ไม่มีชุมชนใดที่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยระบบความรู้เดิมเท่านั้น เช่นเดียวกับไม่มีชุมชนใดที่มีแต่ความรู้ใหม่โดยปราศจากฐานความรู้เดิม ดังนั้นสิ่งที่เรียกว่าการบูรณาการความรู้ คือ การนำความรู้ทั้งใหม่และเก่ามาหลอมรวมให้เกิดระบบความรู้ใหม่ที่สามารถสนองต่อความต้องการของชุมชนในยุคใหม่ ชุมชนจึงจะเกิดความเข้มแข็ง ระบบความรู้ใหม่มีแนวโน้มจะเป็นระบบความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการผลิตแต่ละประเภท รวมไปถึงการแลกเปลี่ยนหรือขายผลผลิต เช่น การเลี้ยงปลาดุกก็ต้องรู้เรื่องปลาดุกเป็นอย่างดีทุกขั้นตอนการผลิต การจัดหาอาหารปลา ความสามารถในการควบคุมต้นทุนการผลิตไม่ให้สูงเกินไป การแก้ไขปัญหาเมื่อปลาเป็นโรค ไปจนถึงความเข้าใจในระบบการตลาด ระบบความรู้เหล่านี้ต้องอาศัยทั้งการทดลองปฏิบัติในชุมชน อาศัยความรู้ที่ได้จากห้องทดลองและสถาบันทางวิชาการ เป็นความรู้ที่ต้องอาศัยความเชี่ยวชาญ และความรอบรู้ในหลาย ๆ ด้าน

ด้านที่สอง เป็นเรื่องของการสร้างระบบความสัมพันธ์ในลักษณะของการสร้างเครือข่ายชุมชน ไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน ชุมชนกับชุมชน ชุมชนกับรัฐ ชุมชนกับเอกชน ซึ่งเป็นระบบความสัมพันธ์ที่ไม่จำกัดอยู่ภายในชุมชนของตนเอง หมายความว่า ภายในชุมชนก็ต้องมีระบบความสัมพันธ์ที่ดี แต่ในขณะเดียวกันการสร้างเครือข่ายภายนอกชุมชน ก็จะเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็ง

กระบวนการบูรณาการความรู้และการสร้างความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ นำไปสู่การสร้างความเข้มแข็ง ซึ่งสะท้อนออกมาจากการที่ชุมชนมีความมั่นคงในการผลิต ไม่ได้ตกอยู่ในภาวะของการผลิตที่เสี่ยงเหมือนที่เคยเป็น เกิดความเสมอภาคในการแลกเปลี่ยน ชุมชนที่มีอำนาจอิสระในการจัดการแก้ปัญหาซึ่งหมายความว่า เมื่อมีปัญหาอะไร ชุมชนมีความมั่นใจว่าจะหาทางแก้ไขปัญหาได้ด้วยตัวเอง บุคคลภายนอกชุมชนเป็นแค่ที่ปรึกษา ไม่รอความช่วยเหลือจากบุคคลอื่นแต่จะพยายามช่วยเหลือด้วยตนเอง และสามารถมองเห็นทิศทางและแนวทางในการจัดการ รวมทั้งชุมชนไม่เฉยเมยต่อประเด็นปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชนหรือกล่าวได้ว่ามีจิตสำนึกสาธารณะ ให้ความสำคัญกับประโยชน์ส่วนรวม ไม่ใช่อยู่อย่างตัวใครตัวมัน ซึ่งทั้งหมดนี้คือการเรียกคืนความเป็นมนุษย์และศักดิ์ศรีของความเป็นชุมชน

การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ชุมชนจำนวนมากได้หาทางพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนขึ้นมาโดยอาศัยเงื่อนไขและกระบวนการที่หลากหลาย บางชุมชนสามารถสร้างสรรค์ระบบการผลิตและการแลกเปลี่ยนที่สามารถดำรงอยู่ได้ในระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ได้อย่างมั่นคงปลอดภัย สามารถรวมกลุ่มกันเลี้ยงปลาดุกจนกลายเป็นผู้ผลิตปลาดุกที่สำคัญของประเทศ บางชุมชนสามารถแหวกวงล้อมของความเชื่อที่ว่าการทำงานปีไม่อาจสร้างหลักประกันในการดำรงชีวิตได้ ด้วยการปลูกข้าวหอมมะลิเป็นหลัก และสามารถใช้จ่ายเงินกองทุนสะสมของชุมชนสร้างระบบการผลิตและการขายข้าวที่มีความมั่นคงได้ บางชุมชนสามารถสร้างเครือข่ายในการต่อสู้กับรัฐและภาคอุตสาหกรรม ที่เข้ามารุกล้ำแหล่งทำมาหากินอันได้แก่ทะเลสาบสงขลาตอนล่าง ในรูปแบบต่างๆ เช่น การปล่อยน้ำเสียลงไปในทะเลสาบ การทำนาุ้ง ความพยายามที่จะสร้างเขื่อนในทะเลสาบ เป็นต้น บางชุมชนชาวบ้านในจังหวัดเชียงใหม่ที่ไม่มีที่ดินสามารถรวมตัวกันใช้วิธีปลูกพืชผักร่วมกันโดยอาศัยพื้นที่ของผู้คนที่ทำสวนลำไย โดยใช้วิธีช่วยดูแลสวนลำไย ทำให้ไม่เพียงแต่มีโอกาสดูแลใช้ที่ดินเพื่อการเพาะปลูกและมีรายได้ แต่ยังได้สร้างระบบของการ

ช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกันในกลุ่มคนที่ร่วมในกิจกรรมนี้ด้วย โดยรวมประสบการณ์การพลิกฟื้นความเข้มแข็งของชุมชนทั้ง 9 แห่ง ได้ผ่านกระบวนการที่สำคัญที่พอสรุปได้ ดังนี้

- ทางเลือกของชุมชนที่จะพลิกฟื้นความเข้มแข็งมีความหลากหลาย ชุมชนอาจเลือกที่จะสร้างความเข้มแข็งในลักษณะต่าง ๆ กัน ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขของทุนทางสังคมและทุนทางเศรษฐกิจที่ชุมชนได้สร้างสรรค์และสะสมมาแต่เดิม ดังนั้นจึงไม่ควรมีการนำเสนอรูปแบบในอุดมคติของชุมชนเข้มแข็งเพียงแบบเดียว ชุมชนสามารถสร้างความเข้มแข็งในลักษณะต่าง ๆ กัน
- ระบบความรู้หรือภูมิปัญญาที่เคยมีอยู่ในชุมชนเป็นสิ่งมีคุณค่า แต่สภาพสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป ความรู้เฉพาะอาชีพหรือเฉพาะด้าน เช่น การบริหารจัดการธุรกิจ ความรู้ในการผลิต ความรู้ในเรื่องการตลาด มีความสำคัญมากขึ้น กระบวนการนำความรู้สมัยใหม่ไปบูรณาการกับระบบความรู้เดิม เพื่อให้สามารถนำไปใช้ได้เหมาะสม นับเป็นกระบวนการสำคัญในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน
- กระบวนการสะสมทุนสังคมที่สำคัญ คือการสร้างความสัมพันธ์ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ในลักษณะของเครือข่ายที่เอื้อให้เกิดการสะสมทุนทางเศรษฐกิจ และการสร้างอำนาจต่อรอง อันจะทำให้ชุมชนสามารถสร้างความสัมพันธ์กับองค์กรหรือบุคคลภายนอกชุมชนได้อย่างเสมอภาค

แนวคิดของการเกิดทุนทางสังคมในสังคมอุตสาหกรรม

นอกจากงานวิจัยในสังคมไทยแล้ว ยังมีการศึกษาเกี่ยวกับทุนทางสังคมของชุมชนในสังคมอุตสาหกรรมซึ่งเป็นชุมชนของประเทศอิตาลีที่ผ่านกระบวนการของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย และได้สร้างทุนทางสังคมขึ้นมาเพื่อให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง การศึกษานี้เป็นงานวิจัยของ โรเบิร์ต พูทนาม (Putnam, 1993) ซึ่งได้ใช้เวลาประมาณ 2 ทศวรรษ คือตั้งแต่ปี 2513 ถึง 2533 ติดตามศึกษาการเปลี่ยนแปลงในชุมชนของสังคมประเทศอิตาลี ได้เสนอภาพของชุมชนซึ่งมีการจัดระเบียบสังคมที่เอื้อให้คนมีความสุข และความพึงพอใจในชีวิต ว่าเป็นชุมชนที่สมาชิกได้ร่วมกันสร้างบรรทัดฐานและแบบแผนของการพึ่งพาอาศัยกันอย่างเท่าเทียม โดยการพึ่งพาจะอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจต่อกัน (social trust) ซึ่งถือว่าเป็นทุนทางสังคม (social capital) ที่จะช่วยให้สังคมสามารถพัฒนาการจัดการต่างๆ เพื่อเอาชนะปัญหาที่ชุมชนต้องเผชิญ โดยเมื่อชุมชนมีปัญหากเกิดขึ้น ชุมชนจะพยายามรวมกลุ่มเพื่อระดมทรัพยากรแต่ละฝ่าย มาใช้ร่วมกันเพื่อแก้ปัญหาของแต่ละคน ชุมชนที่มีคุณลักษณะเช่นนี้ พูทนาม เรียกว่า เป็นชุมชนแบบประชาสังคม (civic community)

พูทนาม ชี้ให้เห็นว่า โดยทั่วไปคนในชุมชนประชาสังคมรู้สึกว่าจะตนเองมีพลัง ที่จะเข้าไปร่วมกำหนดทางเลือกสาธารณะ หรือชะตากรรมของสังคมส่วนรวม คนจะมาสัมพันธ์กันด้วยความสนใจร่วมกันในประเด็นสาธารณะ มิใช่ด้วยเรื่องส่วนตัวหรือด้วยความจำเป็นในลักษณะของความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์ คนในชุมชนไว้วางใจผู้อื่น และปฏิบัติตามกติกา ผู้นำในสังคมมีความซื่อสัตย์ คนเชื่อในรัฐบาลที่มาจากการประชาชน และสามารถที่จะรวมชอมกับการเมืองฝ่ายตรงข้ามได้ บุคคลทั่วไปกับผู้นำมีความสัมพันธ์แบบ

เสมอภาค ความสัมพันธ์เป็นแบบแนวราบ ไม่ใช่แบบลำดับชั้น ชุมชนให้คุณค่ากับความสมานฉันท์ การทำงานเพื่อส่วนรวม การร่วมมือ (cooperation) และความซื่อสัตย์ ซึ่งตรงข้ามกับสังคมที่มีความเป็นประชาธิปไตยต่ำ ที่คนคิดว่าประเด็นสาธารณะเป็นเรื่องของคนอื่นโดยเฉพาะเป็นของนักการเมือง ไม่ใช่เรื่องของตนเอง และคนไม่คิดว่าตนเองจะไปกำหนดหรือมีอิทธิพลในเรื่องสาธารณะได้ หรือไม่มีโอกาสที่จะทำเช่นนั้น การเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองเป็นกิเลสส่วนตัวหรือเพื่อการฟุ้งเฟ้อ การคอร์รัปชันมีอยู่อย่างกว้างขวาง คนไม่มีสัมพันธ์กันในรูปของการคบหาสมาคมแบบวิสาละ ทุกคนรู้สึกกว่าตนเองไร้อำนาจ ถูกเอาเปรียบ และไม่มีความสุข

ข้อเสนอของพุนันทน์แตกต่างจากแนวคิดของการมองภาพของความเข้มแข็งของชุมชนว่า จะต้องเกิดในสังคมแบบประเพณี อันเป็นชุมชนที่คนติดต่อกันเป็นส่วนตัว คนไว้วางใจเพราะความเป็นเครือญาติกัน หรือเพราะมีการติดต่อสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด จึงทำให้คนรักใคร่ปรองดองกันและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อกัน ความสัมพันธ์ในชุมชนแบบประชาสังคมคนเข้ามาติดต่อสัมพันธ์เพราะมีความสนใจในเรื่องหนึ่งเรื่องใดคล้ายคลึงกัน โดยมีใช่เป็นความสนใจในประเด็นปัญหาส่วนตัว หรือมีที่มาจากความชอบพอเป็นการส่วนตัวของผู้ที่มาติดต่อสัมพันธ์กัน ประเด็นที่ดึงดูดให้คนให้เข้ามามีสัมพันธ์กันจึงมีแนวโน้มจะเป็นประเด็นสาธารณะ หรือประเด็นปัญหาที่คนมีอยู่ร่วมกัน อันเป็นลักษณะของความสัมพันธ์แบบวิสาละ (association relationship) ซึ่งถูกสร้างขึ้นมาเพื่อตอบสนองต่อวัตถุประสงค์ร่วมกันของบุคคลที่เข้ามาสัมพันธ์กัน ความสัมพันธ์แบบนี้มีรูปแบบต่าง ๆ กันมากมาย รวมทั้งเทคนิควิธีของการเข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันก็มีหลากหลายด้วยวัตถุประสงค์ต่างกัน ทั้งนี้อาจเป็นเหตุผลที่เฉพาะเจาะจงหรือเหตุผลกว้าง ๆ ลักษณะของความสัมพันธ์แบบนี้มีโอกาสนำไปสู่เครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์ที่กว้างขวางออกไปเรื่อยๆ โดยไม่จำเป็นต้องอาศัยความเป็นเครือญาติ หรือความคุ้นเคยกันแบบส่วนตัว เป็นพื้นฐานของการติดต่อสัมพันธ์กันอีกต่อไป ซึ่งแตกต่างจากชุมชนที่มีแบบแผนการสร้างความสัมพันธ์กันโดยใช้พื้นฐานของความเป็นเครือญาติ ที่มีแนวโน้มจะนำไปสู่การสกัดกั้นหรือกีดกันคนที่อยู่นอกวงของเครือญาติออกไป ทำให้แวดวงของความสัมพัธ์มีข้อจำกัด

กลไกการจัดระเบียบใหม่ของชุมชนประชาสังคม ได้แก่การสร้างบรรทัดฐานของความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (social trust) ขึ้นมาในการติดต่อสัมพันธ์กัน ทั้งนี้เพราะความไว้วางใจจะเป็นเสมือนน้ำหล่อเลี้ยงความร่วมมือของคนในชุมชน ยิ่งคนในชุมชนมีความไว้วางใจกันมากเท่าไร ชุมชนยิ่งมีแนวโน้มจะร่วมมือกันสูงขึ้นเท่านั้น อย่างไรก็ตามความไว้วางใจซึ่งต้องการความร่วมมือกันอย่างต่อเนื่อง และยาวนานมิใช่สิ่งที่จะเกิดขึ้นโดยไร้เหตุผล ความไว้วางใจจะต้องอาศัยความสามารถในการคาดทํานายพฤติกรรมของผู้เกี่ยวข้องแต่ละคน ความไว้วางใจมิได้มาจากการที่บุคคลสัญญาว่าจะทำเช่นนั้น หากเกิดจากการที่บุคคลที่มีสัญญาต่อกันรู้จักฐานะ ความสามารถและท่าทีของกันและกัน รู้ว่าบุคคลมีทางเลือกอะไรบ้าง และทางเลือกนั้นจะให้อะไรกับผู้นั้นได้บ้าง ซึ่งทั้งหมดนี้ทำให้เชื่อได้ว่าบุคคลจะทำตามที่ได้พูดไว้ ในชุมชนเล็ก ๆ ซึ่งคนอยู่ร่วมกันแบบเครือญาติ การคาดทํานายนี้จะอยู่บนพื้นฐานของความคุ้นเคย ชอบพอเป็นส่วนตัวกับปัจเจกบุคคล แต่ในสังคมที่ซับซ้อนความไว้วางใจที่ไม่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคลนับว่ามีความสำคัญมาก สังคมจะต้องมีกลไกที่จะทำให้ความไว้วางใจส่วนตัว (personal trust) เปลี่ยนไปเป็นความไว้วางใจทางสังคม

(social trust) การสร้างความไว้วางใจทางสังคมขึ้นในชุมชนสามารถทำได้โดยการสร้างบรรทัดฐานแบบใหม่ ที่เรียกว่า บรรทัดฐานของการพึ่งพากันแบบพึ่งพาอาศัยกัน (norms of reciprocal) และสร้างเครือข่ายที่ทำให้ บุคคลมาสัมพันธ์กันในเรื่องเกี่ยวกับชุมชน (networks of civic engagement)

การสร้างบรรทัดฐานของการพึ่งพากันแบบพึ่งพาอาศัยกัน การพึ่งพากันแบบพึ่งพาอาศัยกัน อาจเป็น ความสัมพันธ์ที่มีการแลกเปลี่ยนแบบเท่าเทียมกัน คือ มีการแลกเปลี่ยนสิ่งของ หรือการกระทำที่มีคุณค่า เท่ากัน หรืออาจเป็นการพึ่งพากันแบบทั่วไป (general reciprocity) ซึ่งหมายถึงการแลกเปลี่ยน ณ เวลาใดเวลาหนึ่งเป็นไปอย่างไม่เท่าเทียมหรือไม่สมดุล แต่ต่างฝ่ายต่างมีความคาดหวังร่วมกันว่า การได้ ในวันนี้จะได้รับการตอบแทนในอนาคต หรืออีกนัยหนึ่งบุคคลอาจช่วยเหลือผู้อื่นในวันนี้ ด้วยหวังว่า คนอื่นจะกลับมาช่วยตนเองเช่นกันในอนาคต การพึ่งพากันเกิดขึ้นจากความต่อเนื่องของการกระทำ ที่ยอมสละอะไรบางอย่าง เพื่อให้เกิดผลดีบางอย่างต่อบางคนในช่วงขณะหนึ่ง แต่จากการกระทำเหล่านั้น โดยรวมทั้งหมด จะส่งผลดีต่อสมาชิกทุกคนโดยรวม การทำให้ข้อกำหนดหรือกติกากลายเป็นบรรทัดฐาน เป็นการส่งผ่านสิทธิที่บุคคลจะเข้าไปควบคุมคนอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะการกระทำนั้นมีลักษณะที่เกี่ยวข้องกับ สังคมโดยรวม (externalities) คือส่งผลทางบวกหรือทางลบต่อผู้อื่น บรรทัดฐานจะถูกทำให้มั่นคงและ ยั่งยืน โดยผ่านกระบวนการขัดเกลาทางสังคม กระบวนการเรียนรู้ในชุมชน (civic education) และโดยการ บังคับทางสังคม (social sanction)

บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป เป็นองค์ประกอบของทุนทางสังคมที่มีประสิทธิภาพมาก ชุมชนซึ่งมีบรรทัดฐานแบบนี้ จะสามารถสกัดกั้น “การฉวยโอกาส” และสามารถเอาชนะอุปสรรคของการ ทำอะไรร่วมกันเป็นหมู่เป็นพวกได้ บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป จะเป็นตัวเชื่อมระหว่างผลประโยชน์ ส่วนตัวกับความเป็นปึกแผ่นของสังคม

ชีวิตส่วนรวมหรือชีวิตชุมชนแบบประชาธิปไตยมีความราบรื่นเพราะ คนคาดหวังว่าคนอื่น ๆ จะ ปฏิบัติตามกติกา การรู้ว่าคนอื่น ๆ จะปฏิบัติตามกติกา บุคคลย่อมมีแนวโน้มจะทำตามกติกา เพื่อให้เป็นไป ตามความคาดหวังของคนอื่น ๆ เช่นกัน ในสังคมที่ไม่มีชีวิตแบบประชาธิปไตย คนคาดว่าทุก ๆ คนจะไม่ ปฏิบัติตามกติกา ดังนั้นบุคคลจึงไม่ปฏิบัติตามกติกา เช่น บุคคลโกง เพราะคาดว่าคนอื่นจะโกงเช่นเดียวกัน ในชุมชนแบบนี้คนจะได้รับประโยชน์/ผลได้จากชุมชน และสามารถที่จะรู้สึกเป็นอิสระจากข้อผูกมัดต่างๆ โดยไม่รู้สึกว่าถูกบังคับโดยกฎหมาย (คือคนเต็มใจทำตามกฎ) ดังนั้นคนในชุมชนจึงมีความสุขมากกว่า ชุมชนที่มีความเป็นประชาธิปไตยน้อยกว่า

บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป มีความเชื่อมโยงอย่างใกล้ชิดกับความหนาแน่นของเครือ ข่ายของการแลกเปลี่ยนทางสังคม ในชุมชนซึ่งคนมีความมั่นใจว่า ความไว้วางใจจะไม่ถูกยกเลิก หรือถูก เอาเปรียบ คนก็มักจะยินดีที่จะแลกเปลี่ยน ในทำนองเดียวกัน การแลกเปลี่ยนที่ติดต่อกันเป็นเวลายาวนาน ก็มีแนวโน้มที่จะทำให้บรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไปได้รับการพัฒนาขึ้นมา นอกจากนี้ เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมบางอย่างสามารถช่วยหาทางออกให้กับปัญหาของการทำกิจกรรมร่วมกัน

การสร้างเครือข่ายให้บุคคลมาสัมพันธ์กันในเรื่องเกี่ยวกับชุมชน ความสัมพันธ์แบบวิสาสะ มีผลทำให้ผู้ที่เข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันได้สร้างนิสัยของความร่วมมือกัน สามารถฉีกกำลังกันกิจกรรม

ต่าง ๆ ได้ ก่อให้เกิดจิตสำนึกสาธารณะในหมู่สมาชิก ทั้งนี้เพราะความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ อยู่บนพื้นฐานของการพึ่งพาอาศัยกันอย่างเท่าเทียม ทำให้คนสามารถพัฒนาทักษะที่จะร่วมมือกับผู้อื่น สร้างความรับผิดชอบร่วมกันในเรื่องต่าง ๆ ที่ต้องทำร่วมกันเป็นหมู่คณะ ทำให้เกิดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน นอกจากนี้การที่คนมีโอกาสร่วมความสัมพันธ์แบบวิสาสะในหลาย ๆ กลุ่ม จะทำให้คนได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ และความคิด รวมทั้งรับรู้ความต้องการ ความวิตกกังวลของแต่ละกลุ่มวิสาสะที่บุคคลเข้าไปติดต่อกับ จะมีส่วนทำให้บุคคลเปิดใจกว้าง ยอมรับความคิดที่แตกต่างและเคารพในความหลากหลายที่ดำรงอยู่ในสังคม ไม่มีความคิดแบบสุดโต่งในเรื่องหนึ่งเรื่องใด ปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลก่อให้เกิดการส่งผ่านข่าวสารเกี่ยวกับคุณค่าของความไว้วางใจบุคคลอื่นๆ ว่าเป็นสิ่งที่ต้นทุนต่ำและเชื่อถือได้ ดังนั้นสมาชิกของชุมชนประชาสังคมจึงไม่เพียงแต่มีความกระตือรือร้น มีน้ำใจ และมีจิตสำนึกต่อประเด็นปัญหาสาธารณะเท่านั้น แต่สมาชิกของชุมชนจะทำตัวให้เป็นประโยชน์ ให้ความช่วยเหลือ เคารพ ยอมรับ และไว้วางใจสมาชิกคนอื่นๆ แม้ว่าคนเหล่านั้นจะมีความแตกต่างกับตนเองในหลายๆ ประการ ชุมชนประชาสังคมไม่ใช่ชุมชนที่ปราศจากความขัดแย้ง บุคคลอาจมีทัศนะที่รุนแรงต่อประเด็นสาธารณะ แต่บุคคลก็จะต้องมีขันติต่อฝ่ายที่ไม่เห็นด้วย ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นความสัมพันธ์แบบมิตรภาพ

ในทุกสังคม ไม่ว่าจะเป็นสังคมสมัยใหม่หรือสังคมประเพณี สังคมอำนาจนิยมหรือสังคมประชาธิปไตย สังคมศักดินา หรือทุนนิยม จะมีเครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างบุคคล ความสัมพันธ์ดังกล่าวมีทั้งที่เป็นแบบทางการและไม่เป็นแบบทางการ บางเครือข่ายมีลักษณะของความสัมพันธ์แบบแนวนอน คือ เป็นการนำคนที่มีความสามารถและอำนาจใกล้เคียงกันมาสัมพันธ์กัน บางเครือข่ายมีลักษณะของความสัมพันธ์เป็นแบบแนวตั้ง ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงบุคคลเข้ามาแบบมีลำดับชั้นและเป็นการพึ่งพิง (dependent) ไม่ใช่การพึ่งพาแบบเท่าเทียม (reciprocity) กลุ่มที่มีลักษณะหน้าที่คล้ายกันอาจมีแบบแผนของเครือข่ายต่างกันได้

อย่างไรก็ตาม พุทธานัมย้าให้เห็นว่า เครือข่ายแนวตั้งไม่ว่าจะมีหนาแน่นสักเพียงใดหรือมีความสำคัญต่อสมาชิกเพียงใด ไม่สามารถจะสร้างความยั่งยืนในเรื่องความไว้วางใจทางสังคม และความร่วมมือกัน ข้อมูลที่ไหลเวียนในแนวตั้งมักจะเชื่อถือได้น้อยกว่าข้อมูลที่ไหลเวียนในแนวนอน เพราะผู้ที่เป็นฝ่ายเสียเปรียบอาจใช้ข้อมูลข่าวสารเพื่อป้องกันการถูกเอาเปรียบ นอกจากนี้การบังคับทางสังคมซึ่งจะช่วยสนับสนุนบรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบเท่าเทียมเพื่อต่อต้านการฉวยโอกาส ก็ยากที่จะใช้จากคนระดับล่างไปสู่คนในระดับสูง

ในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์คนมีการติดต่อสัมพันธ์กันเป็นส่วนตัว แต่เป็นความสัมพันธ์ในแนวตั้งและพันธะที่มีต่อกันเป็นแบบไม่เท่าเทียม ซึ่งมีส่วนทำให้ความสัมพันธ์ในแนวนอนไม่เกิดขึ้น เพราะผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของผู้อุปถัมภ์คนเดียวกัน ไม่มีโอกาสติดต่อสัมพันธ์ หรือสร้างพันธะสัญญาต่อกัน คนเหล่านี้ไม่รู้สึกราวจะมีส่วนได้ส่วนเสียกับการที่ต่างฝ่ายต่างไม่พึ่งพาอาศัยกัน หรือต่างคนต่างอยู่ คนเหล่านี้ไม่มีโอกาสพัฒนาบรรทัดฐานของการพึ่งพาแบบทั่วไป และไม่มีประวัติศาสตร์ของการร่วมมือกันที่จะใช้เป็นแบบอย่าง ในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในแนวตั้ง ซึ่งมีลักษณะของความสัมพันธ์แบบพึ่งพิงมากกว่าแบบพึ่งพาอาศัยกัน การฉวยโอกาสอาจเกิดขึ้นทั้งในฝ่ายของผู้อุปถัมภ์ และผู้รับ

การอุปถัมภ์

ความผูกพันแบบเครือญาติ มีบทบาทสำคัญต่อการแก้ไขปัญหาของการรวมกลุ่ม ในแง่หนึ่งความผูกพันทางสายเลือดมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์แนวนราบ แต่ความสัมพันธ์แบบนี้มีความสำคัญน้อยมากต่อความเป็นปึกแผ่นของชุมชน เครือข่ายสัมพันธ์เพื่อประโยชน์สาธารณะมักจะเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่งที่กว้างในระดับชุมชน โดยเฉพาะเมื่อมีเครือข่ายที่ครอบคลุมกลุ่มต่าง ๆ ของสังคมหลายกลุ่มอย่างกว้างขวางมากกว่าจะจำกัดอยู่ในแวดวงที่จำกัด เพราะเครือข่ายที่กว้างจะช่วยกระตุ้นให้มีการร่วมมือกันมากขึ้นด้วย

ชุมชนที่มีบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน และมีเครือข่ายของการทำให้สังคมได้เข้ามาติดต่อสัมพันธ์กันในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชุมชนจะทำให้คนในชุมชนมีความกระตือรือร้น มีน้ำใจและมีจิตสำนึกสาธารณะ (public-spirit citizenary) ความสัมพันธ์ของคนในสังคมเป็นไปอย่างเสมอภาค สายใยหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ถูกถักทอด้วยความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ชุมชนที่มีลักษณะเช่นนี้จะสามารถตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนได้ดีกว่าชุมชนที่มีลักษณะตรงกันข้ามคือ ความสัมพันธ์ทางการเมืองเป็นไปในแนวดิ่ง ชีวิตสังคมดำเนินไปแบบต่างคนต่างอยู่ และคนอยู่ร่วมกันโดยปราศจากความไว้วางใจต่อกัน

สมาชิกของชุมชนที่มีลักษณะเป็นประชาสังคม จะมีความกระตือรือร้นที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ ความสนใจในประเด็นปัญหาสังคม และสาเหตุของปัญหาสาธารณะเป็นหัวใจหลักของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง การให้ความสำคัญกับประเด็นปัญหาสาธารณะ และหาทางออกเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวม แม้ว่าจะด้วยการสละผลประโยชน์ส่วนตัว ถือว่าเป็นลักษณะสำคัญของคุณธรรมของความเป็นพลเมือง แม้จะคำว่าผลประโยชน์ส่วนตัว (self-interest) กับผลประโยชน์ส่วนรวม (altruism) ดูจะเป็นคำที่มีความหมายคนละขั้ว แต่มิได้หมายความว่า สมาชิกของชุมชนประชาสังคมจะต้องมีลักษณะแบบส่วนรวมนิยม ความหมายของประโยชน์ส่วนตัวที่แท้จริง ได้แก่การที่คนให้ความสำคัญของผลประโยชน์ส่วนตัวในขอบเขตที่กว้างครอบคลุมไปถึงการให้ความสำคัญกับประโยชน์ของผู้อื่นด้วย ดังนั้นสมาชิกของชุมชนประชาสังคมจะไม่ให้ความสำคัญสูงสุดกับวัตถุ และเห็นแก่ผลได้ของครอบครัวตนเอง แต่สมาชิกจะมีจิตสำนึกที่รับผิดชอบต่อส่วนรวม และมีลักษณะของการแบ่งปันผลประโยชน์ร่วมกันกับผู้อื่น แม้ว่าสมาชิกของชุมชนประชาสังคมจะไม่ได้มีลักษณะที่เรียกว่า “ปราศจากความเห็นแก่ตัวโดยสิ้นเชิง” แต่บุคคลเหล่านี้จะให้ความสำคัญกับความหมายของ “พื้นที่สาธารณะ” (public domain) มากกว่าการใช้เป็นเพียงเวทีเพื่อให้ตนเองบรรลุผลประโยชน์ส่วนตัว

สมาชิกของชุมชนประชาสังคมมีสิทธิและพันธะที่ต้องกระทำเท่าเทียมกัน ดังนั้นความสัมพันธ์ในชุมชนจึงเป็นความสัมพันธ์ในแนวนราบที่ต่างฝ่ายต่างต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกัน (reciprocal relationship) และร่วมมือกัน ซึ่งต่างจากความสัมพันธ์ในแนวดิ่งที่อยู่บนพื้นฐานของสิทธิอำนาจ และการพึ่งพิง (dependent relationship) คนในชุมชนมีความสัมพันธ์แบบเท่าเทียม ไม่ใช่แบบอุปถัมภ์ หรือผู้รับบริการ หรือผู้รับใช้ (petitioners) แต่มิได้หมายความว่า ชุมชนแบบนี้จะไม่มีการแบ่งงานกันทำ หรือไม่สามารถมีผู้นำทางการเมืองได้ แต่ผู้นำในชุมชนประชาสังคมจะต้องเป็นผู้นำที่รับผิดชอบต่อสมาชิกของชุมชน การมีอำนาจเด็ดขาดของผู้นำ อาจนำไปสู่การฉ้อโกง เอาเปรียบ และขาดความรับผิดชอบต่อสังคม ดังนั้นยิ่งความสัมพันธ์ทางการเมืองในชุมชนมีทิศทางไปสู่ความเท่าเทียมกันทางอำนาจของสมาชิก โดยอาศัยบรรทัดฐานของการ

พึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน และการปกครองดูแลตนเอง ความเป็นชุมชนประชาสังคมยังมีความโดดเด่นขึ้น

สมาชิกของชุมชนประชาสังคมจะคบหาสมาคมกับคนอื่น ๆ อย่างเป็นธรรม และคาดหวังว่าผู้อื่นจะปฏิบัติต่อตนเองเช่นเดียวกัน คนในชุมชนจะตั้งมาตรฐานค่อนข้างสูงต่อรัฐหรือผู้ปกครองโดยเต็มที่ที่จะทำตามกติกาและกฎเกณฑ์ คนเหล่านี้จะไม่คาดหวังว่าจะได้อะไรมาง่ายๆ หรือตามลำพังใจตนเอง เพราะมีความเข้าใจดีว่าเสรีภาพที่ตนเองได้รับ เป็นผลที่ติดตามมาจากการที่ตนเองมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ หรือจากการกระทำร่วมกับคนอื่น ๆ คนในสังคมที่มีความเป็นประชาสังคมต่ำ จะรู้สึกว่าคุณชีวิตมีความเสี่ยง และมักจะต่อต้าน หลีกเลียง หรือปฏิเสธที่จะทำตามกติกาที่คนในระดับสูงเป็นผู้สร้างขึ้น

นักทฤษฎีจำนวนมากเชื่อมโยงความเป็นชุมชนประชาสังคมกับชุมชนประเพณีที่คนมีความสัมพันธ์ใกล้ชิด คนมีความสมานสามัคคีเป็นปึกแผ่น ซึ่งเป็นสังคมที่นักสังคมวิทยาอย่าง Tonnies เรียกว่า Gemeinschaft ซึ่งตรงกันข้ามกับสังคมแบบสมัยใหม่ หรือ Gesellschaft ซึ่งเป็นสังคมที่คนยึดหลักเหตุผล และความไม่คำนึงถึงตัวบุคคล ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของผลประโยชน์ส่วนตัวในการติดต่อสัมพันธ์กัน ทศนะนี้มองว่า ชุมชนแบบประชาสังคมได้สูญสลายไปพร้อมกับสังคมสมัยใหม่ที่มีขนาดใหญ่ มีการใช้เทคโนโลยีที่ก้าวหน้า ไม่มีความเป็นมนุษย์ ซึ่งทำให้คนมีความเป็นพลเมืองแบบไม่กระตือรือร้นในเรื่องสาธารณะและมีแนวโน้มจะกลายเป็นพวกปัจเจกชนนิยม ความทันสมัยจึงเป็นปฏิปักษ์กับความเป็นประชาสังคม งานของพุทน์มแสดงให้เห็นว่า ชุมชนที่มีความเป็นประชาสังคมน้อยที่สุดคือชุมชนที่มีลักษณะเป็นสังคมประเพณีมากที่สุด แนวคิดนี้ของพุทน์มช่วยให้ออกแบบการเปิดประเด็นถกเถียง และสร้างสรรค์ความรู้กันต่อไปว่า ชุมชนในสังคมไทยได้สร้างทุนทางสังคมขึ้นมาอย่างไร และคุณลักษณะของทุนทางสังคมที่ทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งสามารถพึ่งตนเองได้ และชุมชนสามารถธำรงรักษาและสืบสานทุนทางสังคมอย่างไร ทั้งนี้เพื่อเป็นแนวทางสำหรับชุมชนซึ่งทุนทางสังคมยังอ่อนแอ ได้เรียนรู้ประสบการณ์จากชุมชนที่เข้มแข็งต่อไป

กรอบแนวคิดในการวิจัย

การวิจัยนี้จะให้ความสำคัญกับการศึกษาทุนทางสังคมที่มีผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน โดยได้ใช้กรอบแนวคิดและยุทธศาสตร์การพัฒนาทุนทางสังคมเพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ซึ่งเสนอโดยสำนักพัฒนาสังคมและคุณภาพชีวิต สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษา โดยในกรอบแนวคิดนี้ได้ให้นิยามของทุนทางสังคมพอสรุปได้ว่าหมายถึง “การรวมตัว ร่วมคิด ร่วมทำ เพื่อก่อให้เกิดผลรวมของสิ่งดีงามต่าง ๆ ที่มีอยู่ในสังคม ทั้งในส่วนที่ได้จากการสั่งสมและต่อยอด รวมถึงการรวมตัวของคนที่มีความรู้เพื่อสร้างประโยชน์ต่อส่วนรวม บนพื้นฐานของความไว้วางใจ เชื่อใจ สบายใจแห่งความผูกพันและวัฒนธรรมที่ดีงาม” องค์ประกอบ 3 ด้าน ที่ทำให้เกิดทุนทางสังคมได้แก่

- ทุนมนุษย์ หมายถึง คนที่มีคุณภาพ เป็นคนเก่ง คนดี คนเสียสละ มีความรู้ สติปัญญา และทักษะ มีคุณธรรม มีวินัย และความรับผิดชอบ มีทัศนคติที่ดีในการทำงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการรวมกลุ่มและสร้างเครือข่ายเพื่อทำประโยชน์ให้ส่วนรวม เป็นผู้นำให้กับสังคม
- ทุนทางสถาบัน ได้แก่ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา ศาสนา การเมือง รวมทั้งองค์กรที่ตั้งขึ้นมา เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรชุมชน สมาคมวิชาชีพ

- ทูทางปัญญาและวัฒนธรรม หมายถึง ความเอื้ออาทร ความมีน้ำใจ เอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ ไว้เนื้อ
เชื่อใจต่อกัน การมีคุณธรรม และจิตสำนึกสาธารณะ

องค์ประกอบ 3 ประการนี้ถือเป็นเงื่อนไขสำคัญที่เอื้อให้คนในชุมชนสามารถสร้างระบบความ
สัมพันธ์ที่ดีเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ เช่น ความไว้เนื้อเชื่อใจซึ่งกันและกัน (social trust) การพึ่งพาอาศัย
และร่วมมือกัน ความกระตือรือร้นที่จะมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะ ความสนใจในประเด็นปัญหาสังคม
เป็นต้น ซึ่งทุนทางสังคมนี้ จะส่งผลถึงความเข้มแข็งของชุมชน

นักวิจัย

รองศาสตราจารย์ ดร.นภาพร หะวานนท์ หัวหน้าโครงการวิจัย

ดร.พิศมัย รัตนโรจน์สกุล

ดร.เกตุมณี มากมี

อาจารย์ธีรวัลย์ วรรณนิตย์

นักวิจัยผู้ประสานงานพื้นที่วิจัยจังหวัดฉะเชิงเทรา

นักวิจัยผู้ประสานงานพื้นที่วิจัยจังหวัดเชียงใหม่

นักวิจัยผู้ประสานงานพื้นที่วิจัยจังหวัดสุรินทร์

III. กรณีศึกษาชุมชนภาคเหนือ

กระบวนการสะสมทุนทางสังคมผ่านการพัฒนาการท่องเที่ยว

นัยสำคัญของชุมชนเอื้องดินในการศึกษาทุนทางสังคม

ชุมชนเอื้องดิน เป็นหมู่บ้านที่มีอายุประมาณ 100 กว่าปี ชื่อของหมู่บ้านมาจากไม้ดอกสีเหลืองแดง ขึ้นบริเวณใกล้ลำห้วยตลอดแนวของหมู่บ้าน หมู่บ้านตั้งอยู่ในอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่ ระยะทางจากหมู่บ้านถึงตัวอำเภอ ประมาณ 18 กิโลเมตร และห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ประมาณ 50 กิโลเมตร ปัจจุบันชุมชนเอื้องดิน มีจำนวนสมาชิกรวมทั้งสิ้น 128 ครัวเรือน แยกอาศัยอยู่ตามปางต่างๆ จำนวน 6 หย่อมบ้าน หรือ 6 ปาง

ชุมชนเอื้องดิน ตั้งอยู่บนเขาสูง มีอากาศเย็นตลอดทั้งปี อุณหภูมิสูงสุดประมาณ 25 องศาเซลเซียส และในฤดูหนาวมีอุณหภูมิต่ำถึง 4 องศาเซลเซียส เป็นหมู่บ้านที่แวดล้อมด้วยป่าไม้นานาชนิด มีลำห้วยไหลผ่านหมู่บ้าน ลำห้วยนี้มีต้นน้ำมาจากดอยห้วยขุนแม่คำปองห้วย และห้วยขุนฮากไม้เหลือง ชาวบ้านได้ใช้น้ำจากลำห้วยนี้โดยนำไม้ไผ่มาผ่าครึ่ง ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “รางลิน” ต่อจากลำห้วยมายังบ้านที่อยู่อาศัย น้ำจากลำห้วยมีความใสสะอาด ชาวบ้านนำมาใช้ทั้งในการอุปโภคบริโภค และรดน้ำพืชผักในบริเวณบ้านตลอดทั้งปี แม้ในหน้าแล้งซึ่งน้ำอาจจะมีย่อยกว่าปกติ แต่หมู่บ้านก็ไม่เคยขาดน้ำ

คนเฒ่าคนแก่ซึ่งอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในรุ่นแรก ๆ เล่าถึงการอพยพมาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้ว่า แต่เดิมคนจากที่อื่น ๆ โดยเฉพาะจากหมู่บ้านต่าง ๆ ในอำเภอดอยสะเก็ดซึ่งเป็นอำเภอใกล้เคียงกับบริเวณนี้ เช่น บ้านแม่โป่ง บ้านป่าไม้แดง บ้านป่าไผ่ บ้านเกาะ โดยส่วนใหญ่จะเข้ามาเก็บใบเมี่ยงในป่า โดยสร้างที่อยู่เป็นจุดที่พักชั่วคราวเรียกว่า “ปาง” ซึ่งใช้เป็นที่พักของคนปลูกเมี่ยง รวมทั้งเป็นที่พักวัวและม้าที่บรรทุกเมี่ยงไปขายด้วย ต่อมาจึงมีคนเข้ามาทำสวนเมี่ยงกันในบริเวณนี้ โดยได้มาอยู่กันเป็นการถาวรเกิดเป็นชุมชนขึ้น ซึ่งในช่วงแรก ๆ ของการตั้งถิ่นฐานมีคนมาอยู่กันเพียงไม่กี่สิบครัวเรือนเท่านั้น

เมี่ยงเป็นพืชที่ขึ้นเองในป่า ซึ่งขึ้นได้ดีในที่สูงและเป็นพืชที่ชอบอากาศเย็น บริเวณที่มีเมี่ยงขึ้นจำนวนมากจะเรียกว่า “ป่าเมี่ยง” เช่น ป่าเมี่ยงแม่ลาย ป่าเมี่ยงเชียงดาว ซึ่งเป็นที่รู้จักกันในหมู่ผู้คนที่เก็บ

เมียงขายว่าเป็นที่สาธารณะ หากเป็นเมียงที่คนปลูกไว้จะเรียกว่า “สวนเมียง” เมียงเป็นพืชตระกูลเดียวกับชา แต่คนภาคเหนือมิได้นำใบเมียงมาใช้ชงเป็นเครื่องดื่มแบบใบชา หากแต่นำมาหมักไว้และนำมาเคี้ยวคล้ายๆ การเคี้ยวหมาก ประวัติเริ่มต้นของการทำเมียงไม่มีผู้ใดในหมู่บ้านทราบ ผู้เฒ่าผู้แก่กล่าวว่า เมื่อเกิดมาก็เห็นพ่อแม่ปู่ย่าตายายทำเมียงแล้ว แต่ก็มีคนเล่ากันว่าคนที่เดินป่าคงจะเก็บใบเมียงมาเคี้ยวกิน เมียงมีรสชาติดี และทำให้หายง่วง คนจึงเริ่มเก็บใบเมียงมาหมักดอง ทำให้เกิดรสเปรี้ยว มีความอร่อยมากขึ้น เมียงจึงกลายเป็นของขบเคี้ยวที่นิยมกันทั่วไป และเป็นของป่าที่นำมาขายแลกเปลี่ยนเป็นเงินหรือเป็นสิ่งของได้ ต่อมาจึงได้มีการปลูกเมียง หรือทำสวนเมียงกันในป่ากันมากขึ้น

อาจกล่าวได้ว่า สภาพธรรมชาติอันเป็นเขาสูง อากาศเย็นชื้นตลอดปี มีลำห้วยกระจายอยู่ทั่วไป ทำให้พื้นที่บริเวณนี้มีความอุดมสมบูรณ์ มีป่าเมียงขึ้นอยู่ทั่วไป คือ “ธรรมชาติ” ที่เอื้ออำนวยให้คนเข้ามาพึ่งพาอาศัย เก็บหาใบเมียงเพื่อนำไปขายหรือแลกเปลี่ยน “ธรรมชาติ” เหล่านี้จึงนับเป็น “ทุน” ที่มีคุณค่าต่อการดำรงอยู่ของคน หรืออาจกล่าวได้ว่าเป็นทุนธรรมชาติ อันเป็นพื้นฐานดั้งเดิมที่ทำให้ชุมชนเอื้องดินได้ก่อกำเนิดขึ้นและมีอายุยาวนานมาจนถึงปัจจุบัน

การสร้างทุนทางสังคมในวิถีชีวิตแบบพึ่งพาธรรมชาติของชุมชนบนที่สูง

ความสามารถของคนที่ทำให้สภาพธรรมชาติซึ่งอยู่บนที่สูงมีอากาศหนาวเย็น กลายเป็นทุนเพื่อการดำรงชีวิต ได้ทำให้เกิดการรวมกลุ่มกันเข้ามาตั้งหลักแหล่งเพื่อเก็บใบเมียงจากป่า ขณะเดียวกันก็มีการทำสวนเมียงขึ้นในพื้นที่ป่าด้วย การเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำให้คนต้องมีความพยายามในการหาอาหาร ผลิตอาหาร และการประดิษฐ์เครื่องมือใช้ไม้สอย เช่น การปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก การเก็บหาของป่าเพื่อนำมาเป็นอาหารและการทำเครื่องมือใช้ไม้สอยต่าง ๆ การเก็บหาพืชที่เป็นสมุนไพรเพื่อรักษาโรค เป็นต้น การที่คนจะสามารถบรรลุเป้าหมายของการอยู่รอดปลอดภัย การสร้างความมั่นคงในการบริโภค การแบ่งปันทรัพยากร การสร้างความมั่นคงทางด้านจิตใจ การมีศรัทธาในการดำรงชีวิต การสร้างความสุขและความความรื่นเริงต่าง ๆ ทำให้คนต้องเข้ามามีความสัมพันธ์กัน มีความร่วมมือกัน มีความเอื้ออาทรช่วยเหลือกันในยามวิกฤต การประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ การสร้างสรรค์ความงาม สุนทรียะ การเล่นดนตรี การฟ้อนรำ ฯลฯ ระบบความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นได้กลายเป็นรากฐานสำคัญของการดำรงชีวิตของคนในชุมชนเอื้องดิน เป็นระบบความสัมพันธ์ที่ทำให้คนสามารถสร้างสิ่งที่จำเป็นในการดำรงชีวิต ไม่ว่าจะเป็นอาหาร ที่อยู่อาศัย เสื้อผ้า ยารักษาโรค รวมทั้งความมั่นคงปลอดภัยทางด้านจิตใจและความสุขในชีวิต ระบบความสัมพันธ์ที่คนสร้างขึ้นนี้คือ “ทุนทางสังคม” ที่เป็นเสมือนฐานรากของการดำรงอยู่ของชุมชนเอื้องดิน

การเข้าถึงปรากฏการณ์ของการสร้างทุนทางสังคมจากรากฐานของทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนเอื้องดิน อาจมองได้จากวิถีการดำรงชีวิตในเรื่องต่าง ๆ ที่คนในหมู่บ้านถือว่าเป็นเรื่องสำคัญ ได้แก่ การจับจองที่ดินซึ่งทรัพยากรพื้นฐานสำคัญในการดำรงชีวิต การเก็บหาของป่า การปลูกข้าวไร่ และการทำเมียง

การจับจองและการแบ่งปันที่ดิน

เมื่อเริ่มต้นมีการอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในชุมชนเอื้องดินนั้น มีคนที่เข้าเพียงไม่กี่ครอบครัว ผู้สูง

อายุแล้วว่าเมื่อ 70 ปีที่ผ่านมา มีบ้านอยู่เพียง 40 หลังเท่านั้น แต่ละครอบครัวพยายามบุกเบิกที่ดินเพื่อปลูกข้าวและทำสวนเมี่ยงตามกำลังของแต่ละครอบครัว เพื่อให้คนในครอบครัวพออยู่พอกิน การจับจองที่ดินทำอย่างง่าย ๆ คือ เมื่อผู้ใดสามารถแผ้วถางป่าได้แล้ว ก็จะอาศัยต้นไม้ใหญ่ที่มีอยู่เป็นแนวหรือเป็นเครื่องหมายว่าบริเวณนั้น ตนเองขอจับจองพื้นที่ตรงส่วนนี้ หรือหากไม่มีต้นไม้ใหญ่ให้ใช้เป็นแนวเขต ก็จะใช้การปลูกต้นไม้ที่ขึ้นง่าย เช่น ต้นกุหลาบ ต้นอุน ต้นละหุ่ง ปลูกเป็นเครื่องหมาย ชาวบ้านที่อยู่ร่วมกันจะรู้กันว่าที่ดินส่วนไหนใครได้จับจองแล้ว ไม่มีการละเมิดสิทธิ์ของกันและกัน

อย่างไรก็ตามผู้ที่ได้จับจองที่ดินไว้ก่อนเป็นจำนวนมาก ก็มีได้ถือสิทธิ์ในที่ดินนั้น ๆ อย่างตายตัว การแบ่งปันที่ดินสามารถเกิดขึ้นได้อยู่เสมอ โดยเฉพาะเมื่อมีการชักชวนให้ผู้อื่นโยกย้ายเข้ามาอยู่ใกล้เคียงกับผู้ที่อยู่ก่อน หากมีความชอบพอก็มักจะยกสิทธิ์เหนือที่ดินที่ได้จับจองไว้แล้วให้กับผู้ที่มีความจำเป็นได้การยกที่ดินในลักษณะนี้เรียกว่า “ย่ำ” คือให้ด้วยความพอใจ หรือชาวบ้านใช้คำว่า “ถูกใจก็แบ่งให้” การยกที่ดินให้จึงก่อให้เกิดความผูกพันกันเป็นญาติสนิท เกิดความไว้นือเชื่อใจและนำไปสู่การพึ่งพากันในเรื่องอื่น ๆ

นอกจากการยกที่ดินให้เมื่อถูกใจแล้ว การแบ่งปันที่ดินยังทำผ่านการแลกแข่งขันโดยมีที่ดินเป็นรางวัล เป็นการแข่งขันที่เรียกว่า “พันจิ้นส้ม” จิ้นส้ม เป็นภาษาถิ่น หมายถึง แหนม การแข่งขันนี้เป็นการแข่งกันพันเส้นตอกที่ใช้มัดแหนมให้ขาด ตอกที่ใช้มัดแหนมเป็นเส้นตอกที่ทำจากไม้ไผ่ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ไม้ไร่” หรืออาจทำจากไม้อื่นก็ได้ แต่ไม้ที่จะนำมาทำเส้นตอกจะต้องเหนียวมากเพื่อไม่ให้ขาดง่าย ก่อนนำตอกมาใช้มัดแหนม จะต้องเหลาตอกให้บางหรือชาวบ้านใช้คำว่า “เหลาให้อ่อน” การมัดแหนมจะมัดอ้อมแหนมทั้งด้านล่างและด้านบน ผู้แข่งขันจะนำมิดมาพันตอกที่มัดแหนมให้ขาด ซึ่งบางคนก็จะพันตอกด้านบนขาด แต่ด้านล่างไม่ขาด เมื่อดึงตอกขึ้นมา ตอกจะขาดไม่หมด ผู้ที่พันตอกขาดตลอดเส้นในครั้งเดียว จะได้ที่ดินและต้นเมี่ยงที่อยู่บนที่ดินซึ่งเป็นเดิมพันนั้นไปด้วย ที่ดินที่ได้มาในลักษณะนี้ ชาวบ้านเรียกว่า “สวนจิ้นส้ม”

การแข่งขันนี้เรียกกันอีกอย่างหนึ่งว่า การเล่นพันมิดพันดาบ เพราะผู้จะเข้าแข่งขันจะต้อง “ฝนดาบ” หรือลับดาบให้คม ผู้ที่พันแหนมไม่ขาด ถือว่าไม่โช่นักเลงจริง การแข่งขันนี้นอกจากจะสร้างความสนุกสนานแล้ว ยังเป็นการสร้างและพัฒนาศิลปะและความรู้ในการตีมิดและลับมิดให้คม เพราะในยุคนี้มีดเป็นของใช้จำเป็นในการทำกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อการดำรงชีวิต เช่น การตัดไม้ไผ่ การนำไม้ไผ่มาผ่าและเหลาเพื่อสร้างบ้าน (ในยุคนี้ไม่มีการเลื่อยไม้กระดาน การปลูกบ้านใช้ไม้ไผ่ทั้งสิ้น) การตัดหญ้ามามุงหลังคาบ้าน การถากถางต้นไม้และวัชพืช การทำอุปกรณ์เครื่องมือ ศิลปะและความรู้ในเรื่องมิดไม่ว่าจะเป็นด้านความแข็งแรงคงทน ความคม รูปร่าง ขนาด เพื่อความเหมาะสมในการใช้งานจึงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิตของคนในยุคนี้ นอกจากนี้การที่ผู้มีที่ดินหรือสวนเมี่ยงจำนวนมาก ยอมสละที่ดินหรือสวนเมี่ยงบางส่วนมาเป็นรางวัลให้คนได้แข่งขันกัน นับเป็นการแบ่งปันที่ดินแม้จะมีเงื่อนไขในการแข่งขัน แต่ก็เป็นการแข่งขันที่คนที่ต้องการที่ดินสามารถเข้าร่วม โดยต้องมีการฝึกฝนและความพยายามเป็นพื้นฐาน จึงจะได้สิ่งที่ต้องการ สิ่งเหล่านี้ถือเป็นกระบวนการสร้างระบบความสัมพันธ์ที่ถือเป็น “ทุนทางสังคม” ซึ่งทำให้คนในชุมชนเอื้อดินก่อร่างสร้างตัวท่ามกลางความรัก ความผูกพัน การแบ่งปัน การช่วยเหลือพึ่งพา

ซึ่งกันและกัน มาจนถึงทุกวันนี้

การเก็บหาของป่าและอาหารจากธรรมชาติ

ในพื้นที่ภาคเหนือมีการดำรงชีวิตโดยอาศัยการเก็บหาของป่ามานับจากอดีต โดยเฉพาะการเก็บเห็ดกับหน่อไม้ ซึ่งจะเก็บในช่วงหน้าฝน โดยการไปเก็บจะชักชวนกันไปเป็นกลุ่ม อาจเป็นญาติกันหรือไม่เป็นก็ได้ เพื่อเป็นเพื่อนปรึกษาหารือกัน และเพื่อช่วยเหลือกันในยามจำเป็น โดยเมื่อผู้ออกไปหาของป่ากลับมาก็มักนำมาแบ่งปันกัน แม้บางบ้านซึ่งไม่ได้มีสมาชิกในบ้านไปด้วย หากเคยได้ช่วยเหลือพึ่งพากันในเรื่องอื่นๆ เมื่อได้ของมาก็จะนำมาแบ่งกัน ในกรณีของหน่อไม้ซึ่งเป็นอาหารที่สามารถเก็บรักษาไว้ได้โดยมีวิธีเก็บรักษาได้หลายแบบ เช่น นำหน่อไม้มาผานหรือสับ แล้วนำไปแช่น้ำไว้หนึ่งคืน ตอนเช้านำมาล้างน้ำ แล้วนำมาใส่ภาชนะที่ทอทำด้วยตอก โดยชาวบ้านเรียกว่า ทอด้วยตอก จึงเรียกภาชนะนี้ว่า “ทอ” เมื่อนำหน่อไม้มา “ใส่ทอ” แล้วจะหาใบไม้มาปิดด้านบนไว้และหาของอะไรก็ได้มากดทับไว้ จะสามารถเก็บหน่อไม้ได้เป็นปี เรียกว่า “หน่อส้ม” หรือบางทีก็จะนำหน่อไม้มาผ่าสี่หรือผ่าห้าแล้วแช่น้ำไว้สองคืน ในคืนที่สามนำถ่านมาใส่ นำไปประกอบอาหารได้เป็นหน่อไม้สด หน่อไม้เป็นอาหารที่เก็บได้ในเฉพาะช่วงเวลาน้ำฝน แต่คนสามารถหาวิธีเก็บไว้ให้นาน ๆ เนื่องจากหน่อไม้เป็นอาหารตามธรรมชาติที่มีความสำคัญกับคนในชุมชน เมื่อคนจะไปตัดไม้ไผ่เพื่อนำมาทำตอก จะมีกติการ่วมกันว่าต้องตัดมาใช้เท่านั้น ห้ามตัดมาขาย เพราะจะทำให้ต้นไผ่หมดไป เมื่อต้องการหน่อไม้จะต้องไปหาในที่ไกลๆ กติกาเหล่านี้จะได้รับการปฏิบัติตามเป็นอย่างดี ไม่มีใครฝ่าฝืน รวมทั้งก็มีการวางกติกาไว้อีกด้วยว่า อย่าเก็บหน่อไม้มามากเกินไป เพราะจะไม่มีไม้มาใช้สอยในอนาคต ดังนั้นการเก็บหาของป่าจึงเป็นไปอย่างมีขีดจำกัด และยึดถือหลักการของการใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างยั่งยืน ไม่ใช่วิธีมือใครยาวสาวได้สาวเอา หลักการนี้สะท้อนออกมาในคำพูดของชาวบ้านที่เล่าถึงการดำรงชีวิตในอดีตว่า

ข้าวต้องซื้อมากิน แต่ว่าอาหารไม่ต้องซื้อ หาเอาจากในป่า ไม่ได้หามาเพื่อขายอย่างเดียวนะ เมื่อก่อนอย่างเช่นเห็ดที่ยังไม่บานเรายังไม่เก็บมากิน จะเลือกเฉพาะเห็ดที่บานมากินก่อน ส่วนที่ยังไม่บานก็เอาทิ้งไว้ แล้ววันพรุ่งนี้ค่อยมากิน แต่เดี๋ยวนี้ไม่ได้แล้ว ถ้าจะเก็บต้องเก็บหมดเลย บางทีเราเจอเห็ดวันพรุ่งนี้ แต่ว่าวันนี้มีคนขึ้นตัดหน้าเราไปเอามาก่อน เพื่อเอามาขาย

ป่าอันอุดมสมบูรณ์เป็นเสมือนแหล่งอาหารที่สำคัญตลอดปี ในแต่ละฤดูกาลป่าจะมีอาหารหลากหลายสำหรับคนได้เข้าไปเก็บหา เช่น ผักต่างๆ เห็ดนานาชนิด ซึ่งคนจะเรียนรู้การสังเกตเห็ดที่สามารถนำมากินได้ สะสมเป็นความรู้บอกต่อๆ กันไป พ่อแม่จะสอนให้ลูกสังเกตว่าเห็ดชนิดใดกินได้ ชนิดใดเป็นพิษ ถ้าเห็ดชนิดใดมีหนอนกินรากเห็ดแสดงว่าคนกินได้ บางทีก็ให้สังเกตสีและลักษณะของเห็ดควบคู่ไปด้วย เห็ดที่เมื่อเก็บขึ้นมา มีความเหนียว จะเป็นเห็ดที่กินได้ ชาวบ้านเล่าถึงความอุดมสมบูรณ์ของป่า และการที่คนได้อาศัยป่าเป็นแหล่งอาหารว่า

อาหารก็เอามาจากป่านี้แหละ มีเห็ด เห็ดขอน เห็ดลม พอเสร็จจากเก็บเมี่ยงห้วยปี เห็ดก็จะออกก็สะพายย่าม เข้าห้วยก็ได้กินแล้ว จะมีผักกูด ผักหนาม มันมีทั้งหมด มีดอกหมาก หมากผู้ สะพายถุงย่ามเข้าห้วยก็ได้กินแล้ว

นอกจากนี้บางคนอาจหาอาหารประเภทเนื้อสัตว์จากการออกไปจับสัตว์ป่า ประเภท เก้ง กวาง หมูป่า มาเป็นอาหาร การออกไปล่าสัตว์มักจะไม่ใช่คนเดียว แต่จะจับกลุ่มกันไปประมาณ 4-5 คน เพื่อเข้าป่าไปด้วยกัน เมื่อได้สัตว์ปามาหนึ่งตัวก็จะมักจะพอ ไม่ล่าสัตว์ครั้งละมาก ๆ เมื่อกลับออกมาก็นำเนื้อสัตว์ที่ได้มาแบ่งกันในหมู่ที่ไปด้วยกันบางทีก็แบ่งให้ญาติพี่น้องเพื่อนบ้านใกล้เคียงซึ่งชาวบ้านใช้คำพูดว่า “แบ่งพี่แบ่งน้อง” หรือบางทีถ้าได้เนื้อสัตว์จำนวนมาก ก็จะนำเนื้อสัตว์ที่ได้ไปแลกอย่างอื่น เช่น แลกข้าว แลกเกลือ เป็นต้น หรืออย่างในกรณีของการไปหาปลา จะต้องชวนเพื่อนไปด้วยกันสองสามคน เพราะการให้แหในการจับปลาต้องมีคนช่วย คือต้องมีคนดักคนหนึ่งและคนไล่ปลาคนหนึ่ง เมื่อได้ปลามากก็จะแบ่งเท่า ๆ กัน การแบ่งปันอาหารและการแลกเปลี่ยนนอกจากจะมีส่วนทำให้เกิดความพึงพอใจในการบริโภคแล้วยังก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน การเรียนรู้ซึ่งกันและกัน และความสนิทสนมกันเหมือนญาติสนิทด้วย

ความรู้ของชาวบ้านสร้างขึ้นภายในสภาพแวดล้อมของตนเอง เป็นความรู้ที่เกิดจากการสังเกต และการลองผิดลองถูก เป็นความรู้ที่สร้างขึ้นเพื่อสนองต่อความจำเป็นในการดำรงชีวิต เมื่อทดลองทำแล้วได้ผลดีก็มีการบอกต่อและสืบสานความรู้กันต่อ ๆ ไป เช่นในกรณีของการได้อาหารมาและต้องการเก็บไว้นาน ๆ ชาวบ้านจะมีวิธีนำไปต้มมาห่อเนื้อสัตว์ ใช้ตอกมัดให้แน่น และนำไปผูกเชือกแขวนแช่น้ำไว้ในลำธาร โดยคนเฒ่าคนแก่จะถ่ายทอดความรู้ว่าควรจะไปแขวนที่ไหน ความเย็นของน้ำซึ่งอยู่บนภูเขาสูงจะรักษาเนื้อสัตว์ไว้ไม่ให้เสียได้เป็นเดือน ความรู้นี้เกิดจากประสบการณ์ของชาวบ้านเอง ดังคำบอกเล่าของชาวบ้านเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

แต่ก่อนผมไปทำไร่อยู่ที่ตำบลห้วยแก้ว ทำไร่ข้าวบนดอยนี้แหละ ชื้อเนื้อมาไม่ว่าไก่ มันมีบ่อน้ำอยู่บ่อหนึ่ง ผมถามพ่อว่าเวลาที่เนื้อมันมีกลิ่นจะทำอย่างไร พ่อบอกว่า แม่เคยบอกว่า ให้เอาใบตองห่อเนื้อ แล้วก็เอาไปแช่ไว้ในน้ำ อยู่ได้เป็นเดือน ไม่เป็นไร ไม่ต้องเปลี่ยนไฟ เปลืองอะไรเลยสมัยนี้คนเขาไม่นิยมใช้กัน

การใช้ชีวิตพึ่งพิงอยู่กับป่า ชาวบ้านได้เรียนรู้ที่จะคอยดูแลให้ป่าคงความอุดมสมบูรณ์ โดยไม่ให้มีการเก็บหาของป่าหรือจับสัตว์มากเกินไปจนเกินความจำเป็น กติกาการอยู่ร่วมกันนี้เป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตเป็นความเข้าใจร่วมกัน ไม่มีผู้พยายามฝ่าฝืน นอกจากนี้ชาวบ้านมีความพยายามที่จะสร้างสรรคให้ทรัพยากรธรรมชาติเพิ่มพูนขึ้น เช่น เมื่อมีการลงไปจับปลาในพื้นที่ด้านล่าง หากได้ปลาเป็น ๆ ขึ้นมาบนเขาก็จะนำปลามาปล่อยไว้ในลำธาร เพื่อให้ปลาแพร่พันธุ์ รวมทั้งยังมีการร่วมมือกันป้องกันไฟป่า โดยแบ่งเขตกันรับผิดชอบ มีการผลัดเวรยามเฝ้าดูในช่วงหน้าแล้ง วิถีชีวิตแบบนี้ยังสืบทอดมาจนถึงทุกวันนี้ จนอาจกล่าวได้ว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญของชุมชนเอื้องดิน ดังที่ชาวบ้านได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ในหมู่บ้านของเราจะอยู่กันแบบพี่แบบน้อง ไม่มีเรื่องทะเลาะเบาะแว้งกัน ใครทำมาหากินแบบไหนก็ปล่อยกันตามสบาย ก็อยู่กันมาอย่างนี้ อย่างมีการมีงานก็ร่วมกันทำ ร่วมมือกันได้สบาย อย่างช่วงหน้าแล้งไฟไหม้ไหม้ หรือว่าอะไรมาในหมู่บ้านของเรา ในแต่ละเขตจะแบ่งกัน สมมุติปางกลางรับผิดชอบเขตหนึ่ง ปางในรับผิดชอบเขตหนึ่ง จะมีเป็นโซน เป็นโซน รับผิดชอบกัน ถ้าไฟไหม้จุดใด แต่ละปางต้องรับผิดชอบ

การดำรงชีวิตของชาวชุมชนเอื้องดินในยุคที่การเก็บหาของป่าเป็นส่วนสำคัญของการได้มาซึ่งอาหาร ไม่ว่าจะเป็นการขุดหาหน่อไม้ การเก็บเห็ดป่า การจับสัตว์มาเป็นอาหาร ได้ก่อให้เกิดการสร้างกฎเกณฑ์ กติกาที่เกี่ยวข้องกับการรวมกลุ่มกันทำกิจกรรมร่วมกัน เพราะการออกเดินทางไปในป่าหิบบ มีอันตรายจาก สัตว์ป่า การหลงป่า การเป็นไข้ป่า ดังนั้น การออกป่าไปเป็นกลุ่มจึงช่วยให้เกิดความมั่นคงปลอดภัย มีการ พึ่งพาอาศัยกัน ระหว่างผู้ที่เชี่ยวชาญหรือมีความรู้ในด้านต่าง ๆ เช่น ความรู้เกี่ยวกับเส้นทางเดิน ความรู้ เกี่ยวกับการป้องกันสัตว์ที่อาจเป็นอันตราย หรือความรู้เกี่ยวกับแหล่งอาหารในป่า การออกไปเก็บหาอาหาร ในป่า ต้องมีการแบ่งภาระหน้าที่ภายในกลุ่มอย่างไม่เป็นทางการ มีการเตรียมเครื่องมือ อาหาร ยา ที่ จะนำไปด้วยและเมื่อได้อาหารกลับมา ก็จะมีการจัดแบ่งปันหรือแบ่งสรรอาหารและของที่ได้มา กระบวนการ เหล่านี้ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ในการทำงานร่วมกัน การพึ่งพาอาศัยกันทั้งในยามปกติและในยาม คับขัน การจัดสรรทรัพยากรและสิ่งที่ได้มา ซึ่งระบบความสัมพันธ์นี้มีความรัก ความเอื้ออาทร และความ ผูกพัน อันเกิดจากการที่คนได้เข้ามารวมกันอยู่ในผืนดินเดียวกันเป็นรากฐานรองรับ เป็นระบบความสัมพันธ์ ที่สร้างขึ้นจากความจำเป็นในการดำรงชีวิตร่วมกัน มิใช่มาจากพื้นฐานของการค้าหรือการมุ่งแสวงหากำไรเป็น ระบบความสัมพันธ์ที่นับว่าเป็นทุนทางสังคมที่มีความสำคัญต่อการดำรงอยู่ของชุมชนเอื้องดิน

การปลูกข้าวไร่

ในชุมชนที่ตั้งอยู่บนเขตเขาสูงในภาคเหนือไม่สามารถทำนาข้าวได้ แต่คนในชุมชนก็มีความ พยายามที่จะผลิตข้าวเพื่อการบริโภคโดยการปลูกข้าวไร่ วิธีการปลูกข้าวชาวบ้านก็จะเอาไม้แหลมๆ แทะ ลงดินเป็นหลุมเล็กๆ เป็นแถว คนที่ตามมาข้างหลังก็จะหยอดเมล็ดข้าวลงไปเป็นหลุมตามแนว ดังนั้น การปลูกข้าวไร่แต่ละครอบครัวไม่สามารถทำได้ตามลำพังเพราะต้องมีคนมาช่วยกัน เรียกว่า “เอามื้อ กันปลูก” โดยการนำไม้มาแทงเป็นหลุมนั้น ชาวบ้านจะใช้วิธีเดินเรียงแถวเต็มพื้นที่และทำไปพร้อมๆ กัน ขณะเดียวกันก็มีคนเดินตามหยอดเมล็ดข้าว การมา “เอามื้อ” ช่วยเหลือกันจึงมีความสำคัญมาก เมื่อมีคน มาช่วยงาน เจ้าของงานหรือเจ้าของบ้านจะทำอาหารเลี้ยง ซึ่งจะเป็นอาหารตามปกติธรรมดา ไม่ต้องจัดหา อะไรเป็นพิเศษ ส่วนใหญ่จะมีเหล้าหรือยาตองซึ่งทำกันเอง ไม่ต้องซื้อหา

ข้าวไร่จะเติบโตโดยอาศัยน้ำฝน การปลูกข้าวไร่จะเป็นการปลูกโดยมีการหมุนเวียนพื้นที่ที่ใช้ใน การปลูกข้าวทุก 2 - 3 ปี เพื่อพักระยะให้พื้นดินฟื้นตัวกลับมามีความอุดมสมบูรณ์ จึงจะย้อนกลับมาปลูก ในที่เดิม สำหรับการเตรียมดินเพื่อปลูกข้าวไร่นั้น ชาวบ้านต้องไถดินไถไม่ใหญ่ลงแล้วรอให้ไม้แห้ง ราวๆ เดือน เมษายนจะจุดไฟเผาเศษหญ้า เศษไม้ในไร่ที่เรียกว่า “เฮาะไฮ้” เวลาฝนตกลงมาประมาณเดือนแปดเหนือ (พฤษภาคม) จึงเริ่มลงมือปลูกข้าว ส่วนการดูแลรักษา ก็เพียงคอยถอนวัชพืช ประมาณเดือนยี่เหนือ (พฤศจิกายน) ก็จะลงมือเก็บเกี่ยวผลผลิต โดยใช้มืออุดรวงข้าวใส่ “แปม” (ตะกร้า) ที่ผูกติดสะเอวไว้ เมื่อ เต็มแล้วก็เทใส่กระสอบ ที่ต้องเก็บเกี่ยวแบบนี้เพราะเป็นเชิงเขาที่ค่อนข้างชัน การเกี่ยวข้าวไร่จะอาศัย แรงงานของสมาชิกทุกคนในครัวเรือน บางครัวเรือนมีพื้นที่ปลูกข้าวมาก อาจต้องมีการแลกเปลี่ยนแรงงาน จากเพื่อนบ้าน ซึ่งเรียกว่า “เอามื้อกันชน” ในบางกรณีซึ่งมีที่ดินน้อย อาจไม่ต้องการเอามื้อกันก็ได้ โดย ทั่วไปการปลูกข้าวไร่จะได้ผลผลิตน้อยไม่เพียงพอต่อการบริโภค คนในชุมชนนี้จึงมีการทำกิจกรรมอย่างอื่น โดยเฉพาะการทำสวนเมี่ยง เพื่อนำผลผลิต ไปขายหรือแลกข้าว

ดังนั้น ในกรณีของการปลูกข้าวไร่ของชุมชนเอื้องดิน ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนแรงงานในช่วงของการหยอดข้าว ถึงแม้การปลูกข้าวไร่ในชุมชนเอื้องดินทำกันไม่มากนัก คือทำเท่าที่ทำได้ แต่ระบบความสัมพันธ์ที่เกิดจากการปลูกข้าวไร่ ก็สะท้อนให้เห็นวิถีคิดของชาวชุมชนเอื้องดิน ซึ่งมีลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกันโดยเฉพาะการแลกเปลี่ยนแรงงานตามความจำเป็น

การทำเมี่ยง

ชาวบ้านมัดเมี่ยงเป็นกำ

บ่อหมักเมี่ยงที่เห็นอยู่ทั่วไปตามบ้าน

เมี่ยงที่หมักแล้วเตรียมพร้อมขาย

ชุมชนเอื้องดินตั้งอยู่ในพื้นที่สูง มีอากาศหนาวเย็นตลอดปี อุณหภูมิสูงสุดโดยเฉลี่ย 25 องศาเซลเซียส และต่ำสุด 4 องศาเซลเซียส จากสภาพพื้นที่เป็นภูเขาและภูมิอากาศที่หนาวเย็นตลอดปี ทำให้หมู่บ้านนี้ดำรงอาชีพหลักสืบทอดกันมายาวนานคือ “การทำเมี่ยง” เมี่ยงเป็นพืชประเภทเดียวกับชา แต่เนื่องจากวัตถุประสงค์ของการนำใบเมี่ยงมาบริโภคต่างจากใบชา คนในชุมชนจึงมิได้เรียกเมี่ยงว่าชา แต่เดิมชุมชนแห่งนี้เป็นที่พักชั่วคราวของชาวบ้านที่มาทำ “สวนเมี่ยง” ที่เรียกว่า “ปาง” ต่อมาคนจากดอยสะเก็ดและสันกำแพงจึงได้อพยพมาตั้งหลักแหล่งเป็นชุมชน และสืบสานการทำสวนเมี่ยงจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชุมชน

แต่เดิมเมี่ยงเป็นพืชที่ขึ้นเองในป่า และชาวบ้านนำมาขยายพันธุ์ปลูกต่อ คนในชุมชนให้ความสำคัญกับเมี่ยงคล้ายกับชาวนาในพื้นที่ราบ คือเป็นพืชที่ให้ความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต เพราะสามารถนำเมี่ยงไปแลกเปลี่ยนสิ่งที่ต้องการได้ทุกอย่าง ดังคำพูดของชาวบ้านคนหนึ่งว่า “ผมดูแลทุกอย่างอยู่ที่เมี่ยงทั้งหมด เมี่ยงจะเป็นทุกอย่างของคนในหมู่บ้าน เมี่ยงนี้เกินกว่าแก้วสารพัดนึก” เนื่องจากเมี่ยงเป็นพืชที่ขึ้นได้ดีในที่สูง และเป็นพืชที่ชอบอากาศเย็น ดังนั้นชาวพื้นราบจะปลูกพืชแบบนี้ไม่ได้ บริเวณที่มีเมี่ยงขึ้นจำนวนมาก จะเรียกว่า “ป่าเมี่ยง” ที่ใดมีป่าเมี่ยงก็จะนำชื่อของพื้นที่นั้นมาต่อคำว่าป่าเมี่ยง ซึ่งสำหรับคนในพื้นที่แล้วก็จะรู้กันว่า หมายถึงป่าเมี่ยงในพื้นที่นั้นทั้งหมด

เช่น ป่าเมี่ยงแม่ลาย ป่าเมี่ยงเชียงดาว ป่าเมี่ยงเอื้องดิน เป็นต้น

เมี่ยงเป็นพืชที่ขึ้นง่าย ไม่ต้องอาศัยการดูแลมาก การคัดเลือกพันธุ์จะพิจารณาจากใบของเมี่ยงพันธุ์เมี่ยงที่ดีจะต้องเป็นมีใบหนาและใหญ่ จึงจะเก็บเมล็ดไว้ทำพันธุ์ ในอดีตการปลูกเมี่ยงทำอย่างง่าย ๆ ด้วยการเก็บเมล็ดเมี่ยงที่แก่จัดและร่วงอยู่บนพื้นไปปลูก โดยใช้ไม้เหลาปลายแหลม ๆ ทิ่มลงไปในดินให้เป็นหลุมเล็กๆ แล้วเอาเมล็ดเมี่ยงหย่อนลงไปฝังดินกลบ เรียกว่าการ “จดเมี่ยง” เจ้าของเมี่ยงสามารถ

เก็บใบเมี่ยงได้ตลอดปี โดยจะแบ่งเมี่ยงออกเป็น 3 - 4 รุ่น รุ่นแรกเรียกว่า “เมี่ยงห้วยปี” ชาวบ้านจะเริ่มเก็บใบเมี่ยงห้วยปีราว ๆ ปลายเดือนเมษายน และพอถึงช่วงเดือนกรกฎาคมเมี่ยงจะแตกยอดอีกครั้ง เมี่ยงครั้งที่สองเรียกว่า “เมี่ยงกลาง” ซึ่งสามารถเก็บใบเมี่ยงได้ราว ๆ เดือนสิงหาคมถึงกันยายน จากนั้นช่วงเดือนตุลาคมเมี่ยงจะแตกยอดอีกครั้ง โดยชาวบ้านจะเริ่มเก็บเมี่ยงครั้งที่สามนี้ราว ๆ เดือนพฤศจิกายน เรียกเมี่ยงครั้งนี้ว่า “เมี่ยงช้อย” (ช้อย หมายถึง สุดท้าย) แต่หากสวนใดดูแลเมี่ยงดีก็จะมีเมี่ยงออกมาอีกครั้งในช่วงฤดูหนาว ราว ๆ กลางเดือนมกราคม เรียกเมี่ยงรอบสุดท้ายของปีนี้ว่า “เมี่ยงเหมย” (เหมย หมายถึง น้ำค้าง) เมี่ยงที่มีคุณภาพดี ได้แก่ เมี่ยงกลางเพราะใบจะสวย เมื่อหมักทำเมี่ยงแล้วจะมีสีสวย ทำให้ได้ราคาดีสำหรับเมี่ยงห้วยปีซึ่งเก็บในช่วงฤดูแล้ง ยังไม่มีฝนมาชะล้างใบทำให้บางครั้งจะมีฝุ่นจากขี้เถ้าที่เป็นผลมาจากชาวไร่บางคนเผวถางและเผาไร่ ทำให้ใบเมี่ยงดำและติดเชื้อราได้ สำหรับเมี่ยงช้อยบางส่วนอาจจะเป็นราน้ำค้างได้หากอับชื้นมาก ๆ แสงแดดส่องไม่ทั่วถึง ทุกสวนจะสามารถเก็บเมี่ยงได้อย่างน้อย 3 รุ่น

เนื่องจากการทำเมี่ยงเป็นงานที่ชาวสวนเมี่ยงต้องทำอย่างต่อเนื่องตลอดปี เพราะในช่วงที่รอเมี่ยงผลิใบอ่อนในแต่ละรอบ ชาวบ้านจะต้องเตรียมอุปกรณ์ที่ต้องใช้ในการทำเมี่ยง เช่น การจักตอก ซึ่งต้องใช้เวลาในการเดินหาไม้ไผ่ที่มีความเหมาะสมจะมาทำตอก (นำไม้ไผ่มาเหลาเพื่อทำเป็นตอกไว้มัดเมี่ยง) การหาพื้นเพื่อใช้หนึ่งเมี่ยง ต่อจากนั้นจึงทำความสะอาดแผ้วถางหญ้าในสวนเมี่ยง แล้วจึงถึงฤดูกาลเก็บเมี่ยงในช่วงต่อไปอีก นอกจากการมีงานทำตลอดปีแล้ว กรรมวิธีในการทำเมี่ยงต้องอาศัยความอดทน ตั้งแต่ขั้นตอนการเก็บซึ่งใช้เวลาในแต่ละรุ่นกว่าเดือน ในสมัยก่อนต้องใช้มือเก็บ ทำให้มือแตก ต่อมาจึงเริ่มใช้ใบมีดสวมเป็นปลอกนิ้วเรียกว่า “ใส่เล็บ” การเก็บใบเมี่ยงเป็นงานที่ต้องอาศัยประสบการณ์ ชาวบ้านเรียนรู้เกี่ยวกับการเก็บใบเมี่ยงว่า สามารถเก็บใบได้ทั้งหมดแต่จะต้องไม่ให้ยอดขาด คือให้ต้นเมี่ยงมี “มีหูเลี้ยงต้น” การเก็บในลักษณะนี้ ต้นเมี่ยงจะแตกใบอ่อนออกมาได้ตามปกติ แต่หากเก็บใบเมี่ยงโดยทำให้ยอดขาด ต้นเมี่ยงจะเหี่ยวเฉา มีใบแตกน้อย หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “ใบจะห่างออกไป” หรือยอดนั้นอาจจะไม่แตกใบอีกเลย ชาวบ้านคนหนึ่งกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

มันก็สอนกันมาในครอบครัว ถ้าเราเก็บแล้วยอดขาด มันก็ตายเหี่ยวลง แล้วใบมันก็ไม่ค่อยจะเยอะ เราก็ต้องพยายามเก็บไม่ให้ยอดขาด มันก็แตกใบออกมาเหมือนเดิม ปีหนึ่งมันจะมีอยู่สามครั้งมันจะออกมา บางต้นออกมาปีละสี่ครั้ง แล้วมันจะพักตัว

เมื่อเก็บเมี่ยงมาแล้วต้องนำมามัด ซึ่งการมัดเมี่ยงจะมีสองขั้นตอน ขั้นตอนแรกคือการมัดระหว่างเก็บในขั้นตอนนี้จะมัดให้ได้มากที่สุดแล้วแต่ความชำนาญของผู้เก็บคนที่เก่งอาจมัดได้กำละเกือบหนึ่งกิโลกรัม ในระหว่างที่เก็บจะโดนแสงแดดไม่ได้ใบจะแดงและแห้งเมื่อนำไปนึ่งจะเป็นสีดำ หรือหากเปื้อนดินหรือเมี่ยงสกปรกเวลาที่นำไปหมักทำเมี่ยงจะทำให้เกิดเชื้อรา นอกจากนี้ในระหว่างที่เก็บต้องเก็บไว้ในตะกร้าและเก็บไว้ในที่ร่ม หลังจากนั้นก็นำใบเมี่ยงไปนึ่งทันที หากเก็บได้ไม่มากก็รวบรวมไว้ก่อนแต่ต้องไม่เกิน 2 วัน เพราะถ้าเกินสองวันเมี่ยงจะใช้เวลาหนึ่งใบจะเป็นสีดำไม่สวย การนึ่งใช้เวลาหนึ่งประมาณ 1 ชั่วโมง โดยไฟต้องแรงสม่ำเสมอ ถ้าไฟไม่แรงพอเมี่ยงจะเข้าสุก ๆ ดิบ ๆ เมื่อเมี่ยงสุกแล้วก็นำมาแกะฝักบนเสื่อที่เตรียมไว้ จากนั้นจึงนำมามัดขนาด 1 กำมือ เทียบโดยขนาดใช้นิ้วมือทาบใหญ่ประมาณ 3 - 4 นิ้วมือ(ของผู้ชาย) แล้วใช้ตอกเส้นใหญ่มัด ขนาดกำของเมี่ยงจะเป็นมาตรฐานเดียวกัน เพราะเกี่ยวเนื่องกับการขาย ทุกหมู่บ้านจะ

มัดหรือกำเมี่ยงขนาดใกล้เคียงกัน ในขั้นตอนนี้บางครั้งชาวสวนเมี่ยงอาจจะขายเมี่ยงได้เลย หากพ่อค้าเห็นว่าเมี่ยงมีคุณภาพดี คือเป็นเมี่ยงใบอ่อน

เมื่อมัดเสร็จกรรมวิธีสุดท้ายคือการ “ถูเมี่ยง” (ถู คือการเอาเมี่ยงที่นึ่งแล้วลงไปเรียงในถังหรือบ่อหมัก) ในบ่อหมักใส่เฉพาะน้ำสะอาด การนำใบเมี่ยงที่นึ่งแล้วลงไปบ่อซีเมนต์ก็เป็นงานที่ต้องทำด้วยความระมัดระวัง เพราะจะต้องเหยียบหรือกดให้ใบเมี่ยงอัดลงไปเป็นชั้น ๆ จนแน่น ชาวบ้านจะใช้วิธีนำถุงพลาสติกมาใส่เท้าและมัดให้แน่น แล้วนำพลาสติกวางบนใบเมี่ยงด้วย จากนั้นจึงเหยียบให้แน่น เมื่อเสร็จแล้วจึงนำน้ำเปล่าใส่ลงไปและอาจใส่เกลือลงไปเล็กน้อยก็ได้ จากนั้นจะต้องคลุมด้วยถุงพลาสติกให้มิดชิด ใช้หินก้อนโต ๆ ทับลงไป ทิ้งไว้ประมาณ 4-5 วัน ก็สามารถนำออกขายได้ แต่หากยังไม่ต้องการขายก็สามารถเก็บไว้ได้นานเป็นปี ๆ เคล็ดลับของการทำเมี่ยงอยู่ที่กระบวนการนึ่งเพราะต้องนึ่งเมี่ยงให้สุก โดยให้ดมกลิ่นดูว่าหอมพอเหมาะ หรือจะจิกดูใบ แทะออกเป็นชั้น ๆ เพื่อดูว่าใช้ได้แล้ว

วงจรการทำงานของชาวสวนเมี่ยงเป็นการทำงานหนักตลอดปี โดยเฉพาะในช่วงของการเก็บใบเมี่ยงที่จะต้องรีบเก็บให้ทันก่อนที่ใบเมี่ยงจะแก่ คนเก็บใบเมี่ยงจะต้องยืนเก็บทั้งวัน ใช้มือเก็บยอดอ่อนโดยต้องเก็บเฉพาะใบ หากเด็ดมาทั้งยอด ต้นเมี่ยงจะไม่แตกใบใหม่ ตกตอนเย็นจะต้องนำใบเมี่ยงกลับมาล้างและมัดเป็นกำ ๆ เพื่อนำไปใส่ถังหมัก ชาวบ้านเล่าถึงความลำบากในเรื่องนี้ว่า

เก็บเมี่ยงนี้มันลำบากค่ะ ตอนเช้าก็ยืนตลอดวัน จะพักก็ตอนกินข้าวเท่านั้นเอง เย็นมาหกล้มก็ต้องมานั่ง นิ่งเสร็จก็อาบน้ำ อาบน้ำเสร็จก็มานั่งมัด กว่าจะได้หลับก็โนนแหละ ตื่นหนึ่งตีสอง มันลำบากค่ะ

ในการทำสวนเมี่ยง ชาวบ้านก็จะมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลเกี่ยวกับการขายเมี่ยง ว่าใบเมี่ยงลักษณะใดเป็นที่ต้องการ เช่น ราคาเมี่ยงจะขึ้นอยู่กับคุณภาพของใบเมี่ยง ใบเมี่ยงอ่อนจะขายได้ราคาดีกว่าใบเมี่ยงแก่ ส่วนการมัดเมี่ยงแต่ละกำเป็นขนาดเท่าไร ก็จะมีผลถึงราคาเมี่ยงเช่นกัน นอกจากนี้ในการขายใบเมี่ยงชาวบ้านจะมีอำนาจต่อรองพอสมควร เพราะเมี่ยงที่นึ่งแล้วสามารถเก็บไว้ได้ไม่เสียหายเหมือนพืชผลอื่น ดังนั้น หากราคาไม่ดี ถูกพ่อค้ากดราคา ก็ยังสามารถเก็บไว้ได้ เมื่อพอใจราคาจึงขาย ดังนั้นการแลกเปลี่ยนหรือการไหลเวียนของข้อมูลจึงมีความสำคัญสำหรับผู้ทำเมี่ยง ซึ่งการทำสวนเมี่ยงในยุคนี้ มิได้มีเป้าหมายเพื่อการแสวงหากำไร แต่เนื่องจากชาวบ้านในพื้นที่นี้ไม่สามารถปลูกข้าวได้พอเพียงกับการบริโภค จะต้องขายเมี่ยงนำเงินมาซื้อข้าวและสิ่งจำเป็นอื่น ๆ

โดยเหตุที่ผลผลิตเมี่ยง มีความสำคัญต่อความอยู่รอดปลอดภัยของครอบครัว หากในยามใดที่บ้านใดเกิดประสบปัญหา เช่น สวนเมี่ยงใดที่แตกใบอ่อนล่าช้ากว่าสวนอื่น ก็จะมีการช่วยเหลือกันได้ เรียกว่าการ “เอามื้อ” คือบ้านที่ใบเมี่ยงแตกใบอ่อน และต้องรีบเก็บ เพราะหากเก็บช้า ใบเมี่ยงจะแก่ไม่ได้ราคา ก็จะขอให้คนไปช่วยเก็บได้ ซึ่งอาจใช้เวลาสามถึงสี่วัน หลังจากนั้นผู้ที่ไปขอแรงไว้ก็จะผลัดเปลี่ยนไปช่วยผู้ที่มาเอามื้อเป็นการตอบแทน

ถึงแม้แต่เดิม เมี่ยงเป็นพืชที่ขึ้นตามธรรมชาติบนเขาสูง แต่คนได้เข้าไปเก็บใบเมี่ยงมาขายหรือแลกเปลี่ยนมาเป็นเวลานาน การเข้าไปเก็บในเมี่ยงในป่าบนเขาสูง คนจะรวมตัวกันเป็นกลุ่มเหมือนกองคาราวานเล็ก ๆ มีม้า มีวัว เป็นพาหนะที่จะช่วยขนใบเมี่ยงออกจากป่า ทำให้เกิดความสัมพันธ์เชื่อมโยงใน

กลุ่มของผู้เก็บใบเมี่ยง และเชื่อมโยงกับผู้ซื้อใบเมี่ยงหรือรับแลกเปลี่ยนใบเมี่ยง ความสัมพันธ์นี้ได้นำไปสู่การชักชวนกันเข้ามาตั้งถิ่นฐานในความสัมพันธ์นี้ได้นำไปสู่การชักชวนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในชุมชนเอื้องดินในปัจจุบัน

ถึงแม้ว่าการทำสวนเมี่ยงจะอาศัยการพึ่งพาอาศัยกันไม่มากนัก แต่กระบวนการทำเมี่ยงทั้งหมด ได้มีส่วนสำคัญในการกำหนดวิถีการดำรงชีวิตการอยู่ร่วมกันของชาวชุมชนเอื้องดิน เริ่มตั้งแต่การเคารพสิทธิในที่ดินในป่าซึ่งใช้เป็นพื้นที่ปลูกต้นเมี่ยง การทำสวนเมี่ยงต่างจากการทำสวนประเภทอื่น ๆ ที่มีการแยกพื้นที่ของการทำสวนออกมาอย่างชัดเจน แต่การทำสวนเมี่ยงเป็นการเลือกหาพื้นที่ว่างที่อาจแทรกอยู่ตามป่าตามเขา และนำพันธุ์เมี่ยงมาปลูกไว้พื้นที่สวนเมี่ยงจึงกระจายกระจายไปตามป่าเขาอย่างกว้างขวางสำหรับคนภายนอกแล้ว ยากที่จะทราบว่าสวนเมี่ยงใดเป็นของใคร แต่สำหรับชาวชุมชนเอื้องดินจะทราบกันดีว่าใครเป็นเจ้าของสวนเมี่ยงตรงส่วนไหน และจะไม่มีใครเข้าไปเก็บใบเมี่ยงในสวนของผู้อื่น เป็นการเคารพสิทธิเหนือสวนเมี่ยงของแต่ละบุคคลโดยไม่ต้องมีกฎหมายที่เป็นทางการรองรับ ส่วนการปลูกเมี่ยงแต่ละบ้านก็มักจะทำกันเอง เท่าที่กำลังหรือแรงงานในบ้านจะอำนวย การทำสวนเมี่ยงไม่ต้องดูแลมาก เพราะต้นเมี่ยงขึ้นอยู่ในพื้นที่ป่า ซึ่งมีความเหมาะสมกับการเติบโตของต้นเมี่ยงอยู่แล้ว การพึ่งพาอาศัยกันอาจขึ้นบ้างในช่วงของการเก็บใบเมี่ยงซึ่งจะต้องเก็บในช่วงใบอ่อนแตก

ระบบความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นในวิถีชีวิตของคนทำสวนเมี่ยง คือ การแลกเปลี่ยนความรู้และข้อมูลความรู้เกี่ยวกับการปลูกเมี่ยงได้รับการสร้างและสืบสานต่อ ๆ กันมาเป็นเวลานาน ไม่ว่าจะเป็นความรู้เกี่ยวกับการเลือกพันธุ์เมี่ยงที่เหมาะสมจะนำมาปลูก การเลือกเก็บใบเมี่ยงเพื่อขายให้ได้ราคา การต่อรองราคาใบเมี่ยงกับผู้ขาย การนำใบเมี่ยงมาหมัก และการขายใบเมี่ยง ซึ่งในเวลาต่อมาในชุมชนเอื้องดินได้เกิดระบบการแบ่งงานที่เกี่ยวข้องกับการทำสวนเมี่ยง เช่น ผู้ปลูกเมี่ยง จะนำใบเมี่ยงมาหมักไว้ตามใต้ถุนบ้านหรือในบริเวณบ้าน เมื่อใบเมี่ยงได้ที่จะนำมาขายให้กับบ้านซึ่งจะนำใบเมี่ยงมามัดให้มีขนาดเท่า ๆ กัน เพื่อนำไปขายในตลาด ในหมู่บ้านจะมีคนทำหน้าที่มัดใบเมี่ยงที่หมักแล้วเพื่อส่งขายเพียงสองบ้านเท่านั้น

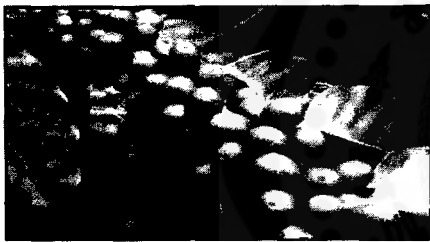
การที่คนในชุมชนเอื้องดินทำสวนเมี่ยงเป็นงานหลัก ก่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมของผู้ทำสวนเมี่ยง โดยเฉพาะราคาของใบเมี่ยง ซึ่งมักถูกพ่อค้ากดราคา การพยายามหาทางต่อรองเพื่อให้สามารถขายใบเมี่ยงให้ได้ราคาเป็นสิ่งที่คนในชุมชนเอื้องดินมีการปรึกษาหารือกันอยู่เสมอ นอกจากนี้ความวิตกกังวลร่วมกันว่าคนสมัยใหม่มีแนวโน้มจะบริโภคใบเมี่ยงกันน้อยลง อาจทำให้การทำสวนเมี่ยงต้องประสบปัญหาในเรื่องผู้ซื้อสิ่งเหล่านี้ชาวบ้านได้มีการพูดคุยปรึกษาหารือกันอยู่เสมอและมองหาทางออกร่วมกัน ก่อให้เกิดความรู้สึกร่วมทุกข์ร่วมสุข ซึ่งเมื่อมีผู้นำชุมชนพยายามหาทางออกด้วยการนำเรื่องการท่องเที่ยวเข้ามาเป็นรายได้เสริมชาวบ้านจึงเริ่มให้ความสนใจ และพยายามที่จะเข้ามามีส่วนร่วมเพื่อให้เกิดทางเลือกในการดำรงชีวิต

เป้าหมายหรืออุดมการณ์ในการดำรงชีวิตของชาวบ้านชุมชนเอื้องดินในยุคพึ่งพาธรรมชาติเป็นหลัก มุ่งเน้นไปที่การมีชีวิตอยู่บนเศรษฐกิจแบบพอเพียง โดยคนได้สร้างระบบความสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติแบบสมดุล ไม่นำสิ่งที่อยู่ตามธรรมชาติมาใช้อย่างเกินเลย มีการดูแลเพื่อรักษาระบบนิเวศน์ไม่ให้เสื่อมลง กิจกรรมสำคัญต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการเก็บหาของตามธรรมชาติ การปลูกข้าวไร่ การทำเมี่ยงล้วนแล้วแต่อยู่บนฐานคิดของความพอเพียง ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีการพึ่งพาอาศัยกัน

ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีการแบ่งปัน และร่วมทุกข์ร่วมสุข ก่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมของการเป็นคนบ้านเดียวกัน นับเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญยิ่งของชาวบ้านชุมชนเอื้องดิน จิตสำนึกนี้ได้สะท้อนออกมาในคำพูดของชาวบ้านซึ่งย้อนรำลึกถึงวิกฤตในชีวิตที่สำคัญ เมื่อครอบครัวไม่มีข้าวเหลือเฟือยังชีพ

อย่างคนที่ไม่มีข้าวกิน เขาจะยืมกันครับ คนนั้นมีเยอะ เราทำไม่ทัน ก็ไปยืมคนนั้น เขาไม่ได้คิดดอกเบี๋ย ไม่ได้คิดอะไรสักอย่างเลย เหมือนอย่างพ่อของผม เมื่อก่อน มีลูก 7 คน ข้าวไม่พอกิน มันขาด ก็ต้องไปขอยืมเขา ถึงหนึ่งหรือว่าสองถัง เขาตกให้เรามา ถ้าเรามี เราก็ต้องไปคืนให้เขา ไม่มีดอกเบี๋ย ไม่มีอะไรสักอย่าง

ทุนทางสังคมที่ถูกสร้างขึ้นได้ทำให้คนในชุมชนเอื้องดิน มีความมั่นใจและเกิดความมั่นคงในการดำรงชีวิต ชาวบ้านชุมชนเอื้องดินมีพลังชีวิตที่ไม่ยอมแพ้ต่อความยากลำบาก มีความมุ่งมั่นที่จะแก้ปัญหา มีความสามารถที่จะเรียนรู้สิ่งต่างๆ กล้าเผชิญกับสิ่งต่าง ๆ โดยไม่ยอมแพ้ ซึ่งถือว่าเป็น “ทุนมนุษย์” ที่สำคัญเพราะเมื่อชุมชนเอื้องดินต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจและสังคมที่ไหลบ่าเข้ามายังหมู่บ้าน ชาวบ้านยังสามารถยืนหยัด ปรับตัว และเปิดใจเพื่อปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตให้ทันกับการเปลี่ยนแปลง ขณะเดียวกันก็ยังคงรักษาอัตลักษณ์ของความเป็นชุมชนเอื้องดินไว้ได้

กาแฟ เมียง และ โฮมสเตย์ เป็นสินค้าของชุมชนในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

การปรับตัวของชุมชนเอื้องดินในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

เมื่อเวลาผ่านไป จากอดีตที่มีการก่อตั้งหมู่บ้านมาเป็นเวลานานร่วม 100 ปี ชุมชนเอื้องดินได้เผชิญกับปัญหาหลายอย่าง โดยเฉพาะการหลั่งไหลเข้ามาของชาวของเครื่องใช้ต่าง ๆ ในท้องตลาด เริ่มตั้งแต่การมีรถจักรยาน วิถีทรานซิสเตอร์ ไปจนถึงกระทั่งมีรถมอเตอร์ไซด์ รถยนต์โดยเฉพาะรถบรรทุกขนาดเล็ก หรือรถปิกอัพ โทรทัศน์ รวมไปถึงอุปกรณ์เครื่องใช้ไฟฟ้าต่าง ๆ ทำให้คนในชุมชนค่อย ๆ มีความต้องการเงินมากขึ้น รวมไปถึงการที่รัฐได้มีการส่งเสริมและสนับสนุนให้พ่อแม่ส่งลูกเข้าศึกษาในโรงเรียน การส่งเสริมให้คนมีการรักษาพยาบาลในระบบการแพทย์แผนใหม่ ล้วนแล้วแต่ทำให้คนในชุมชนต้องมีการใช้เงินมากขึ้นกว่าในอดีตเป็นอย่างมาก การดำรงชีวิตโดยอาศัยสวนเมียงเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพออีกต่อไป คนในชุมชนเริ่มมองหาทางออกอื่น ๆ เพื่อให้มีรายได้มากขึ้น มีชาวบ้านที่สะท้อนความคิดในเรื่องนี้ว่า

แต่ก่อนนี่อะไรมันก็ถูกนะ ทุกอย่างมันไม่มีรายจ่ายเยอะ เมื่อก่อนรู้สึกว่าเขา ก็พออยู่พอกิน แต่ว่าถ้าเป็นเดี๋ยวนี จะทำแต่สวนเมียงอย่างเดียวจะไม่พอกิน ไม่พอกินเพราะว่าอะไรมันแพงหมดแล้ว เนื้อหมู เนื้อลาบ กิโลละร้อยยี่สิบ น้ำมันลิตรหนึ่งเท่าไหนแล้วเดี๋ยวนี.. ผมอยากจะย้อนยุคถึงเมื่อก่อน

สมัยตอนผมเข้าโรงเรียน ห่อข้าวกับน้ำพริกนะ เสื้อผ้าเครื่องใช้ไม่ได้จำเป็นอะไรมากมาย มีรองเท้าใส่ มีข้าวกิน มีหนังสือเอาไว้อ่าน มาเรียนหนังสือ เดี๋ยวนี้มันมีรายจ่ายสูง ไหนจะต้องซื้ออุปกรณ์ทุกอย่างให้ลูก แล้วจะไปเข้ากิจกรรมอันนั้นอันนี้ ต้องมีรายจ่ายย่อยแปด

ถึงแม้ว่าการทำเหมืองของชุมชนในเขตพื้นที่ภาคเหนือยังคงมีตลาดรองรับอยู่ แต่ชาวบ้านเริ่มตระหนักว่า ความนิยมในการบริโภคเหมืองลดลงมาก ในยุคปัจจุบัน คนที่ยังบริโภคเหมืองส่วนใหญ่คือกลุ่มที่มีอายุ 40 ปีขึ้นไป ดังนั้นจึงได้มีความพยายามแปรรูปจากการทำเหมืองเป็นการขายใบเหมืองเพื่อใช้ทำ “ใบชา” แทน เนื่องจากสภาพภูมิอากาศของหมู่บ้านเหมืองไม่เหมาะที่จะทำชา เพราะอากาศเย็นและชื้น ใบชาแห้งช้า ต้องมีการบรรจุทุกใบเหมืองดิบใส่รถไปตากแห้งในพื้นที่ราบและนำส่งโรงงาน อย่างไรก็ตามชาวบ้านยังไม่มีประสบการณ์และความรู้ในเรื่องนี้มากนัก ส่วนใหญ่จึงยังทำเหมืองตามแบบที่เคยทำมา

นอกจากนี้ยังมีความพยายามนำพืชเศรษฐกิจอื่นที่เหมาะสมจะปลูกในที่สูงและอากาศเย็นมาปลูก ในปี 2531 มีการส่งเสริมให้ปลูกกาแฟโดยโครงการหลวงศูนย์ดินตกลมาสนับสนุนให้ชาวบ้านปลูก กาแฟที่สนับสนุนให้ปลูกเป็นพันธุ์อะราบีกา โดยได้มีการส่งชาวบ้านเข้ารับการอบรม ณ โครงการหลวงขุนช่างเคี่ยน อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ ในขณะนั้นมีผู้ได้รับการคัดเลือกเข้ารับการอบรมเป็นแกนนำจำนวน 7 คน โดยมีเงื่อนไขว่าต้องเป็นเกษตรกรที่มีพื้นที่และเคยปลูกกาแฟมาก่อน มีความสนใจในการปลูกกาแฟ และสามารถถ่ายทอดให้บุคคลอื่นในหมู่บ้านได้ ในช่วงปี 2531-2532 ราคากาแฟยังอยู่ในระดับต่ำ ชาวบ้านปลูกแล้วนำมาขายให้แก่โครงการหลวงศูนย์ดินตกลมา ราคา กิโลกรัมละ 2 บาท ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงไม่นิยมปลูก อีกประการหนึ่งคือการส่งเสริมอย่างต่อเนื่องจากเจ้าหน้าที่ของรัฐกลับมาฟื้นฟูอีกครั้งในราวๆ ปี 2538-2539 และราคากาแฟดิบก็สูงขึ้นถึงกิโลกรัมละ 11 บาท จึงทำให้มีคนสนใจปลูกมากขึ้น

พื้นที่ในการปลูกกาแฟจะอาศัยพื้นที่ในสวนเหมืองนั่นเอง และจากประสบการณ์เดิมของการปลูกเหมืองมาก่อน จึงเป็นพื้นฐานให้ชาวบ้านส่วนใหญ่หันมาปลูกกาแฟเพิ่มเติมจากการปลูกเหมือง โดยส่วนใหญ่จะปลูกกาแฟตามช่องว่างของต้นเหมือง เพราะกาแฟชอบที่เย็นและทึบ ชอบน้ำพอสมควร จึงขึ้นได้ดีตามสวนเหมือง อย่างไรก็ตามการปลูกกาแฟต้องมีการลงทุนสูงในเรื่องปุ๋ยและยาฆ่าแมลง และยังต้องรดน้ำ บำรุงดินสม่ำเสมอ แต่ชาวบ้านจะขายเมล็ดกาแฟได้ราคาต่ำ เพราะเป็นการขายเมล็ดกาแฟดิบโดยไม่ได้มีการแปรรูป ซึ่งชาวบ้านเองยังขาดเครื่องมือ ความรู้ และทักษะในการแปรรูปกาแฟให้พร้อมบริโภค ดังนั้นคนที่ได้ริเริ่มปลูกกาแฟจำนวนหนึ่งจึงได้ยุติการปลูกกาแฟ เพราะเห็นว่าเป็นพืชที่มีความเสี่ยงต่อการขาดทุนสูง และหันกลับไปปลูกเหมืองตามเดิม ชาวบ้านเล่าถึงการลงทุนในการปลูกกาแฟว่า

กาแฟ ปีนึงจะเก็บได้เพียงครั้งเดียว ถ้าเราไม่ใส่ปุ๋ย มันจะเก็บผลผลิตได้น้อย อย่างที่อื่นที่เขาใส่ปุ๋ย มันจะออกลูกดก ลูกโต แต่ก็อย่างว่าแหละ ถ้าเราไปเร่งใส่ปุ๋ย มันก็เหมือนเราไปเร่งให้มันโตเร็ว มันจะให้ผลมากในปีแรก พอปีต่อมา มันจะเหี่ยว ตายเป็นกิ่ง ๆ ส่วนที่เราไม่ได้ใส่ปุ๋ยนั้นมันจะไม่ตาย แต่มันจะโตช้าและให้ผลผลิตติดต่อกันเป็น ปี ๆ ไป

นอกจากกาแฟจะต้องมีการลงทุนใส่ปุ๋ยมากแล้ว กาแฟยังมีตัวด้วงรบกวน ทำให้ต้องใส่ยา ยาที่ชาวบ้านใช้กันคือยาฟูราดานใส่แต่ครั้งจะป้องกันตัวด้วงได้ 40 วัน หากมีด้วงมากินอีก ก็ต่อใส่ยาฟูราดานอีก ชาวบ้านเปรียบเทียบให้ฟังว่า ถ้าด้วงกัดต้นเหมือง ต้นเหมืองตาย ไม่ช้าก็จะแตกหน่อขึ้นมาใหม่ ถ้าเป็นต้นกาแฟ

จะถูกตัวด้วงกัดถึงราก ทำให้ต้นกาแฟตายและไม่สามารถแตกขึ้นมาใหม่ได้ นอกจากนี้กาแฟยังมีเพลี้ยหอยมารบกวน ถ้ามีมากๆ ก็ทำให้ต้นกาแฟตาย หรือบางทีก็ทำให้ต้นกาแฟแคแกร็น การที่กาแฟเป็นพืชที่ต้องลงทุนสูงทั้งปุ๋ยและยาฆ่าด้วง รวมทั้งผลผลิตก็มีราคาขึ้นๆ ลงๆ ทำให้ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่ได้มองว่า กาแฟจะเป็นทางเลือกของพืชที่จะมาแทนเมี่ยง หรือเป็นพืชที่ทำรายได้เสริมได้

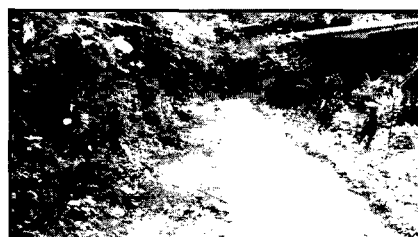
ความพยายามในการปรับตัวเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้าที่มีนัยสำคัญต่อการปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตของของชุมชนเอื้องดินคือ การตัดสินใจก้าวไปสู่กิจกรรมที่ก่อให้เกิดรายได้อันเป็นกิจกรรมใหม่ที่คนในชุมชนไม่เคยมีประสบการณ์มาก่อน ชุมชนเอื้องดินได้อาศัยสภาพธรรมชาติที่มีความสวยงาม อากาศที่หนาวเย็นตลอดปี และเป็นพื้นที่ริมทาง มีนักท่องเที่ยวขับรถผ่านไปมาตลอดปี จัดบริการนักท่องเที่ยวขึ้น โดยมีพ่อหลวงหรือผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำที่สำคัญ โดยเริ่มต้นจากการช่วยกันนำไม้มาสร้างเป็นซุ้มตามแบบที่เห็นตามสวนอาหาร โดยจัดวางซุ้มไว้ตามสถานที่ต่างๆ เช่นริมลำธาร ตามเนินเขา และในบริเวณหมู่บ้าน เพื่อให้นักท่องเที่ยวมาแวะนั่งพักผ่อน โดยชาวบ้านนำอาหาร เครื่องดื่ม ขนม รวมทั้งกาแฟสดมาวางขาย คนเริ่มรู้จักชุมชนเอื้องดินในฐานะเป็นแหล่งพักผ่อนที่สวยงาม

ในปี 2543 ชุมชนเอื้องดิน ได้รับการคัดเลือกจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ให้เป็นหมู่บ้านที่ได้รับการสนับสนุนให้จัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แบบ โฮมสเตย์ โดยผู้ใหญ่บ้านได้รับการเสนอแนะจากบริษัทท่องเที่ยวของเอกชนและจากการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย ให้เข้ารับการอบรมในกรุงเทพมหานคร ซึ่งเป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับรูปแบบและแนวทางการดำเนินงานในแง่ของหลักการและเงื่อนไขความพร้อมของชาวบ้านที่จะดำเนินกิจกรรมในลักษณะของการให้บริการ โดยเมื่อเปิดกิจการครั้งแรกได้รับความร่วมมือจากองค์กรเอกชนนำนักท่องเที่ยวชาวญี่ปุ่นเป็นคณะแรก เข้าพักที่บ้านของพ่อหลวงเองเป็นเวลา 4 วัน ซึ่งการทดลองให้นักท่องเที่ยวญี่ปุ่นมาพัก นับว่าได้ผล หมู่บ้านจึงเริ่มวางแผนเปิดให้บริการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์อย่างเป็นทางการในวันที่ 10 ธันวาคม 2543

บ้านเรือนได้รับการปรับปรุงให้สวยงาม สะอาด

พ่อหลวงเป็นบุคคลสำคัญที่มองเห็นศักยภาพของหมู่บ้านเอื้องดิน ในอันที่จะพัฒนาการให้บริการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ โดยได้เริ่มชักจูงชาวบ้านให้เข้ามาร่วมโครงการ ได้พยายามให้ความรู้ที่ได้ไป

มีการปรับแต่งบริเวณน้ำตก และทางเดินในหมู่บ้าน ให้มีความสะดวกขึ้น เพื่อรองรับการท่องเที่ยว

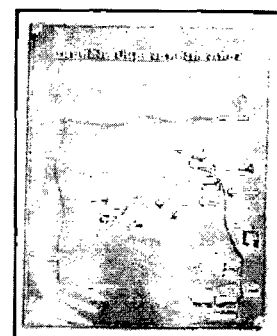

ดอกไม้สัญลักษณ์ของความงามของชุมชนเอื้องดิน

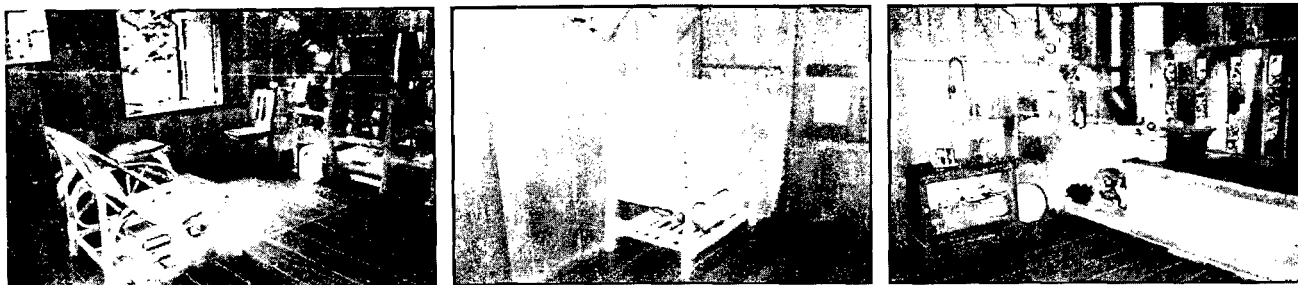
รับการอบรมมาแก่ชาวบ้านที่สนใจ รวมทั้งการทำให้ดูเป็นตัวอย่าง โดยพ่อหลวงได้มีการจัดเตรียมบ้านให้มีความเหมาะสมที่จะรับนักท่องเที่ยวมาพักค้างคืนเป็นระยะสั้นๆ มีการทำอาหารเลี้ยงนักท่องเที่ยวและพานักท่องเที่ยวชมธรรมชาติ เดินป่า ปีนเขา ซึ่งได้มีชาวบ้านจำนวนหนึ่งให้ความสนใจเข้าร่วมโครงการ โดยตกลงกันว่าจะทำในรูปของสหกรณ์ ซึ่งเมื่อมีรายได้จากกิจกรรมการท่องเที่ยวก็จะมีกำไรผลคืนให้กับสมาชิก

การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตจากการเป็นคนทำสวนเมืองมาสู่การเป็นผู้ให้บริการการท่องเที่ยวมีไม่เรื่องง่าย โดยเฉพาะเมื่อนักท่องเที่ยวที่เข้ามาส่วนใหญ่เป็นชาวต่างชาติจากหลากหลายวัฒนธรรม ทั้งจากในแถบเอเชียและจากซีกโลกตะวันตก ชาวบ้านต้องเริ่มเรียนรู้วัฒนธรรมความเป็นอยู่ของคนต่างชาติต่างภาษา ทั้งในเรื่องที่อยู่อาศัย เครื่องใช้ การชีวิตประจำวัน ใจกว้าง และการพักผ่อน ชุมชนได้เปิดใจให้กว้างยอมรับ วิถีคิด การใช้ชีวิต รวมถึงพฤติกรรมต่างๆ ของชาวต่างชาติที่เข้ามาเป็นนักท่องเที่ยว ขณะเดียวกันการพยายามธำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรมประเพณีของชุมชน รวมทั้งการพยายามสร้างความหมายในเชิงคุณค่าให้กับสิ่งที่ดำรงอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะเป็น ดอกไม้ ภูเขา ป่า การทำเหมือง ประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ไปจนถึงรอยยิ้ม และความอบอุ่นเป็นกันเอง เพื่อให้ผู้ที่เข้ามาเยือนในฐานะนักท่องเที่ยวเกิดความประทับใจ มองเห็นอัตลักษณ์ และความโดดเด่นของหมู่บ้านเอื้องดินได้ค่อยๆ มีการก่อรูปและสานต่อจนกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของชาวหมู่บ้านเอื้องดินในยุคสมัยใหม่

การจัดบริการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ มีความเกี่ยวข้องกับกิจกรรมและการจัดการหลายอย่าง โดยชาวเอื้องดินได้พยายามปรับเปลี่ยนและเรียนรู้มาตั้งแต่ได้เริ่มโครงการในปี 2543 เพื่อให้บริการนักท่องเที่ยว ไม่ว่าจะเป็นการจัดเตรียมบ้าน การทำอาหาร การแนะนำพื้นที่และการพักผ่อนหย่อนใจ การจัดกิจกรรมต้อนรับ การจัดเลี้ยงและสนทนา การให้บริการอื่นๆ เช่น การนวดแผนไทย การนำชมวิถีชีวิตของคนในหมู่บ้าน การจัดการของที่พัก รวมไปถึงจัดการในเรื่องผลตอบแทนให้กับผู้เข้าร่วมโครงการ และผลคืนกลับไปสู่ชุมชน การวางกติกาทั่วไปสำหรับคนในชุมชนโดยรวม

ป้ายบอก ป้ายโฆษณา และแผนที่บอกจุดท่องเที่ยว เกิดขึ้นในหมู่บ้านเพื่อส่งเสริมการท่องเที่ยว

การจัดเตรียมที่พักผ่อน ห้องนอน ห้องครัวสำหรับรับนักท่องเที่ยว “โฮมสเตย์”

การจัดเตรียมที่พักสำหรับนักท่องเที่ยว คนในชุมชนเอื้องดินสามารถสมัครเพื่อให้บ้านของตนเองเป็นสถานที่สำหรับให้นักท่องเที่ยวเข้ามาพักได้ โดยเจ้าของบ้านจะต้องเตรียมบ้านสำหรับให้นักท่องเที่ยวเข้าพัก โดยมีการปรับปรุงบ้านให้มีความสะอาดเรียบร้อย ตั้งแต่ห้องที่จะให้นักท่องเที่ยวนอน ห้องน้ำ ห้องส้วม ห้องครัว ทั้งนี้ได้ยึดหลักของความหรรษาพุ่มเฟิย แต่ให้ยึดหลักของความสะอาด เช่น การจัดห้องนอน บ้านส่วนใหญ่ยังคงจัดให้นักท่องเที่ยวอนบนพื้น มีที่นอน หมอน และมุ้ง ที่สะอาด ส่วนห้องส้วมก็เป็นแบบส้วมซึมที่ชาวบ้านใช้กันทั่วไป ห้องน้ำยังคงใช้โถงใสน้ำและให้นักท่องเที่ยวตักอาบ พื้นและผนังห้องน้ำเป็นปูนซีเมนต์ ไม่ได้ปูกระเบื้อง ส่วนของครัวมักจะมีการวางตู้ ชั้น อย่างเรียบร้อย ใช้งานซามที่เป็นกระเบื้อง ไม่ใช้งานสังกะสี ชาวบ้านได้รับความรู้เหล่านี้จากการคำแนะนำของบริษัททัวร์และเจ้าหน้าที่ของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย รวมทั้งจากความรู้ที่ผู้นำได้รับการอบรมมา ซึ่งชาวบ้านเมื่อมีความรู้และประสบการณ์ในเรื่องนี้แล้ว เมื่อมีผู้ที่ต้องการเข้าร่วมโครงการ ก็จะมีคณะกรรมการซึ่งเป็นชาวบ้านด้วยกันเองไปช่วยให้คำแนะนำและตรวจดูความพร้อมจึงจะสามารถรับนักท่องเที่ยวได้ โดยเหตุที่การรับนักท่องเที่ยวมาอยู่ที่บ้านค่อนข้างจะมีความยุ่งยากในการจัดเตรียม จึงยังคงมีชาวบ้านที่ไม่สมัครเข้าร่วมโครงการนี้ เพราะสภาพบ้านยังไม่พร้อมที่จะรองรับนักท่องเที่ยว นอกจากนี้ยังมีชาวบ้านที่ไม่ต้องการให้นักท่องเที่ยวซึ่งเป็นคนแปลกหน้าเข้ามาพักในบ้าน เพราะยังไม่คุ้นเคยกับชาวต่างชาติ บ้านที่เข้าร่วมโครงการเมื่อมีนักท่องเที่ยวเข้าพัก จะได้รับค่าตอบแทนคืนละ 100 บาท

การเตรียมอาหาร บ้านที่รับนักท่องเที่ยวเข้าพักจะต้องเตรียมอาหารสำหรับนักท่องเที่ยว โดยเจ้าของบ้านจะได้รับค่าตอบแทน 50 บาทต่อนักเที่ยว 1 คนในแต่ละมื้อ อาหารมื้อเย็นซึ่งมักจะเป็นอาหารมื้อแรกของนักท่องเที่ยวในหมู่บ้าน เพราะนักท่องเที่ยวจะเข้ามาถึงหมู่บ้านในตอนบ่าย เจ้าของบ้านจะหุงข้าวและทำกับข้าว ซึ่งได้ตกลงกันในกลุ่มผู้ดำเนินการว่าจะต้องมีอาหาร 3 อย่าง คือ แกงจืด ผัดผัก และยำหรืออาหารทอด โดยจะเตือนกันว่าไม่ให้ทำอาหารรสชาติเผ็ด ให้เน้นรสชาติจืด และให้มีผลไม้ด้วย ส่วนในตอนเช้า เมื่อนักท่องเที่ยวตื่นจะมีการเตรียมกาแฟและขนมไว้ให้นักท่องเที่ยวรับประทานรองท้อง ก่อนออกไปตักบาตรแต่เช้าตรู่ เมื่อนักท่องเที่ยวกลับมาในตอนสายจึงเตรียมอาหารประเภทไขทอด ไข่ดาวไว้ให้ จากนั้นถ้านักท่องเที่ยวจะออกไปเที่ยวชมธรรมชาติในตอนกลางวัน เจ้าของบ้านจะเตรียมอาหารกล่องไว้สำหรับนำไปรับประทานในระหว่างทาง ในส่วนของการเตรียมอาหารให้นักท่องเที่ยว จะเน้นที่ความสะดวกเป็นสำคัญ ชาวบ้านมองว่านักท่องเที่ยวให้ความสำคัญกับเรื่องของความสะดวกของอาหาร และน้ำดื่มมาก โดยชาวบ้านเห็นว่าเป็นวิถีคิดของคนต่างชาติ และจะพยายามทำให้ชาวต่างชาติเป็นพิเศษ แม้ว่าโดยวิถีคิดของชาวบ้านจะไม่เห็นด้วยนัก ดังคำกล่าวของชาวบ้านในเรื่องนี้ว่า

แต่น้ำของเราเนี่ย เขายังไม่กล้ากินเลยนะครับ ถ้ายังเขาไม่ได้เห็นน้ำที่ว่าเป็นขวด ขวดที่ว่ามันเป็น น้ำดื่มที่เราแกะฉลากก่อนกินนั้นนะครับ เขายังไม่กล้าดื่มเลย น้ำในหมู่บ้านของเรา ทั้ง ๆ ที่ว่ามันเป็น น้ำที่เรากินอยู่ทุกวัน เขาก็ยังไม่เห็นเป็นอะไร แต่เขาก็ยังไม่กล้าเสี่ยงที่จะกินเลยครับ ทั้งชอบด้วย ชอบจน ถ้ามันดำ ถ้าเขามาเห็นมันเป็นเชื้อรา เขาคงไม่กล้ามากินข้าวบ้านเรา

ความสะอาดในเรื่องน้ำ อาหาร และภาชนะ เป็นเรื่องใหม่ที่ชาวบ้านต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตให้ สอดคล้องกับวิถีชีวิตของนักท่องเที่ยว เพราะเมื่อนักท่องเที่ยวมาพัก คนในบ้านจะรับประทานอาหารร่วมกับ นักท่องเที่ยว ชาวบ้านจึงต้องฝึกการประกอบอาหารและการดูแลในเรื่องความสะอาดกันเป็นพิเศษ

ในการเตรียมอาหารสำหรับนักท่องเที่ยว บางครั้งเจ้าของบ้านก็พลอยสนุกกับแขกที่มาพักไปด้วย เพราะนักท่องเที่ยวจะให้ความสนใจ ใฝ่ดู ถ่ายรูป บางครั้งก็ขอเป็นคนทำกับข้าวเอง ซึ่งเจ้าของบ้านก็จะ ยอมให้แขกทำส่วนที่ทำได้ง่าย ชาวบ้านเล่าถึงเรื่องนี้ว่า

ฝรั่งจะชอบทำกับข้าว มาถ่ายรูปกันยกใหญ่ และขอทำ เราไม่รู้จะให้ทำอะไร ถ้าเป็นของคาว อย่างเนื้อสัตว์ เราต้องทำเองอย่างน้ำพริกหนุ่ม น้ำพริกอ่อน เขาก็สอนเขาไป เขาก็ชอบใจ เราสอน ให้เขาทำ อร่อยหรือไม่อร่อยก็เรื่องของเขา

การต้อนรับและการดูแลนักท่องเที่ยว การให้บริการการท่องเที่ยวของชุมชนเอื้องดินให้ความสำคัญกับการต้อนรับและดูแลนักท่องเที่ยวอย่างอบอุ่นและเป็นกันเอง เมื่อกลุ่มนักท่องเที่ยวเข้ามาถึงหมู่บ้าน เจ้าของบ้านซึ่งจะเป็นผู้ให้ที่พักกับนักท่องเที่ยวจะไปยืนต้อนรับนักท่องเที่ยวที่จุดนัดพบ โดยที่จุดนัดพบจะมีัคคุเทศก์ของหมู่บ้านซึ่งจะ ผลัดเวรกันไปเป็นคนอธิบาย เกี่ยวกับประวัติหมู่บ้าน สถานที่ท่องเที่ยว ประเพณี และกิจกรรมที่นักท่องเที่ยวสามารถเลือกทำได้เมื่อเข้ามาพัก ในหมู่บ้าน โดยจะมีไกด์ซึ่งพากลุ่มนักท่องเที่ยวมายังหมู่บ้านเป็นผู้แปล จากนั้นเจ้าของบ้านจึงพานักท่องเที่ยวไปที่บ้านแนะนำให้นักท่องเที่ยวรู้จักพื้นที่ ต่างๆ ในบ้าน ว่าส่วนไหนเป็นห้องนอน ห้องน้ำ ห้องส้วม ห้องครัว มีสวิตช์ไฟ อยู่ตรงไหนบ้าง นอกจากนี้ยังมีการแนะนำการใช้ห้องน้ำ การใช้ขันตักน้ำอาบ รวมไปถึงการนอน ซึ่งต้องมีการกางมุ้ง โดยทั่วไปเจ้าของบ้านจะคอยดูแล นักท่องเที่ยวที่เข้ามาพักอย่างใกล้ชิดและใช้ภาษามือหรือทำเป็นตัวอย่างให้ดู หรือบางครั้งไกด์ก็จะคอยมาเป็นล่ามให้ เช่น หากนักท่องเที่ยวต้องการ นวดแผนไทย ก็จะไปตามหมอนวดมาให้ หากต้องการเดินดูหมู่บ้านก็จะพานักท่องเที่ยวเดินดูหมู่บ้าน เมื่อถึงวันกลับเจ้าของบ้านจะพานักท่องเที่ยวไปส่ง ที่รถและร่ำลากัน ซึ่งนักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ก็จะจากไปด้วยความประทับใจ

วัดของหมู่บ้านเป็นแหล่ง
ท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม

การจัดงานเลี้ยง สันทนาการ และพิธีกรรม การท่องเที่ยวของชุมชนเอื้องดินยังมีการจัดงาน เลี้ยงต้อนรับซึ่งไปจัดที่ศาลาประชาคมของหมู่บ้าน เป็นการเลี้ยงขันโตก ซึ่งจะมีกลุ่มแม่บ้านมาเป็นผู้ เตรียมอาหารขันโตกซึ่งเป็นอาหารพื้นเมืองของทางเหนือ โดยจะมีวงดนตรีพื้นเมืองที่เรียกว่า วงสล้อ ซอ ซึ่ง

ซึ่งเป็นวงดนตรีที่คนในหมู่บ้านร่วมกันจัดตั้งเป็นวงบรรเลงตลอดการเลี้ยง รวมทั้งอาจมีการฟ้อนและการรำชุดต่างๆ ซึ่งจะมีการคิดราคาแบบเหมารวม เช่น หากต้องการเฉพาะวงดนตรีก็จะราคา 1,000 บาท หากมีการฟ้อน เช่น ฟ้อนเล็บ ฟ้อนเทียน ฟ้อนดาบ ซึ่งมีประมาณ 5 ชุด ราคา 1,000 บาท การจัดงานเลี้ยงและสันทนาการนี้เป็นที่นิยมมาก มีกลุ่มนักท่องเที่ยวคนไทยที่ไม่ต้องการค้างคืนในหมู่บ้าน เข้ามาใช้บริการเฉพาะงานเลี้ยงขันโตกและการแสดงดนตรี สะล้อ ซอ ซึง เป็นดนตรีพื้นเมืองที่เล่นกันมาแต่ครั้งอดีต คนจะนำมาเล่นในวาระต่างๆ กัน เช่น เมื่อถึงฤดูกาลเก็บเมี่ยง ขณะที่นั่งไ้บเมี่ยงและรอให้ไ้บเมี่ยงสุก ก็จะมีการนำเครื่องดนตรี สะล้อ ซอ ซึง มาเล่นเพื่อความเพลิดเพลิน หรือในงานศพก็จะมีการนำวงสะล้อ ซอ ซึง มาเล่นในงานด้วย วงดนตรีที่นำมาเล่นให้กับนักท่องเที่ยวฟังจะมีคนเล่นทั้งหมด 11 คนซึ่งถ้าเป็นวง สะล้อ ซอ ซึง ที่เล่นกันเต็มที่จริงๆ จะมี 13 คน ซึ่งเครื่องดนตรีที่นำมาเล่นจะต้องไปซื้อมา สะล้อราคาตัวละ 300-400 บาท ซึ่งตัวใหญ่ตัวละ 1,500 บาท ซึ่งตัวเล็กราคา 400 บาท ในวงดนตรีมีซึงตัวใหญ่ 2 ตัว และซึงตัวเล็ก 3 ตัว นอกจากนี้ยังมีฉิ่ง ฉาบ กลอง ชลุ่ม อีกด้วย การตั้งวงดนตรีนี้ขึ้นมาจึงต้องมีการใช้เงินซื้อเครื่องดนตรีเป็นจำนวนที่สูงพอสมควร การเล่นดนตรีแต่ละครั้งใช้เวลาประมาณ 2-4 ชั่วโมง ก่อนเล่นดนตรีทุกครั้งจะมีต้องมีบายศรีสู่ขวัญ โดยจะมีการเตรียม เหล้าขาว กล้วย เทียน ขมิ้น ส้มป่อย หัวหน้างวงจะเป็นผู้นำขึ้นครุ มีคำไหว้ครุ แล้วพรมขมิ้น มีการเปิดขวดเหล้าเทให้สมาชิกในวงจิบ ยกเว้นเด็กที่ไม่ได้รับอนุญาตให้จิบ การเล่นดนตรีแต่ละครั้งวงดนตรีจะได้เงินตอบแทน 1,000 บาท

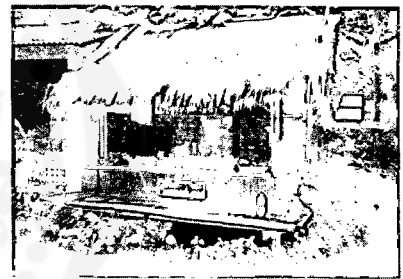
นักดนตรีที่มาเล่นในงานนี้ มีทั้งนักดนตรีซึ่งเป็นผู้อาวุโส เป็นหัวหน้าวงและมีเยาวชนที่สนใจเรื่องดนตรีมาร่วมฝึกและเข้าร่วมวงดนตรี การเข้ามาฝึกซ้อมทำด้วยความสมัครใจ ไม่ได้รับผลตอบแทน และแม้แต่การเล่นดนตรีแต่ละครั้งก็ได้เงินตอบแทนเพียงเล็กน้อย (ประมาณ 50 บาท) เพราะมักมีการตกลงกันว่า จะเก็บเงินไว้ซื้อเครื่องดนตรีที่มีคุณภาพ หรือไว้ซ่อมเครื่องดนตรี ผู้เล่นจะเล่นดนตรีด้วยใจรัก การมีโอกาสเล่นดนตรีให้นักท่องเที่ยวชมถือเป็นความภาคภูมิใจ และทำให้ดนตรีพื้นเมืองกลับมามีชีวิตชีวา มีเยาวชนที่สนใจเข้ามาเล่นและฝึกซ้อมกันอยู่อย่างสม่ำเสมอ เช่นเดียวกับการฟ้อนพื้นเมืองและการแสดงต่างๆ ส่วนใหญ่ผู้ที่แสดงเป็นเด็กนักเรียนที่ใช้เวลาว่างมาฝึกฝนและแสดงในงานเลี้ยง ทำให้การฟ้อนพื้นเมืองและการแสดง กลับพลิกฟื้นขึ้นมาในหมู่บ้านอีกครั้งหนึ่ง

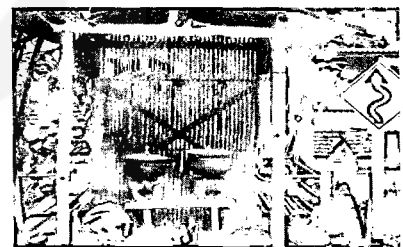
ร้านค้าริมทางขายของเล็กๆ น้อยๆ
ให้นักท่องเที่ยว

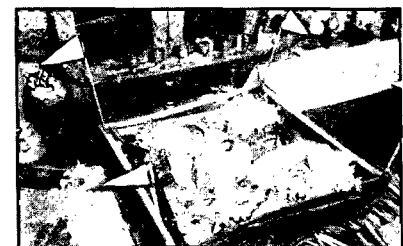
ดอกไม้ ต้นไม้ที่ประดับ
ให้บ้านร่มรื่น น่าพักผ่อน

ตุน้อยยามเมือง

ตุนยาสำหรับผู้เดินทาง

บายศรีสำหรับถวายพระ

การจัดกิจกรรมพักผ่อนหย่อนใจ ในเวลากลางวันนักท่องเที่ยวมีกิจกรรมหลายอย่างให้เลือกทำตามความพอใจ กิจกรรมที่นักท่องเที่ยวส่วนใหญ่ชอบ ได้แก่ การเดินเที่ยวป่าชมธรรมชาติ ซึ่งมีตั้งแต่ผู้ที่เดินเที่ยวแบบทั่วไป คือเดินชมธรรมชาติตามเส้นทางปกติที่มีการดูแลให้เดินเที่ยวได้โดยไม่ยาก นักท่องเที่ยวได้ชื่นชมกับธรรมชาติที่สงบ สวยงาม ลำธาร น้ำตก ดอกไม้ และพรรณไม้ต่าง ๆ หรือนักท่องเที่ยวอาจเลือกไปชมสวนเมือง ไร่กาแฟ ซึ่งจะต้องเดินขึ้นไปบนเขาสูง นอกจากนี้ยังมีการป็นเขาซึ่งต้องการผู้นำทางมืออาชีพ และนักท่องเที่ยวก็เป็นนักป็นเขามืออาชีพ การป็นเขาในลักษณะนี้ หมู่บ้านจะต้องเตรียมคนที่มีความเชี่ยวชาญเพื่อให้ความปลอดภัยกับนักท่องเที่ยว ทั้งนี้มีการเก็บค่าบริการเพื่อบำรุงกิจกรรมในหมู่บ้านที่พาไปชม 100 บาทต่อคน ในกรณีที่ต้องมีผู้นำทางอย่างการป็นเขาราคา 200 บาทต่อวัน หากมีการค้างคืนในป่าหรือพาเที่ยวกลางคืนคิดค่าบริการเพิ่ม 100 บาทต่อครั้ง นอกจากนี้ยังมีการจัดหาพาหนะเพื่อเดินทางตามความจำเป็นและความเหมาะสมซึ่งจะมีราคาประมาณ 100 - 1,000 บาทต่อครั้ง

ทำเครื่องเรือนไม้สาธิต
ให้นักท่องเที่ยวชม

พาชมรอบ ๆ หมู่บ้าน

เพาะต้นไม้ไว้ขาย
นักเดินทางที่สนใจ

การเปิดหมู่บ้านออกรับนักท่องเที่ยวโดยเน้นการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์นั้น ก่อให้เกิดกิจกรรมที่มีความหลากหลาย การท่องเที่ยวค่อย ๆ กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิตของคนในชุมชน ชาวบ้านช่วยกันรักษาความสะอาดของหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น มีการจัดทำถังขยะวางไว้ทั่วไป และมีการห้ามการทิ้งขยะในหมู่บ้าน นอกจากนี้คนในชุมชนยังร่วมมือกันดูแลรักษาและอนุรักษ์พันธุ์พืชธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นลำธาร น้ำตก ป่า ให้มีความอุดมสมบูรณ์ ห้ามคนเข้าไปทำลายธรรมชาติ ส่วนภายในหมู่บ้านเองได้เกิดกิจกรรมต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการให้บริการการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ เช่น การฟื้นฟูผืนดินที่เสื่อมโทรม การฟื้นฟูจัดตั้งวงฟ้อนรำแบบพื้นบ้าน การทำบายศรีสู่ขวัญให้นักท่องเที่ยว การฝึกหัดคนในหมู่บ้านให้เป็นมัคคุเทศก์ในหมู่บ้าน และนำนักท่องเที่ยวเดินป่า รวมทั้งการฝึกหัดการต้อนรับและทักทายนักท่องเที่ยว การจัดทำรายชื่อให้นักท่องเที่ยว การฝึกหัดพูดแนะนำชุมชน เป็นต้น

การดำเนินธุรกิจการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์แบบโฮมสเตย์ จัดทำในรูปแบบสหกรณ์ โดยมีคณะกรรมการสหกรณ์เป็นผู้บริหารกิจการ ประชานกรรมการสหกรณ์คืออดีตผู้ใหญ่บ้านซึ่งเป็นคนที่ได้รับการยอมรับนับถือจากคนในชุมชน และเป็นคนที่มีความสามารถสูง สามารถพูดคุยและอธิบายให้สมาชิกของสหกรณ์มีความเข้าใจในการให้บริการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ และสามารถจัดวางระบบการให้บริการได้อย่างดี สามารถระดมความคิดจากชาวบ้านให้ร่วมกันวางกติกาให้กับนักท่องเที่ยวหลายประการที่เป็น

ประโยชน์กับหมู่บ้าน คือเป็นการสร้างบรรทัดฐานในการที่คนจะเข้าไปในพื้นที่ป่า และทำให้คนได้ร่วมกันเรียนรู้และสร้างจิตสำนึกในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ เช่น

- ในการเดินทางท่องเที่ยวในพื้นที่ป่าต้องใช้ผู้นำเที่ยวของหมู่บ้านเป็นมัคคุเทศก์ เพื่อเดินทางตามเส้นทางที่กำหนด เพื่อป้องกันผลกระทบที่อาจเกิด เช่น การพลัดหลง
- ตลอดเส้นทางท่องเที่ยวจะต้องไม่ทิ้งขยะโดยเด็ดขาด ให้นำไปทิ้งตามจุดที่กำหนด
- ไม่ส่งเสียงดัง ยิงปืน หรือล่าสัตว์ ซึ่งเป็นการรบกวนสัตว์ป่า และนักท่องเที่ยวอื่นๆ
- ไม่ก่อไฟก่อนได้รับอนุญาต และต้องดับสนิทเมื่อเสร็จภารกิจแล้ว
- ต้องดับบุหรี่ให้สนิทก่อนทิ้ง และทิ้งตามจุดที่กำหนดไว้
- ไม่อนุญาตให้ขีดเขียน ทำสัญลักษณ์อื่นใด ที่เป็นการทำลายธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม
- ไม่อนุญาตให้นำของป่าออกจากพื้นที่
- พ่อค้า แม่ค้า ที่นำของมาจำหน่าย ต้องจ่ายค่าบำรุงสถานที่ วันละ 20 – 100 บาท ต้องจำหน่ายในพื้นที่ที่กำหนดให้ และต้องดูแลทำความสะอาดในพื้นที่ที่จำหน่ายให้สะอาดตลอดเวลา
- ไม่กระทำการอันใดที่ผิดจารีตประเพณีอันดีงามของท้องถิ่นไทย
- เมื่อจะเดินทางกลับ ต้องแจ้งให้เจ้าของพื้นที่ทราบ พร้อมรับการตรวจสอบเพื่อมิให้นำทรัพยากรสิ่งอื่นใดออกจากพื้นที่ก่อนได้รับอนุญาต

การที่ชุมชนมีธุรกิจการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ นอกจากจะเป็นการเพิ่มรายได้ให้กับชาวบ้าน เพราะก่อให้เกิดอาชีพหลายอย่างในหมู่บ้าน เช่น มัคคุเทศก์ หมอนวดแผนไทย วงดนตรี การขายอาหาร การพ่อน การทำหมอนยัดไส้ด้วยใบเมี่ยงตากแห้งขายของที่ระลึกขายนักท่องเที่ยว เป็นต้น การให้บริการการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในหมู่บ้านยังได้ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ในลักษณะที่ต่างไปจากเดิม โดยเฉพาะการให้บริการการท่องเที่ยวเป็นระบบใหม่ที่มีนักท่องเที่ยวเดินทางเข้ามาในหมู่บ้าน และมาใช้เวลาค้างคืน กินอยู่หลับนอนในหมู่บ้าน โดยที่รูปแบบการให้บริการเป็นระบบที่ชาวบ้านอาจไม่คุ้นเคย เช่น การมีแขกมาพักที่บ้านและคิดเงินค่าอาหาร ซึ่งต่างจากวัฒนธรรมเดิมของคนไทย ดังนั้นชาวบ้านชุมชนเอื้องดินจึงต้องปรับระบบคิดและวางกติกาการเก็บเงินค่าบริการต่างๆ ตามระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ แม้แต่การจัดงานเลี้ยง มีการแสดง และมีพิธีบายศรีสู่ขวัญ ก็ต้องคิดค่าบริการ 1,500 บาท ซึ่งอาจขัดแย้งกับวัฒนธรรมการทำบายศรีสู่ขวัญของชุมชน ชาวบ้านได้พยายามสร้างคุณภาพของการปรับเปลี่ยนไปสู่เศรษฐกิจเพื่อการค้ากับวิถีชีวิตแบบพึ่งพาอาศัยกัน เช่น กรณีของการเล่นดนตรี หรือการพ่อน ซึ่งจัดกันชุมชน ตามงานประเพณี หรืองานศพ ผู้เล่นจะไม่มี การคิดเงิน การคิดเงินจะทำเฉพาะในหมู่นักท่องเที่ยวเท่านั้น

การเกิดขึ้นของทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

การริเริ่มให้มีกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยการให้บริการการท่องเที่ยวโดยเฉพาะการจัดบริการการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ ของชุมชนเอื้องดิน ได้กลายเป็นที่ชื่นชมและมีการกล่าวขวัญถึงทั้งในหมู่บ้าน ใกล้เคียงและในระดับชาติ ในระดับชาติได้มีการนำเสนอข่าวและการทำสารคดีโทรทัศน์เกี่ยวกับการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ของชุมชนเอื้องดิน ในฐานะเป็นต้นแบบสำหรับชุมชนที่ต้องการเข้ามามีส่วนร่วม

ในอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ในระดับชุมชนใกล้เคียงซึ่งมีลักษณะทางธรรมชาติใกล้เคียงกัน คือมีพื้นที่อยู่บนเขา มีอากาศเย็น มีทัศนียภาพที่ความสวยงาม มีแหล่งท่องเที่ยว เริ่มมีความสนใจว่าจะสามารถถอดบทเรียนจากชุมชนเอื้องดิน มาสร้างกิจกรรมการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ขึ้นในหมู่บ้านของตนได้บ้างหรือไม่

การจัดการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ นับเป็นรูปแบบที่มีนัยสำคัญต่อการแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า โดยอาศัย “ทุน” ที่ชุมชนมีอยู่ทั้งทุนธรรมชาติ ทุนสังคม และทุนมนุษย์ ที่ช่วยให้ชุมชนสามารถเข้าสู่วงการของการให้บริการการท่องเที่ยวได้ ทุนทั้ง 3 ด้านนี้ ชุมชนเอื้องดินได้มีการสร้างสมมาจากอดีตนับแต่ยุคหาอยู่หากินกับธรรมชาติ และค่อย ๆ ปรับตัวมาสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

ทุนธรรมชาติ ชุมชนเอื้องดินมีสภาพธรรมชาติที่สวยงาม มีอากาศเย็นสบายเพราะตั้งอยู่บนที่สูง มีป่าเขาที่อุดมไปด้วยพืชพรรณไม้นานาชนิดและสัตว์ป่า ตัวชุมชนเอื้องดินเป็นหมู่บ้านที่สวยงาม บ้านเรือนต่าง ๆ ตั้งแทรกอยู่ตามเนินเขา ผู้ที่เข้าไปเดินในหมู่บ้านเกือบจะไม่ได้สัมผัสพื้นที่ราบเลย บ้านเรือนแต่ละหลังของชุมชนเอื้องดิน เมื่อมองผ่านหน้าต่างหรือชานเรือน จะเห็นทิวเขาสูง ป่า และสวนเมี่ยง ไร่ผลไม้ หมู่บ้าน ผู้ที่ขับรถตามเส้นทางจากอำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง ไปยังอำเภอดอยสะเก็ดจังหวัดเชียงใหม่ จะผ่านชุมชนเอื้องดิน และสะดุดใจกับความสวยงามของหมู่บ้าน เมื่อพ่อหลวงได้สร้างร้านอาหารเล็ก ๆ ริมหาง เพื่อขายอาหารและเครื่องดื่มให้กับผู้เดินทางผ่าน จึงได้มีคนหยุดพักและชมทัศนียภาพของภูเขา ป่า และหุบเขา จากบริเวณพื้นที่ของชุมชนเอื้องดิน พ่อหลวงและคนในชุมชนเอื้องดินได้หาทางดึงดูดใจให้นักท่องเที่ยวหยุดพักที่หมู่บ้านมากขึ้น ด้วยการสร้างซุ้มนั่งพักแบบพื้นบ้านที่สวยงาม ขึ้นตามจุดต่าง ๆ ชุมชนเอื้องดินจึงเป็นที่รู้จักของนักเดินทาง ชาวบ้านชุมชนเอื้องดินได้ช่วยกันทำให้ความสวยงามซึ่งมีอยู่แล้วตามธรรมชาติกลายเป็น “ทุน” สำหรับการให้บริการการท่องเที่ยว ซึ่งเมื่อการให้บริการการท่องเที่ยวได้เริ่มก่อตัวขึ้นในชุมชน ชาวบ้านชุมชนเอื้องดินได้พยายามนำสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาเชื่อมโยงกับการให้บริการการท่องเที่ยว เช่น การจัดกิจกรรมให้คนได้เดินทางไปป่า ชมน้ำตก ลำธาร ดอกไม้ป่า การจัดกิจกรรมการปีนเขา ไต่เขาซึ่งเป็นกิจกรรมที่ชาวต่างชาติจำนวนหนึ่งนิยม

นอกจากนี้ชุมชนเอื้องดินยังนำดอกไม้ป่าที่เรียกว่า “ดอกเอื้องดิน” มาทำเป็นสัญลักษณ์ของหมู่บ้าน โดยนำไปลงในแผ่นพับและสื่อต่าง ๆ ทำให้นักท่องเที่ยวให้ความสนใจกับความงามของดอกเอื้องดิน ซึ่งเป็นดอกไม้ป่า ขึ้นง่าย ชาวบ้านมีการเพาะหน่อเอื้องดินขายนักท่องเที่ยว มีนักท่องเที่ยวขึ้นชื่อกันมาก ชาวบ้านพากันเรียกดอกเอื้องดินว่าเป็น “ราชินีของชุมชนเอื้องดิน” ในปัจจุบันหากไปเที่ยวชุมชนเอื้องดิน ทุกบ้านจะมีต้นเอื้องดินบ้านละตั้งแต่ยี่สิบต้นถึงเป็นร้อยต้นใส่กระถางหรือถุงพลาสติกขนาดเล็กบ้างใหญ่บ้าง วางไว้ขายนักท่องเที่ยว

ทุนความรู้และทุนวัฒนธรรม นับแต่อดีตกาล ชาวบ้านเอื้องดินได้สร้างสรรค์และสะสมความรู้ที่มีความเชื่อมโยงกับสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ เพื่อให้ได้รับสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิต ระบบความรู้ที่ชาวบ้านชุมชนเอื้องดินสร้างขึ้นมีหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นระบบความรู้เกี่ยวกับการทำมาหากิน ระบบความ

รู้เกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนหรือขายสิ่งของและผลผลิต ระบบความรู้ในเรื่องการทำเหมือง ระบบความรู้ในเรื่องการเล่นดนตรี การฟ้อน ระบบความรู้เกี่ยวกับการสร้างอุปกรณ์เครื่องใช้ ระบบความรู้เกี่ยวกับป่า ลำน้ำ พืชพรรณไม้ รวมไปถึงระบบความรู้ที่เกี่ยวกับจิตวิญญาณและพิธีกรรมต่าง ๆ ระบบความรู้เหล่านี้คือ “ทุนความรู้” ที่เป็นรากฐานในการดำเนินชีวิตของชาวชุมชนเอื่องดิน และสะท้อนออกมาในรูปของกิจกรรม ประเพณีปฏิบัติต่าง ๆ พิธีกรรม อันเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตของชุมชนเอื่องดิน เมื่อชาวบ้านเริ่มให้ความสนใจกับการให้บริการการท่องเที่ยว ชาวบ้านจึงมีทุนความรู้และวัฒนธรรม ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปธรรม สามารถนำมาเชื่อมโยงกับกิจกรรมการท่องเที่ยวได้ เช่น การเดินป่า การเล่นดนตรี การฟ้อน การทำอาหาร การประกอบพิธีบายศรีสู่ขวัญ การสาธิตการหมักเมี่ยง เป็นต้น นอกจากนี้การที่ชาวบ้านเป็นผู้สร้างสรรค์ความรู้เอง ชาวบ้านจึงเป็นเจ้าของความรู้ เข้าถึงที่มาของความรู้ สามารถเชื่อมโยงความรู้กับการปฏิบัติ ทำให้ชาวบ้านยังสามารถในการปรับเปลี่ยนความรู้ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปได้ ชุมชนเอื่องดินจึงมีความรู้และวัฒนธรรมเป็นทุนเดิมอยู่มากพอที่จะเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ รวมทั้งมีศักยภาพในการสร้างสรรค์ ต่อเติม และแสวงหาความรู้ใหม่ ๆ เช่น ความรู้เกี่ยวกับการจัดเตรียมบ้านให้เหมาะสมที่จะรับนักท่องเที่ยว ความรู้เกี่ยวกับการทำอาหารที่แตกต่างไปจากที่เคยทำ ความรู้ในการต้อนรับและการนำเที่ยว ความรู้ในการนวดแผนไทย ความรู้ในการจัดงานเลี้ยงขันโตก การจัดวงดนตรีพื้นเมือง การฟ้อน เพื่อให้บริการนักท่องเที่ยว รวมไปถึงความรู้ในด้านการจัดการต่างๆ เมื่อมีนักท่องเที่ยวเข้าคราวละมากๆ ความรู้เกี่ยวกับการติดต่อกับบริษัททัวร์เพื่อรับจองที่พัก ความรู้ทั้งหลายเหล่านี้เป็นความรู้ที่มีพลวัต ชาวบ้านต้องคอยติดตามความเคลื่อนไหว แต่ด้วยมีรากฐานของการเป็นผู้สามารถ เสาะแสวงหาความรู้และสร้างสรรค์ความรู้ ชาวบ้านจึงมีกระบวนการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดการเรียนรู้สิ่งใหม่ ๆ ได้ง่าย

ทุนมนุษย์ วิถีชีวิตในอดีตของชุมชนเอื่องดิน ได้สร้างให้ชาวบ้านชุมชนเอื่องดินเป็นคนที่มีพลังชีวิตที่พร้อมจะปรับตัวเพื่อตอบรับการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ชาวชุมชนเอื่องดินอพยพมาจากที่ต่าง ๆ เข้ามาอยู่ในพื้นที่ที่เป็นป่าเขา มีอากาศหนาวเย็น ไม่มีพื้นที่ดินเพียงพอสำหรับการปลูกข้าว แต่มีป่าเมี่ยงซึ่งสามารถเก็บใบไปขายหรือแลกเปลี่ยนเป็นข้าวได้ แม้งานเก็บใบเมี่ยงจะเป็นงานหนักแต่ชาวบ้านชุมชนเอื่องดินก็มีความอดทนต่อการทำงานหนัก นอกจากนี้การที่ต้องนำใบเมี่ยงไปขายหรือแลกเปลี่ยนในตลาดที่คดเคี้ยวหรือสั่นกำแพง ทำให้ชาวบ้านได้เรียนรู้วิถีชีวิตของคนในเมือง การต่อรองกับพ่อค้า ชาวบ้านจึงเคยคุ้นกับการติดต่อและการเจรจา การเปิดใจยอมรับคนต่างถิ่นหรือต่างวัฒนธรรม ชาวบ้านชุมชนเอื่องดินสามารถเลือกผู้นำที่มีความสามารถขึ้นมาเป็นพ่อหลวงหรือผู้ใหญ่บ้าน และเมื่อพ่อหลวงนำความคิดใหม่ ๆ มาสู่หมู่บ้าน คนในหมู่บ้านก็เปิดใจยอมรับและเริ่มทดลองปฏิบัติ คุณลักษณะของชาวชุมชนเอื่องดินและการที่หมู่บ้านมีผู้นำที่มีความสามารถ มีวิสัยทัศน์ ทำให้ชุมชนเอื่องดินประสบความสำเร็จในการจัดการให้บริการการท่องเที่ยวซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจรูปแบบใหม่ที่ชาวบ้านไม่คุ้นเคยมาก่อน

ทุนทางสังคม ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งสร้างขึ้นจากวิถีการดำรงชีวิตนับแต่ยุคหาอยู่หากินกับป่า มาจนถึงยุคของการทำสวนเมี่ยง มีลักษณะของความเป็นญาติพี่น้องหรืออยู่กันอย่างพี่น้องอย่างแน่นแฟ้น มีการวางกฎเกณฑ์กติการ่วมกันในการใช้สิทธิเหนือที่ดินและทรัพยากรอื่นๆ การแลกเปลี่ยน

แรงงาน การแบ่งงาน การเก็บหาของจากธรรมชาติ การผลิต และการแบ่งปันผลผลิต ล้วนสะท้อนจิตสำนึก ร่วมของการเป็นคนหมู่หรือพวกเดียวกัน มีการช่วยเหลือกันในยามวิกฤต แบ่งปันสิ่งที่ทำมาด้วยกัน ด้วยความเป็นธรรม รวมทั้งการสามัคคีปรองดองไม่ทะเลาะเบาะแว้ง จนกลายเป็นความขัดแย้งที่มีผลต่อ ความสงบสุข ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวมานี้ นับเป็นทุนทางสังคมที่มีความสำคัญต่อการปรับตัวเข้าสู่ยุค เศรษฐกิจเพื่อการค้าของชุมชนท้องถิ่น และเมื่อกิจกรรมนี้ได้ดำเนินไประยะหนึ่ง ได้เกิดการสร้างระบบ ความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ ๆ เพื่อให้กิจการการท่องเที่ยวดำเนินไปได้ ทุนทางสังคมเดิมได้มีการปรับเปลี่ยน ก่อรูป และปรับรูป ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็นกระบวนการสะสมทุนทางสังคมของชุมชน ระบบความสัมพันธ์ใน รูปแบบใหม่ที่เชื่อมต่อความสัมพันธ์ในรูปแบบเดิมที่มีมาแต่อดีตได้แก่

ความร่วมมือร่วมใจ การเปิดหมู่บ้านออกต้อนรับนักท่องเที่ยวเข้ามาค้างคืนในหมู่บ้าน เป็นวิถีชีวิตใน รูปแบบใหม่ที่ชาวชุมชนท้องถิ่นไม่คุ้นเคย ถึงแม้ว่าจะมีบ้านเพียงบางหลังเท่านั้นที่สามารถรับนักท่องเที่ยว ค้างคืนได้ แต่การต้อนรับนักท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ จะต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจจากทุกฝ่าย เพราะ เมื่อนักท่องเที่ยวเข้ามาสู่มหาวิทยาลัย ทุกพื้นที่ของหมู่บ้านกลายเป็นแหล่งท่องเที่ยวสำหรับผู้มาเยือน นักท่องเที่ยวสามารถเดินเที่ยวเล่นไปรอบๆ หมู่บ้าน คนในชุมชนท้องถิ่นต่างให้ความร่วมมือ ให้การต้อนรับ นักท่องเที่ยวในฐานะแขกที่มาเยี่ยมเยียนหมู่บ้าน ไม่แสดงความรำคาญ นอกจากนี้ในการทำกิจกรรม ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการตักบาตร การจัดการแสดงดนตรี การฟ้อน การทำอาหาร หรือการทำบายศรีสู่ขวัญ ชาวบ้านจะยินดีให้ความร่วมมือตามกำลังความสามารถ ทุก ๆ บ้านในชุมชนท้องถิ่นจะมีส่วนร่วมในกิจกรรม การท่องเที่ยวมากบ้างน้อยบ้าง โดยอย่างน้อยที่สุดทุกบ้านจะยินดีให้นักท่องเที่ยวเดินเยี่ยมชม และจะมี การเตรียมต้นไม้กระถางหรือตุ๊กตาดินขนาดเล็กบ้างใหญ่บ้างไว้ขายนักท่องเที่ยว เมื่อนักท่องเที่ยวมาพัก ในชุมชนท้องถิ่นจึงไม่พบกับสถานการณ์ที่มีคนไม่ยินดีต้อนรับ ทำให้กิจการการท่องเที่ยวดำเนินไปด้วยดี และชาวบ้านชุมชนท้องถิ่นก็ได้สร้างระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ขึ้น คือการถ่วงไว้ซึ่งอหิมาศย์ไม่ตรีกับ แขกที่มาเยือน แต่ก็สามารถทำธุรกิจเล็ก ๆ ของตนเอง ทำให้เกิดรายได้ ไม่ว่าจะเป็นการขายต้นไม้ การทำ อาหาร การรับแขกมาพักที่บ้าน การเล่นดนตรี การทำพิธีบายศรีสู่ขวัญ การฟ้อน เป็นต้น

การร่วมกันวางกติการ่วมกัน การวางกติกาที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตร่วมกันเป็นทุนทาง สังคมที่ชาวบ้านชุมชนท้องถิ่นได้ทำสืบเนื่องต่อมาเป็นเวลานาน เมื่อมีนักท่องเที่ยวเข้ามาในชุมชนชาวบ้าน ชาวบ้านได้ร่วมกันวางกติกาหลายอย่างทั้งเพื่อให้หมู่บ้านเกิดความสะอาดเรียบร้อยสวยงาม เช่น การวาง กติกาเกี่ยวกับการทิ้งขยะทั้งในหมู่บ้านและในพื้นที่ป่า การจัดวางต้นไม้ประดับบ้านให้สวยงาม การดูแล ทางเดินให้นักท่องเที่ยวเดินเที่ยวในหมู่บ้านได้สะดวก การร่วมกันกำหนดราคาในการขายของให้กับนักท่องเที่ยว โดยเมื่อมีการกำหนดกติการ่วมกันแล้ว ทุกคนต้องร่วมมือกันปฏิบัติตาม ซึ่งคนในชุมชนท้องถิ่นสามารถ ร่วมกันวางกติกาต่าง ๆ ให้เหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป ทำให้หมู่บ้านมีความเป็นระเบียบ เรียบร้อย และมีลักษณะพิเศษคือเป็นหมู่บ้านที่ยังคงมีวิถีชีวิตแบบชาวพื้นเมืองบนที่สูง แต่เป็นหมู่บ้านที่ ตกแต่งสวยงาม เป็นระเบียบเรียบร้อย เหมาะกับการเป็นหมู่บ้านท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม

การแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม ในอดีตที่ผ่านมา การทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกันของคนในชุมชน มักทำร่วมกันเป็นกลุ่ม กลุ่มอาจมีขนาดใหญ่บ้างเล็กบ้างตามความเหมาะสมของกิจกรรม การทำงาน

ในกลุ่มจะมีการแบ่งงาน หรือแบ่งความรับผิดชอบ เมื่อมีผลได้ก็จะนำผลได้มาแบ่งปันกัน การรวมกลุ่มเกิดขึ้นจากความจำเป็นที่คนไม่สามารถทำกิจกรรมหรือทำงานให้บรรลุเป้าหมายได้ ต้องอาศัยความร่วมมือจากผู้อื่น เช่น การเอามือกันหรือช่วยกันเก็บใบเมี่ยงที่แตกยอดอ่อนก่อนที่ใบเมี่ยงจะแก่ การเอามือกันเกี่ยวข้าว หรือการออกไปจับปลาหาของป่าด้วยกัน ชาวบ้านมีความคุ้นเคยกับการเข้ามารวมกลุ่มกันทำงานตามความต้องการจำเป็นในแต่ละกิจกรรม และสามารถแบ่งปันผลได้ให้กัน เมื่อมีการทำธุรกิจการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ พ่อหลวงได้ชักชวนให้ชาวบ้านร่วมกันทำในรูปของสหกรณ์ มีคนสมัครเข้ามาเป็นสมาชิกตามความสมัครใจ สมาชิกมีการแบ่งงานกันว่าใครสมัครใจทำหน้าที่อะไร เช่น รับนักท่องเที่ยว พักค้างที่บ้าน เป็นมัคคุเทศก์ เป็นนักดนตรี เป็นต้น ในแต่ละหน้าที่รับผิดชอบจะมีผลตอบแทน โดยมีการตกลงกันอย่างชัดเจนและโปร่งใส นอกจากนี้ ยังมีการหักเงินให้กับสหกรณ์ โดยเฉลี่ยประมาณ 10 เปอร์เซ็นต์ ซึ่งนับจากเริ่มกิจกรรมนี้มา มีเงินเข้าสหกรณ์สูงถึงแสนกว่าบาท เงินนี้จะนำไปใช้พัฒนาหมู่บ้าน เช่น ทางเดิน ชุมนั่งพัก ศาลา ป้ายบอกทาง ฯลฯ แล้วแต่ความจำเป็น

ในทัศนะของชาวบ้าน หัวใจของความสำเร็จในการจัดให้บริการการท่องเที่ยวคือ จะต้องดูแลสถานที่ท่องเที่ยวให้น่าเที่ยว คงความงดงาม เหมาะจะเป็นที่พักผ่อน และจะต้องมีการจัดการที่ดี โดยเฉพาะการแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม หากมีการเอาเปรียบกัน กิจกรรมนี้จะอยู่ไม่ได้นาน ดังคำกล่าวของชาวบ้านคนหนึ่งว่า

หัวใจสำคัญคือการจัดการ การพัฒนาสถานที่ท่องเที่ยวทำได้ไม่ยาก เช่น ถูฝุ่น เราก็เอาต้นไม้ไปปลูก จัดการเก็บขยะให้เรียบร้อย น้ำตกเราก็จ้างคนทำความสะอาดเดือนละ 4 วัน ใช้เงินที่หักเข้าสหกรณ์นั้นแหละ ไม่มีปัญหาอะไร ถ้าขึ้นทางดอยหมื่นล้าน ถนนที่นักท่องเที่ยวขึ้นไปจะมีปัญหาในฤดูฝนจะรก ก็ต้องจ้างคนมาแผ้วถาง แต่สิ่งที่จะทำให้กิจกรรมโฮมสเตย์ยืนนานก็คือการจัดการ ถ้าคนในหมู่บ้านได้รับประโยชน์เท่าเทียมกัน ไม่เอาเปรียบซึ่งกันและกัน ก็จะสามารถอยู่ได้นาน

การเชื่อมโยงการเรียนรู้ในการจัดการการท่องเที่ยวไปยังชุมชนอื่น

ความสำเร็จของชุมชนเอื้องดินในการจัดบริการการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ ได้กลายเป็นตัวแบบที่หลายหมู่บ้านต้องการดำเนินรอยตาม การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่าชุมชนเอื้องดินมี “ทุน” เดิมหลายประการที่ช่วยให้ชุมชนสามารถปรับตัวเข้าสู่การทำกิจกรรมการให้บริการท่องเที่ยวที่เกิดขึ้นในระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่อันเป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ดังนั้นความเป็นไปได้ของการที่หมู่บ้านอื่นจะสามารถเดินตามรอยชุมชนเอื้องดินจึงขึ้นอยู่กับว่า หมู่บ้านมี “ทุน” ที่เอื้ออำนวยให้สามารถปรับตัวเข้าสู่ธุรกิจนี้มากน้อยเพียงใด

หมู่บ้านที่โครงการนี้เลือกเพื่อศึกษาความเป็นไปได้ในการเชื่อมโยงการเรียนรู้กับชุมชนเอื้องดินเป็นหมู่บ้านที่ไม่ห่างจากชุมชนเอื้องดินเพียง 9 กิโลเมตร สามารถใช้เวลาในการขับรถบนถนนซึ่งเป็นทางลาดยางเพียงประมาณไม่เกิน 30 นาที คนในหมู่บ้านทั้งสองมีความรู้จักคุ้นเคยกันพอสมควร เพราะเคยไปมาหาสู่กัน หมู่บ้านนี้ชื่อ ชุมชนสวนชา ตั้งอยู่ในตำบลแจ้ซ้อน กิ่งอำเภอเมืองปาน จังหวัดลำปาง ระยะทางจากหมู่บ้านถึงตัวกิ่งอำเภอเมืองปาน ประมาณ 22 กิโลเมตร และห่างจากตัวเมืองลำปางประมาณ 90 กิโลเมตร

ชุมชนสวนชา เป็นหมู่บ้านเก่าแก่ มีอายุประมาณร่วม 150 กว่าปี ชื่อของหมู่บ้านมาจากการทำเหมือง ซึ่งเป็นอาชีพหลักของคนในชุมชน หมู่บ้านมีสภาพธรรมชาติคล้ายชุมชนเอื้องดินคืออยู่บนพื้นที่สูง มีแหล่งน้ำที่สำคัญคือ น้ำห้วยแม่ปานเล็ก ซึ่งไหลผ่านหมู่บ้าน ชาวบ้านได้นำน้ำจากลำห้วยเพื่อทำมาหากิน และยังเป็นแหล่งน้ำสำหรับบริโภคด้วย เพราะลำธารนี้มีน้ำพอเพียงตลอดปี

คนส่วนใหญ่ของหมู่บ้านนี้อพยพมาจากอำเภอสันกำแพง หมู่บ้านแจ่ม จังหวัดลำปาง ซึ่งเป็นอำเภอใกล้เคียงกับชุมชนสวนชา ผู้ที่อพยพมาไกลสุดมาจากจังหวัดน่าน นอกจากนี้ยังมีชาวบ้านกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากต่างแดน ได้แก่ ประเทศลาว จากเมืองหลวงพระบาง เมืองเงิน ชาวบ้านดั้งเดิมได้รับการบอกเล่าว่าเป็น ชาวขมุ

ชุมชนสวนชา มีคุณลักษณะหลายอย่างที่คล้ายคลึงกับชุมชนเอื้องดิน โดยเฉพาะการมี “ทุนธรรมชาติ” ที่สวยงาม มีพื้นที่ตั้งอยู่บนภูเขาสูง อากาศเย็นสบายตลอดปี หมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำตกตาดเหี้ย น้ำตกแม่ก๊ะ และน้ำพุร้อนแจ้ซ้อน นอกจากนี้ห่างไกลจากหมู่บ้านสูงขึ้นไปบนดอยประมาณ 2 กิโลเมตร ยังมีต้นเสี้ยวซึ่งเป็นต้นไม้ใหญ่ เมื่อถึงเดือนมีนาคม ดอกเสี้ยวซึ่งเป็นดอกไม้สีขาวจะบานพร้อมกัน เรียกว่า “เทศกาลดอกเสี้ยว” ดังนั้น ชุมชนสวนชา จึงมีความงดงามและความเหมาะสมของธรรมชาติเป็นฐานรองรับให้เกิดการท่องเที่ยวในหมู่บ้านได้

ในส่วนของระบบความสัมพันธ์ในชุมชน คนในชุมชนสวนชามีวิถีการดำเนินชีวิตที่คล้ายคลึงกับชุมชนเอื้องดินเช่นเดียวกัน ในอดีตคนในชุมชนสวนชาดำรงชีวิตด้วยการปลูกข้าวไร่ เก็บหาของป่าและจับสัตว์ตามธรรมชาติซึ่งมีอยู่อย่างอุดมสมบูรณ์ รวมทั้งมีการทำเหมืองเช่นเดียวกับคนในชุมชนเอื้องดิน วิถีการดำรงชีวิตที่คล้ายคลึงกัน ได้ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ทำให้คนมีความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ร่วมทุกข์ร่วมสุข และช่วยเหลือกันในยามวิกฤต อันเป็นลักษณะที่ไม่ต่างจากชุมชนเอื้องดิน เช่นชาวบ้านได้เล่าถึงการลงแขกมือกันปลูกข้าวไร่ในอดีตว่า

พอถางไร่เรียบร้อยแล้ว พอเข้าเดือนแปดฝนตกมาครั้งหนึ่ง ก็จะมีการรวมตัวกัน 6-7 ครอบครัว ครอบครัวไหนจะเริ่มปลูกข้าวก่อน ก็มีการลงแขกช่วยกันก่อน เรียงตามลำดับ ช่วยกันทั้งลูกเด็กเล็กแดงที่ทำได้ ผู้ใหญ่จะใช้ไม้แหลมแทงลงไปดิน เด็กและผู้หญิงก็จะช่วยกันหยอดเมล็ดลงไปในรู เป็นที่สนุกสนาน มีการทำเป็นกลุ่ม

การเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้าของชุมชนสวนชาไม่ต่างจากชุมชนเอื้องดิน คนในชุมชนสวนชาถูกระตุ้นให้มีความต้องการสินค้าและบริการต่าง ๆ ที่ต้องใช้เงินมากขึ้น จึงเริ่มการทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นจากการทำสวนเหมือง โดยมีการปลูกกาแฟกันมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีการปลูกเห็ดหอมกันอยู่บ้างไม่มากนัก มีการเลี้ยงวัวด้วย เพราะแม้ชุมชนสวนชาจะอยู่บนเขาสูง แต่ชุมชนสวนชายังมีพื้นที่ราบที่มีขนาดกว้างใหญ่กว่าชุมชนเอื้องดิน

ในปี 2540 ชุมชนสวนชาได้รับงบประมาณจากศูนย์วิจัยของจังหวัดลำปาง เพื่อให้มาเริ่มทำโครงการที่จะทำให้เกิดรายได้เสริม ชาวบ้านจึงคิดที่จะทำโครงการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ ทั้งนี้เพราะชาวบ้านมองว่า การมีนักท่องเที่ยวเข้ามาในหมู่บ้านจะมีรายได้เสริมเกิดขึ้นจากกิจกรรมอีกหลายอย่าง

เช่น การขายอาหาร การทำสินค้าหัตถกรรมจักสานขาย การขายเห็ดหอม และการวางแผนโบราณ เป็นต้น ชาวบ้านได้รับคำแนะนำในการจัดการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์จากเจ้าหน้าที่ของอุทยานแห่งชาติ มีการรับสมัครสมาชิก และตั้งกลุ่มวางแผนโบราณเพื่อบริการนักท่องเที่ยว ชาวบ้านได้ลงทุนกันไปพอสมควร แต่ไม่มีนักท่องเที่ยวเข้ามาพัก ทำให้ชาวบ้านเริ่มหมดกำลังใจ ชาวบ้านได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

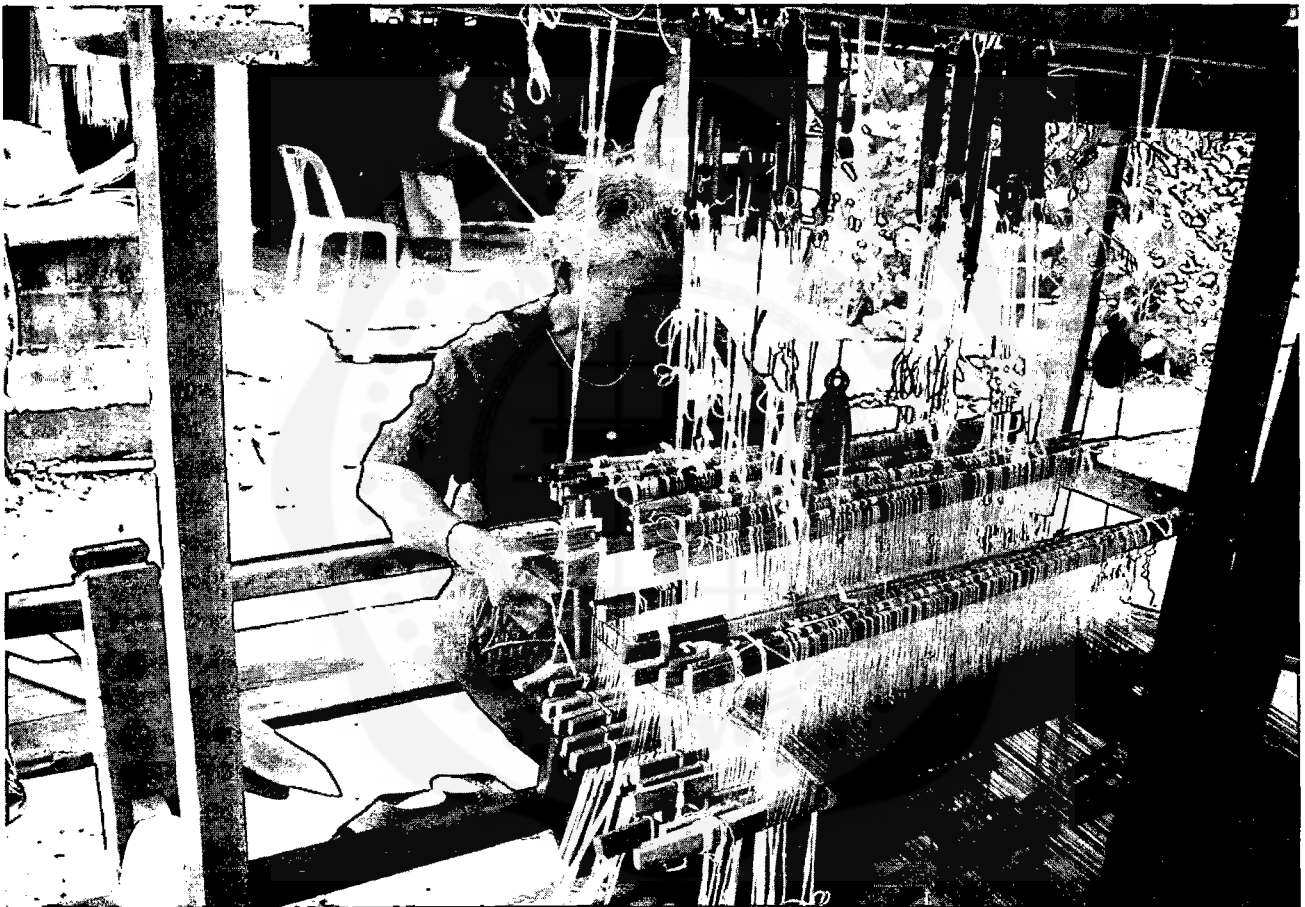
อุทยานมาชี้แนะแล้วก็ไป พวกผมก็ไม่รู้ว่าควรจะทำกันอย่างไร พอแขกมา ก็มาถึงแค่ที่อุทยาน ไม่มาที่บ้านพวกเรา ชาวบ้านถ้าเตรียมการต้อนรับ ลงทุนไปก็ไม่มีแขกมา จริง ๆ ชาวบ้านก็สนใจ อยากจะจัดอยู่ ความจริงที่เที่ยวของเราก็น่าจะมีเยอะ เช่น ไปเที่ยวชมรอยพระบาท ไปเที่ยวน้ำตก มีน้ำชา กาแฟ ยาพื้นเมือง อาหารการกิน เห็ดหอม ไล่จั่ว ก็มีพร้อมหมดทุกอย่าง พวกเราทำก่อนบ้านเอื้องดิน ด้วยซ้ำไป

ชาวบ้านมองอุปสรรคของการสร้างธุรกิจการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ ในชุมชนสวนชาว่า ส่วนหนึ่งเป็นเพราะหมู่บ้านอยู่ในเขตพื้นที่ของอุทยานแห่งชาติแจ้ซ้อน ทำให้การให้บริการแก่นักท่องเที่ยวมีข้อจำกัด เพราะในเขตอุทยานมีข้อห้ามหลายอย่างเกี่ยวกับการให้นักท่องเที่ยวเข้าไปพักแรมและเที่ยวชม ชาวบ้านเชื่อว่าหากทางเจ้าหน้าที่ของอุทยานแห่งชาติให้การสนับสนุนการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์อย่างจริงจัง กิจกรรมท่องเที่ยวก็สามารถจะเติบโตได้

การสร้างเครือข่ายความเข้าใจและการเรียนรู้ร่วมกับเจ้าหน้าที่ของอุทยานแห่งชาติแจ้ซ้อนจึงเป็นประเด็นสำคัญสำหรับการขับเคลื่อนกิจการการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ในชุมชนสวนชา โดยหากทั้งสองฝ่ายสามารถวางกติกาเกี่ยวกับการจัดการการท่องเที่ยว โดยยึดหลักของการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ สามารถจัดการให้การท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ เป็นส่วนหนึ่งของงานในพื้นที่ของอุทยานแห่งชาติ และชาวบ้านสวนชาสามารถวางกฎเกณฑ์ กติกา และการจัดระเบียบ ให้นักท่องเที่ยวเข้ามาใช้บริการตามกฎเกณฑ์และกติกาได้ การให้บริการการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์จะสามารถเติบโต ชาวบ้านจะมีทางเลือกในการทำอาชีพ และก่อให้เกิดรายได้เสริม

นอกจากการสร้างเครือข่ายกับอุทยานแห่งชาติแจ้ซ้อนซึ่งเป็นผู้คุมกติกาของการจัดการท่องเที่ยวในเขตพื้นที่อุทยานแล้ว การสร้างเครือข่ายกับองค์กรการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย และองค์กรอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ทั้งการท่องเที่ยวแบบทั่วไปและการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ ก็มีส่วนสำคัญที่จะช่วยให้หมู่บ้านได้รับการสนับสนุนและส่งเสริมทั้งในด้านความรู้ ประสบการณ์ และการจัดหานักท่องเที่ยวมาให้กับชุมชนสวนชา เครือข่ายทางสังคมกับองค์กรภายนอกชุมชนนี้ ถือว่าเป็นทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่ที่ชุมชนอาจจะยังไม่มีมาก่อน และยังคงจะต้องใช้เวลาและประสบการณ์ในการสร้างทุนสังคมในส่วนนี้ขึ้นมา

IV. กรณีศึกษาชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

กระบวนการสะสมทุนทางสังคมผ่านการทอผ้าไหมยกดอก

บัยสำคัญของหมู่บ้านพ้ายกดอกในการศึกษาทุนทางสังคม

บ้านผ้ายกดอก ตั้งอยู่ที่อำเภอลพบุรี จังหวัดสุรินทร์ เป็นหมู่บ้านที่มีลักษณะคล้ายกับหมู่บ้านทั่วไปในเขตอีสานใต้ โดยเฉพาะในจังหวัดสุรินทร์ ที่คนในหมู่บ้านพูดภาษาถิ่นอีสาน การดำรงชีวิตของคนในอดีตอาศัยการเก็บหาของป่าและการทำเกษตรกรรม หมู่บ้านเป็นชุมชนที่มีการทำนาที่ต้องอาศัยน้ำฝน โดยเป็นการทำนาเพื่อบริโภคเป็นหลักมาแต่ครั้งอดีต ในช่วงใดที่เกิดฝนแล้งหรือฝนไม่ตกตามฤดูกาล

คนจะมีการจัดระบบความสัมพันธ์ทางสังคมให้สามารถช่วยเหลือซึ่งกันและกัน นอกจากการปลูกข้าว ปลูกพืชผักอื่นๆ และเลี้ยงสัตว์เล็กๆ น้อยๆ ตามบ้านแล้ว งานหลักของคนในหมู่บ้านอีกอย่างหนึ่งคือการทอผ้าไหม การปลูกหม่อนและการเลี้ยงไหมมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของคนในหมู่บ้านไม่ต่างจากการปลูกข้าว ผ้าไหมทำกันมานานและกลายเป็นความรู้ที่สืบทอดและสืบสานต่อกันมาเรื่อยๆ การทอผ้าไหมเป็นงานที่ยาก และกระบวนการที่จะทำให้ออกมาเป็นผืนผ้าไหม คนไม่สามารถทำได้โดยลำพัง การอาศัยพึ่งพากันและการเรียนรู้ร่วมกันเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา กระบวนการทอผ้าไหมจึงมีส่วนสำคัญยิ่งในการกำหนดระบบความสัมพันธ์ที่นำไปสู่การสร้างทุนทางสังคมที่มีการสะสมสืบทอดกันมานับจากอดีต

เมื่อบ้านผ้ายกดอกถูกกระตุ้นให้ก้าวจากยุคเศรษฐกิจแบบหาอยู่หากิน ซึ่งเป็นระบบเศรษฐกิจที่วางอยู่บนฐานคิดของความพอเพียงมาสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า คนมีการใช้เงินมากขึ้น ระบบความสัมพันธ์ของการทำนา ทำไร่ ได้ปรับเปลี่ยนไปสู่การที่ต้องติดต่อกับพ่อค้านายทุน รวมทั้งมีการลงทุนเพื่อการผลิตมากขึ้น การทอผ้าไหมก็ได้รับผลกระทบเช่นเดียวกัน เงินได้เข้ามามีส่วนสำคัญในกระบวนการทอผ้าไหมมากขึ้น แม้แต่ใบหม่อนที่เคยขอหรือหยิบยืมกันก็เปลี่ยนเป็นการซื้อขายกัน เวลาที่จะมาดูแลตัวไหมก็มีน้อยลง คนหันไปใช้ไหมที่ผลิตจากบริษัทมากขึ้น ความพยายามที่จะไปหาเปลือกไม้ รากไม้ ใบไม้ และดอกไม้ มาย้อมเส้นไหม ก็พลอยหมดไปด้วย เมื่อมีสีเคมีเข้ามาขายทั่วไปในท้องตลาด นอกจากนี้ การที่เด็กรุ่นใหม่ต้องเรียนหนังสือในโรงเรียน ทำให้ความสนใจที่จะเรียนรู้การทอผ้าไหมน้อยลง เพราะคิดว่าเป็นงานหนักที่ให้ผลตอบแทนไม่คุ้มค่า

ในปี 2542 เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในหมู่บ้านฝ้ายกดอก เนื่องจากกรมประมงสงเคราะห์ ได้จัดให้มีการอบรมการทอไหมยกดอกให้กับแม่บ้านในหลายอำเภอ หลังการอบรมหมู่บ้านฝ้ายกดอกเป็นหมู่บ้านเดียวที่สามารถพลิกฟื้นวิถีชีวิตของการทอผ้าไหมกลับขึ้นมาใหม่ ภายใต้ระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ และก่อให้เกิดเป็นทุนทางสังคมในรูปแบบใหม่โดยชาวบ้านได้มีการรวมกลุ่มกันจัดตั้งเป็นกลุ่มสตรีทอผ้าไหมลายยกดอก ขึ้นเมื่อปี 2542 ทำการผลิตผ้าไหมลายยกดอก โดยการนำภูมิปัญญาของบรรพบุรุษที่ถ่ายทอดไว้ให้แต่ละครอบครัวมาแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน และช่วยกันพัฒนาลายให้มากขึ้น ผ้าไหมยกดอกเป็นผ้าที่ทอด้วยความประณีตสวยงาม เช่น การทอผ้าไหมลายยกดอก 10 ตะกอลายดอกจันทร์ 12 ตะกอลายผักแว่น 15 ตะกอลายดอกจันทร์มีเกสรดอก 18 ตะกอลายพานพุ่ม 20 ตะกอลายม้าน้ำ 23 ตะกอลายหางนกยูง 33 ตะกอลายกล้วยไม้ 40 ตะกอลายเป็นต้น จุดเด่นของผลิตภัณฑ์ คือ เป็นผ้าไหมลายยกดอกที่สวยงาม ลายละเอียด และมีลายหลากหลาย เป็นผ้าไหมที่ทอจากผู้ทอที่มีความชำนาญ อดทน สร้างสรรค์ และมีความประณีต ทำให้สามารถสร้างมูลค่าเพิ่มได้เป็นอย่างดี โดยกลุ่มสตรีทอผ้าไหมลายยกดอก มีสมาชิก 60 คน และสามารถสร้างรายได้ให้แก่สมาชิกในกลุ่มปีละ 3-4 ล้านบาท เป็นการเพิ่มรายได้ให้แก่ครอบครัวจัดเป็นกลุ่มทอผ้าไหมที่รวมตัวได้อย่างเข้มแข็ง ทุกคนมีส่วนร่วมในกิจกรรมกลุ่ม และให้ความร่วมมือกันเป็นอย่างดีทั้งในด้านการทอและการจัดจำหน่าย

หมู่บ้านฝ้ายกดอกจึงเป็นกรณีศึกษาที่มีนัยสำคัญยิ่งต่อการศึกษาเรื่องทุนทางสังคมของชุมชนว่าเกิดขึ้นมาได้อย่างไรนับจากอดีต และทุนทางสังคมนี้ได้รับการปรับเปลี่ยนเพื่อให้เหมาะกับการเปลี่ยนแปลงในสังคมที่เป็นระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าอย่างไร โดยการทอผ้าไหมยกดอกมีกระบวนการผลิต การแบ่งงาน และการขาย ที่ไม่เคยมีมาก่อนในชุมชน การทอผ้าไหมยกดอกได้ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์อันเป็นทุนทางสังคม ที่มีส่วนผลักดันให้หมู่บ้านฝ้ายกดอกประสบความสำเร็จในการพลิกฟื้นการทอผ้าไหมขึ้นมาอีกครั้งได้อย่างไร

การสร้างทุนทางสังคมในวิถีชีวิตแบบพึ่งพาธรรมชาติของพื้นที่อีสาน

หมู่บ้านที่เลือกศึกษาเป็นพื้นที่ที่อยู่ในเขตอีสานตอนล่าง เป็นหมู่บ้านที่มีการตั้งถิ่นฐานมานาน พื้นที่โดยทั่วไปเป็นที่ราบสูง ไม่มีลำน้ำไหลผ่าน มีเพียงหนองน้ำ แอ่งน้ำ บึง และห้วย ที่ช่วยเก็บกักน้ำอยู่บ้าง แต่ในช่วงหน้าแล้ง น้ำก็มักแห้งขอด คนเกือบทั้งหมดทำนาโดยอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก คนเฒ่าคนแก่อายุ 70-80 ปี ที่ยังมีชีวิตอยู่และพอจำเรื่องราวได้ กล่าวถึงการทำนาในอดีตว่า เป็นการทำนาดำ ข้าวที่ได้จะเก็บไว้บริโภค หรือนำออกแลกเกลือบ้าง ส่วนอาหารอื่น ๆ สามารถเก็บหาตามธรรมชาติ ซึ่งในช่วงนั้นมืออยู่อย่างเหลือเฟือทั้งปลา กบ เขียด แมงดา หรืออาหารจำพวกเห็ด ผักต่างๆ ที่คนสามารถเก็บหามาเพื่อบริโภคได้ ยุคนี้จึงเรียกว่ายุคหาอยู่หากิน คือคนทำนา หาอาหาร ทอผ้า ต้มยา หรือกิจกรรมอื่น ๆ โดยมีเป้าหมายเพื่อให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ ระบบความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นจึงอยู่บนฐานคิดนี้ คนต้องพึ่งพาผู้อื่น เพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งของที่จำเป็น รวมทั้งต้องสร้างระบบความสัมพันธ์ที่สามารถช่วยเหลือเกื้อกูลกันในยามวิกฤต เมื่อมีใคร

ตากับยายเป็นคนดีมาก ๆ เลย มีคนเอากล้วยเอาของมาแลก แก่ก็ถามว่ามีกินไหม อะไรอย่างนี้ เขามีลูกหลานเยอะ แก่ก็ให้ไปโดยไม่คิดค่า ของเธอให้มานิดเดียว แล้วก็ให้กลับไปเท่านั้น ไม่ได้คิดอย่างนี้ อันนี้แม่เห็นกับตา บางทีก็ให้เป็นกระเชอไปเลย ให้เป็นหาบ ให้เป็นหาบไปเลย ไม่ได้คิดค่าเออ นี่ของเรามีราคาเหมือนทุกวันนี้ ไม่ได้คิดยั้ง

การนำข้าวไปแลกเปลี่ยนเป็นสิ่งต่างๆ จะไม่ทำกันในหมู่บ้าน คือหากปีใด มีข้าวที่เหลือจากการบริโภคแล้ว ก็จะนำไปแลกกับสิ่งอื่น เช่น เกลือ เนื้อสัตว์ ผ้า กับคนนอกหมู่บ้าน ซึ่งชาวบ้านใช้คำว่า “แลกกันกิน” แต่หากในหมู่บ้านมีคนที่ยังไม่พอกินก็ต้องพึ่งพาผู้อื่น วิธีการจะหาของที่มีเล็กๆ น้อย เช่น กล้วย พืชผัก ไปขอแลกข้าวกับคนที่มี จะเรียกว่าเป็นการ “แบ่งกันกิน” เพราะการแลกในลักษณะนี้ ผู้ที่เป็นฝ่ายให้ข้าวไป ไม่ได้มีความจำเป็นหรือต้องการของที่นำมาแลก แต่การให้ข้าวไปเป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในยามวิกฤต

การร่วมแรงซึ่งเป็นกระบวนการในการระดมคนมาช่วยกันทำงานที่ครอบครัวไม่สามารถทำให้เสร็จได้โดยลำพังในเวลาที่ต้องการ โดยในแต่ละพื้นที่อาจเรียกการร่วมแรงแตกต่างกัน ในเขตพื้นที่ภาคเหนือเรียกว่า “เอามื้อ” ส่วนในพื้นที่ศึกษาเรียกว่า “ลงแขก” การร่วมแรงในการทำนาอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจ และการผลัดกันช่วยเหลือในยามจำเป็น งานที่ต้องใช้แรงงานค่อนข้างมากและกินเวลาหลายวันคือการเกี่ยวข้าว ซึ่งแต่ละครัวเรือนกว่าจะเกี่ยวข้าวเสร็จต้องใช้เวลานาน 1-2 เดือน โดยบางช่วงถ้าข้าวสุกพร้อม ๆ กันเป็นจำนวนมาก จะต้องขอแรงจากคนอื่น ๆ มาช่วยกันลงแขกเกี่ยวข้าวให้เสร็จทันเวลา โดยผู้ที่ขอแรงก็ถือเป็นหลักปฏิบัติว่าจะต้องไปใช้แรงคืนให้กับคนที่มาช่วยลงแขกด้วยเช่นกัน

การจัดระบบในเรื่องการเกี่ยวข้าวไม่ใช่ของง่าย เพราะช่วงที่ข้าวสุก ทุกครัวเรือนจะต้องการแรงงานเพื่อเกี่ยวข้าว ส่วนใหญ่คนที่มาช่วยเหลือกันก็จะอยู่ในแวดวงที่เคยผูกพันใกล้ชิด ดังนั้นการจะบอกกล่าวขอแรงคนในชุมชนมาช่วยลงแขกเกี่ยวข้าวได้ แต่ละคนจะต้องมีการผูกสัมพันธ์กันในเรื่องอื่น ๆ มาก่อนด้วย มิใช่เป็นการมาขอแรงกันเฉพาะช่วงเกี่ยวข้าวเท่านั้น และแม้จะมีความสัมพันธ์เกื้อกูลกันมาก่อน เมื่อเวลาจะไปขอแรง ผู้ไปขอแรงก็จะไปอย่างอ่อนน้อม เช่น ชาวบ้านคนหนึ่งกล่าวว่า หากจะไปขอแรงใคร จะต้องไปหาถึงบ้าน ยกมือไหว้ และบอกว่า “ช่วยหน่อยได้อ้อ พรุ่งนี้จะลงแขก ซักวันหนึ่ง ให้ช่วยกันหน่อยพรุ่งนี้” โดยเจ้าของบ้านก็จะเตรียมอาหารไว้เลี้ยงแขกที่มาเอาแรงด้วย โดยทั่วไปการขอแรงครั้งหนึ่งจะมีคนมาช่วยได้ประมาณ 20 คน เพราะช่วงนั้นจะหาคนมาช่วยค่อนข้างยาก แต่เมื่อมีการออกปากขอแรงคนที่ได้รับการร้องขอก็จะสละเวลาละทิ้งงานของตนเองมาช่วย ถือเป็นหลักปฏิบัติหรือบรรทัดฐานของการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ระบบการเอาแรงจึงเป็นระบบที่ให้หลักประกันกับคนในชุมชนว่า เมื่อถึงยามจำเป็นจริง ๆ ก็จะสามารถหาคนมาช่วยเหลือแรงงานได้ และสำหรับการเกี่ยวข้าวแล้วถือว่าเป็นเรื่องจำเป็น เพราะหากถึงเวลาที่ข้าวสุกได้ที่ หากเกี่ยวข้าวไม่ทันข้าวจะเสียหาย และหากครัวเรือนใดมีข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค ก็ถือว่าเป็นวิกฤตสำหรับครัวเรือนทีเดียว ดังนั้นการมาร่วมแรงหรือช่วยงานในนาจึงอยู่บนฐานคิดของการสร้างหลักประกันในการมีอาหารหลักคือข้าวสำหรับการบริโภค โดยอาศัยความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน มิใช่เป็นการช่วยเหลือแบบสงเคราะห์ หรือการช่วยเหลือแบบการให้

ความอุปถัมภ์ และมีใช้อยู่บนฐานคิดของการนำแรงงานมาเป็นสินค้า ที่จะก่อให้เกิดมูลค่าเพื่อแสวงหา กำไร อย่างในกรณีของการจ้างงาน ที่ผู้จ้างได้ใช้แรงงานของผู้อื่นสร้างผลกำไรให้กับตนเอง นอกจากนี้ การแลกเปลี่ยนแรงงานในลักษณะนี้ ต้องอาศัยความสนิทสนมคุ้นเคยกัน ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความปรารถนาดีต่อกัน ความรู้สึกแบบร่วมทุกข์ร่วมสุขและความพึงพอใจ เป็นพื้นฐานของการแลกเปลี่ยน แรงงาน

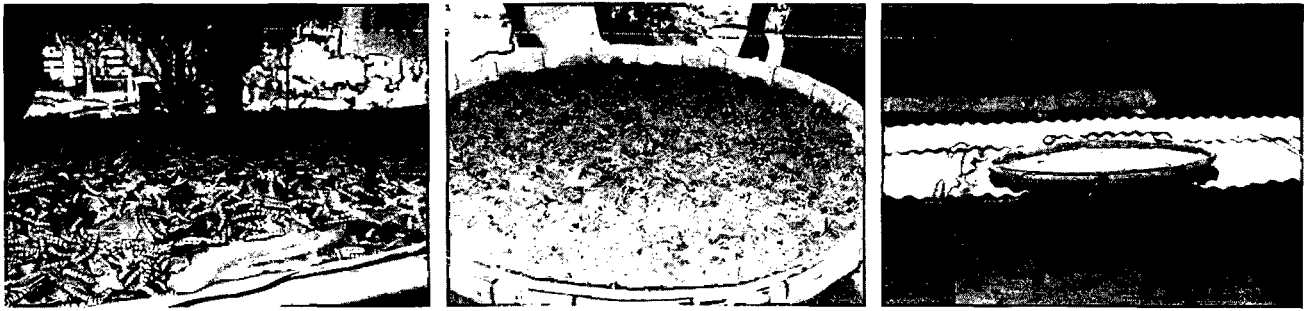
การทอผ้าไหม

ผ้าไหมเป็นผลงานสร้างสรรค์ที่มีความงดงามทั้งเนื้อผ้าที่ทอจากเส้นไหมที่มีลักษณะพิเศษ ให้ สัมผัสที่นุ่มนวล สีและลายที่ปรากฏบนผืนผ้ามีเอกลักษณ์เฉพาะตัว ผู้ที่คุ้นเคยสามารถบอกได้ว่า เป็นผ้าที่ ทอจากแหล่งใด คนจำนวนมากพยายามเป็นเจ้าของผ้าไหมให้ได้อย่างน้อย 1 ผืน เพื่อจะได้สัมผัสกับสิ่งที่มี ทั้งคุณค่าและความงาม ซึ่งไม่เหมือนกับผ้าอื่น ๆ คนจำนวนมากชอบการสะสมผ้าไหมเพราะพอใจในสีสัน ลวดลาย และเนื้อผ้า ที่มีอยู่หลากหลายแตกต่างกันไปตามวัฒนธรรมต่าง ๆ

สำหรับคนทอผ้าไหม กว่าจะได้ผ้าไหมมาแต่ละผืน ต้องผ่านความอดทน ความตั้งใจ ความ มานะพยายาม พร้อมทั้งความรักและความศรัทธาในงานทอผ้าไหม ในอดีตเส้นทางการจะได้มา ซึ่งผ้าไหมแต่ละผืน สะท้อนวิถีทางเดินของคนที่มีส่วนร่วมในการทำให้ได้ผลงานออกมาเป็นผืนผ้า คนทอผ้าไหมจะจับและสัมผัสผ้าไหมที่ตนเองทอด้วยความภาคภูมิใจ และสามารถเล่าถึงเรื่องราวต่างๆ ที่ เข้ามาเกี่ยวข้องกับชีวิตของตนเองผ่านผ้าไหมแต่ละผืน คนทอผ้าไหมไม่เคยลืมวันที่ตัวไหมกำลังเติบโตและ ต้องการอาหาร แต่คนเลี้ยงไม่มีใบหม่อนเหลือเพียงพอสำหรับตัวไหม ต้องวิ่งหาใบหม่อนตามบ้านคนที่คุ้นเคย ใบหม่อนที่คนอื่นหยิบยื่นให้ มิได้มีความหมายเพียงการเป็นอาหารสำหรับตัวไหมเท่านั้น แต่ยังเป็นอาหาร หล่อเลี้ยงขวัญและกำลังใจของคนเลี้ยงไหมด้วย หรือวันที่ตัวไหมในกระดังทั้ง 10 กระดัง ที่ประคบประหงม อยู่ค่อย ๆ ป่วยและตายลงจนหมดสิ้น ความเสียใจมีมากแค่ไหน อาจไม่สามารถบอกได้ แต่คาบอใจและ ความเห็นใจจากคนรอบข้างคือพลังที่ทำให้เริ่มต้นทำความสะอาดกระดัง และเริ่มการเลี้ยงไหมอีกครั้ง การ ทอผ้าไหมจึงไม่สามารถสรุปด้วยคำง่าย ๆ ไร้ความหมาย ว่าเป็นงานหัตถกรรมที่เป็นอาชีพเสริมของคนใน หมู่บ้านเท่านั้น แต่การทอผ้าไหมเป็นวิถีชีวิตที่มีเรื่องราวมากมายอยู่เบื้องหลัง การเข้าถึงเรื่องของการทอผ้า ไหม คือการเข้าถึงวิถีชีวิตของคนในหมู่บ้าน การทอผ้าไหมมีเรื่องราวต่างๆ ที่เกี่ยวข้องมากมาย อาจเริ่มต้น จากการเลี้ยงไหม การสาวเส้นไหม การย้อมสี และการทอผ้าไหม

การเลี้ยงไหม หากต้องการเลี้ยงไหม แต่ยังไม่มียพันธุ์ไหม ชาวบ้านจะต้องไปหาตัวดักแด้ ซึ่งชาว บ้านเรียกว่า “ฝักหลอก” มาเก็บไว้ การหาฝักหลอกนี้อาจใช้การขอหรือขอยืมได้ โดยทั่วไปจะหามาประมาณ 100 ฝัก เมื่อเก็บไว้ประมาณ 1 อาทิตย์ ฝักหลอกจะกลายเป็นผีเสื้อ หรือชาวบ้านเรียกว่า “ตัวบี้” ซึ่งจะมี การผสมพันธุ์กันระหว่างตัวผู้กับตัวเมีย จากนั้นจะรอจนตัวเมียวางไข่ ไข่จะใช้เวลาฟักประมาณ 10 วันจึง จะออกมาเป็นหนอนตัวเล็ก ๆ เรียกว่า หนอนไหม

เมื่อได้ตัวหนอนไหมออกมาแล้ว ชาวบ้านจะนำตัวหนอนไหมใส่กระดังซึ่งเตรียมไว้ล่วงหน้าแล้ว โดยทั่วไปชาวบ้านจะเลี้ยงกันประมาณรุ่นละไม่เกิน 10 กระดัง บางคนอาจเลี้ยงเพียง 6-7 กระดัง เพราะ หาใบหม่อนเลี้ยงหนอนไหมไม่ทัน การเลี้ยงหนอนไหม คนเลี้ยงจะเริ่มนำใบหม่อนซึ่งเป็นใบอ่อนมาหั่นให้

ชาวบ้านจะนำหนอนใหม่ใส่กระดังและเลี้ยงด้วยใบหม่อนอย่างเอาใจใส่ตลอดเวลา

ละเอียดยใส่ไว้ในกระดังเพื่อให้หนอนใหม่กิน เมื่อหนอนใหม่กินไปได้ระยะหนึ่ง จะหยุดกิน และจะนอนอยู่นิ่ง ๆ ประมาณ 2-3 วัน หนอนใหม่จะตื่นขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง หากสังเกตดูจะเห็นว่าหนอนใหม่เริ่มมีขนาดโตขึ้น ช่วงนี้คนเลี้ยงจะนำใบหม่อนมาใส่ในกระดังอีกเพื่อให้หนอนใหม่กิน จากนั้นหนอนใหม่จะนอนนิ่งอีกครั้งหนึ่ง ชาวบ้านเรียกช่วงเวลาที่หนอนใหม่นอนนิ่ง หยุดกินอาหารว่า นอน 1 นอน 2 นอน 3 และนอน 4 ซึ่งหมายความว่าหนอนใหม่จะนอนนิ่งรวม 4 ครั้ง แต่แต่ละครั้งที่หนอนใหม่ตื่นขึ้นมากินอาหารใหม่ หนอนใหม่จะลอกคราบให้มีขนาดโตขึ้น การให้ใบหม่อนก็ต้องเลือกให้เหมาะกับขนาดของหนอนใหม่ ถ้าหนอนใหม่ยังอยู่ในวัยนอน 1 ต้องให้ใบหม่อนอ่อน ๆ เมื่อหนอนใหม่โตขึ้น จะกินใบหม่อนที่แก่ขึ้นเรื่อย ๆ การให้ใบหม่อนที่ไม่เหมาะสมกับขนาดของตัวใหม่ อาจทำให้หนอนใหม่ไม่เจริญเติบโตหรือตายได้

เมื่อหนอนใหม่ตื่นขึ้นมาเป็นครั้งที่ 4 หนอนใหม่จะกินอาหารและไม่นอนอีก แต่หนอนใหม่จะโตและสุก ประมาณ 7-9 วัน จะค่อย ๆ กลายเป็นสีเหลืองสดใส หนอนใหม่จะเริ่มไต่หาที่ที่เหมาะสมต่อการทำรัง หนอนใหม่จะคายน้ำลายออกมาทำเป็นรังไหม หรือดักแด้ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ฝักหลอก” ช่วงนี้คนเลี้ยงจะนำฝักหลอก ไปใส่ไว้ใน “รัง” ซึ่งจะทำเตรียมไว้ล่วงหน้า โดยนำกิ่งไม้มามัดหลวม ๆ ชาวบ้านอธิบายว่า “เมื่อนำตัวใหม่ไปใส่ในรัง มันจะเป็นธรรมชาติของมันเอง คือมันเอาน้ำลายของมันทำเป็นเส้นไหมเลย รังไหมก็คือเส้นไหมนั่นเอง”

ในขณะที่เลี้ยงหนอนใหม่ถึงระยะนอน 4 คนเลี้ยงจะเริ่มการคัดเลือกหนอนใหม่ไว้ทำพันธุ์ มิฉะนั้นก็จะมีพันธุ์ไหมไว้เลี้ยงต่อไป การเลือกพันธุ์จะเริ่มตั้งแต่การดูสีของตัวหนอนใหม่ ก่อนที่จะเป็นดักแด้หรือฝักหลอก โดยจะคัดหนอนใหม่ที่สีสุกเสมอกัน และแยกมาใส่รังไว้ต่างหาก จากนั้นเมื่อหนอนใหม่เป็นฝักหลอกจึงค่อยคัดฝักหลอกอีกครั้งหนึ่ง การเลือกฝักหลอกไว้ทำพันธุ์ ชาวบ้านบางคนจะนำฝักหลอกมาเขย่าดูเสียง กรังกรัง แสดงว่าพันธุ์ดี ตัวบี๋ใหญ่ บางคนเชื่อว่าถ้าเสียงดังมาก ๆ จะเป็นตัวเมีย เมื่อฝักหลอกฟักตัวออกมาเป็นผีเสื้อหรือตัวบี๋ ก็จะผสมพันธุ์กัน และวางไข่ ในวันต่อมา เมื่อรออีก 10 วันก็จะได้หนอนใหม่อีกครั้งหนึ่ง

ส่วนฝักหลอกที่จะนำมาสาวเป็นเส้นไหม คนเลี้ยงจะรอประมาณ 3-5 วัน เพื่อให้ดักแด้แข็งแรงและสาวง่าย การนำฝักหลอกมาสาวเป็นเส้นไหมจะต้องทำให้เสร็จภายใน 7 วัน มิฉะนั้นดักแด้ที่อยู่ในรังไหมจะกัดรังออกมากลายเป็นผีเสื้อ บางครั้งเพื่อไม่ให้ฝักหลอกฟักออกมาเป็นตัวก่อนนำไปสาวเป็นเส้นไหม ชาวบ้านจะนำฝักหลอกไปตากแดดเพียงเล็กน้อย อย่างไรก็ตาม ขั้นตอนนี้ชาวบ้านจะพยายาม

ทำให้เร็ว หากทำไม่ทันก็อาจต้องไปขอร้องให้เพื่อนบ้านมาช่วย ชาวบ้านที่เคยเลี้ยงไหมเล่าถึงขั้นตอนในการเลี้ยงไหมว่า

ขั้นแรกพอได้พันธุ์มา มันเป็นตัวฝักหลอก มันเป็นตัวรัง เขาเรียกว่า “ฝักหลอก” ก็เขย่าดู ถ้ามีเสียงกริ้งกริ้ง แสดงว่าพันธุ์ดีตัวบีใหญ่ ที่นี้ก็เริ่มต้นจากฝักหลอกก่อน เอาฝักหลอกมาเก็บไว้ประมาณสัก 1 อาทิตย์ มันก็แตกออกมาเป็นตัวบี ตัวบีเสร็จมันก็มีไข่ผสมกับตัวผู้ประมาณ 10 วัน ก็ออกมาเป็นตัวบี ตัวบีเสร็จก็เป็นไข่ ไข่ 10 วัน ก็ออกเป็นตัวหนอนเล็ก ๆ ที่นี้เราก็ให้ใบมัน ต้องซอยใบหม่อนเล็ก ๆ มันก็โตขึ้นมาทุกวัน ที่นี้มันก็เป็นตัวไหมแล้วให้ใบหม่อนไปเรื่อย ๆ 1 เดือนครึ่งเลี้ยงไหมได้ครึ่งหนึ่ง เลี้ยงไปเรื่อย ๆ จนครบวงจรของไหม ต่อไปไหมก็เปลี่ยนเป็นตัวหนอนเล็ก ๆ

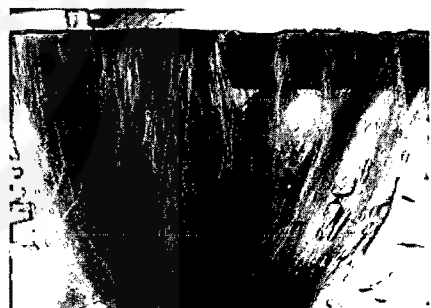
การเลี้ยงไหมเป็นงานที่ต้องทำด้วยความประณีตและระมัดระวัง ชาวบ้านเปรียบเทียบการดูแลหนอนไหมว่า “ประคบประหงมยิ่งกว่าลูก” เริ่มตั้งแต่การต้องหาใบหม่อนที่มีความอ่อนแก่เหมาะสมมาให้หนอนไหมในแต่ละวัย เมื่อหนอนไหมมีอายุน้อยต้องกินใบอ่อน หากต้นหม่อนที่ปลูกไว้มีใบอ่อนไม่พอ ก็จะต้องไปเดินหา ขอยืม หรือขอจากเพื่อนบ้าน เพื่อนำมาให้หนอนไหมกิน เพราะหนอนไหมจะกินใบหม่อนเร็วมาก และบางทีคนเลี้ยงไม่สามารถกะจำนวนได้ถูกต้องว่า ต้นหม่อนที่มีจะให้ใบอ่อนเพียงพอหรือไม่ เมื่อหนอนไหมยิ่งเติบโต จะยิ่งกินใบหม่อนมากขึ้นเรื่อย ๆ เมื่อหนอนไหมอายุมาก ต้องให้ใบหม่อนแก่ทั้งใบโดยไม่ต้องหั่นเลย ความเพียงพอของใบหม่อนมีความสำคัญต่อการอยู่รอดของหนอนไหม ดังนั้นการขอแบ่งปันหรือการขอยืม จึงเป็นระบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นอยู่เป็นประจำในหมู่ผู้เลี้ยงไหม โดยต่างฝ่ายจะต้องมีความเห็นอกเห็นใจ และมีความเอื้ออาทรต่อกัน หากคนเลี้ยงไหมไม่มีเครือข่ายความช่วยเหลือในลักษณะนี้ ก็เป็นการยากที่การเลี้ยงไหมจะไปได้ตลอดรอดฝั่ง

นอกจากการต้องดูแลหาใบหม่อนมาให้หนอนไหมกินอย่างเพียงพอแล้ว การดูแลหนอนไหมจะต้องทำอย่างระมัดระวัง ชาวบ้านจะจัดวางหนอนไหมไว้ในกระดัง และนำกระดังไปวางไว้บนชั้นที่มีน้ำหล่อขาโต๊ะ เพื่อไม่ให้มันเดินไปกัดตัวหนอนไหม การวางชั้นเลี้ยงหนอนไหมมักวางไว้ใต้ถุนบ้าน ซึ่งมีอากาศให้โปร่ง นอกจากนี้ยังต้องนำมุ้งมาวางครอบชั้นที่วางหนอนไหมให้มิดชิด เพื่อไม่ให้แมลงวันเข้าไปไข่ เพราะเมื่อแมลงวันไข่ไว้บนตัวหนอนไหม เมื่อไข่แมลงวันฟักเป็นตัว จะกัดกินอวัยวะของหนอนไหม ทำให้หนอนไหมตาย หรือหากบางครั้งแมลงวันเข้าไปในช่วงที่หนอนไหมอยู่ในระยะเติบโตเต็มที่ หนอนไหมจะกลายเป็นตัวดักแด้หรือฝักหลอก โดยมีหนอนแมลงวันอยู่ภายใน หนอนแมลงวันจะเจาะรังไหมออกมาทำให้รังไหมเป็นรู นำมาสาวไม่ได้ต้องคัดออก บางครั้งชาวบ้านอาจไม่ทราบที่มาที่ไปของหนอนแมลงวันมากนัก แต่จากประสบการณ์ของชาวบ้าน หากไม่กางมุ้งและปล่อยให้แมลงวันเข้าไปตอมหนอนไหม หนอนไหมอาจตาย หรือรังไหมอาจขาด นำมาสาวเป็นเส้นไหมไม่ได้ ดังนั้นชาวบ้านจะกางมุ้งให้หนอนไหม คนที่ไม่มีมุ้งอาจใช้ผ้าถุงเก่า ๆ คลุมไว้ตลอดเวลา และคอยระมัดระวังไม่ให้แมลงเข้าไปรบกวน นอกจากนี้ชาวบ้านยังมีความระมัดระวังเป็นพิเศษเมื่อนำใบหม่อนเข้าไปเลี้ยงหนอนไหม โดยมักจะอาบน้ำชำระร่างกายให้สะอาดก่อน เพราะหากร่างกายสกปรก อาจทำให้หนอนไหมติดเชื้อราและตายได้ โดยทั่วไปเมื่อหนอนไหมเริ่มตายก็จะค่อย ๆ ทอยยกกันตาย จนตายไปหมดทั้งรุ่นที่เลี้ยงพร้อมกันก็มี การดูแลหนอนไหมจึงเป็นงานหนักและต้องดูแลถึงขั้นที่เรียกว่า “มดไม่ให้ไต่ ไรไม่ให้ตอม” ที่เดียว

นอกจากการดูแลให้อาหารหนอนไหมให้เพียงพอ และการดูแลในเรื่องมด แมลงวัน ไม่ให้เข้าไปรบกวนหนอนไหมแล้ว คนเลี้ยงไหมยังต้องคอยเฝ้าดูหนอนไหมอยู่เป็นประจำ ในตอนกลางคืนเมื่อว่างจากงานในนา ก็จะต้องมาคอยทำความสะอาด เก็บมูลของหนอนไหมออกจากกระดังเพื่อไม่ให้หนอนไหมติดเชื้อ

การเลี้ยงไหมมักจะทำต่อไปอย่างต่อเนื่องเพื่อให้มีพันธุ์ไหมสืบทอดต่อไปเรื่อย ๆ โดยผู้เลี้ยงบางคน อาจเลี้ยงไหมไปพร้อม ๆ กัน มากกว่า 1 รุ่น เพื่อให้สามารถเก็บในหม่อนที่มีอยู่ได้ทั้งใบอ่อนและใบแก่ แต่หากกะจังหวะไม่ดี อาจขาดแคลนใบหม่อนได้ ดังนั้นการขอยืมใบหม่อนกันในหมู่คนเลี้ยงไหมจึงเป็นเรื่องปกติธรรมดา เช่นเดียวกับการขอหรือขอยืมพันธุ์ไหม ที่สามารถหมุนเวียนขอยืมกันได้ ชาวบ้านคนหนึ่งได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “อย่างพันธุ์ไหมนี้เราจะเก็บพันธุ์ของเราไว้เอง แต่ช่วงไหนเราพักไม่ได้เลี้ยง พอจะเริ่มเลี้ยงก็ไปขอพันธุ์จากเพื่อนบ้านที่เคยขอพันธุ์จากเราไปได้” ส่วนใหญ่แล้วในช่วงเดือนหกหรือพฤษภาคมซึ่งเป็นช่วงหน้าฝน ชาวบ้านอาจเลี้ยงหนอนไหมมากกว่าปกติ เพราะเป็นช่วงที่ใบหม่อนแตกใบหาใบหม่อนให้หนอนไหมได้โดยไม่ขาดแคลน

ความรู้เกี่ยวกับการดูแลหนอนไหม เป็นความรู้ที่มีการพูดคุยแลกเปลี่ยนกันอยู่อย่างสม่ำเสมอ ชาวบ้านจะเรียนรู้จากประสบการณ์ของกันและกัน เมื่อมีใครเลี้ยงหนอนไหมมาได้ระยะหนึ่งและหนอนไหมตายหมด ชาวบ้านจะแสดงความเห็นอกเห็นใจกัน พูดจาให้กำลังใจ และมีการให้หรือให้ยืมพันธุ์ไหมมาให้เริ่มเลี้ยงใหม่ สิ่งเหล่านี้ได้สร้างให้คนเลี้ยงไหมมีความรู้สึกอบอุ่นใจ ร่วมทุกข์ร่วมสุข นับเป็นทุนทางสังคมที่สร้างขึ้นจากการเลี้ยงไหม

ไหมที่พร้อมจะนำไปสู่ การสาวไหมและได้เป็นเส้นไหมทั้งดงาม

การสาวไหม สิ่งที่ต้องเตรียมคือ เต้า หม้อสำหรับต้มฝักหลอก ฟืน ไม้คีบ สำหรับคีบเส้นไหม และกระเชอสำหรับใส่เส้นไหม ส่วนใหญ่ผู้ชายจะเป็นผู้ไปช่วยหาฟืนเตรียมไว้ให้เพียงพอ การสาวไหมเริ่มต้นด้วยการใช้หม้อต้มน้ำให้เดือด ค่อย ๆ นำฝักหลอกใส่ลงไป กดให้จมนกก่อน เมื่อฝักหลอกลอยขึ้นมาจึงใช้ไม้คีบสำหรับสาวเส้นไหมดึงเส้นไหมขึ้นมา ชาวบ้านเรียกว่า “กวักไหม” นำเส้นไหมหย่อนลงในกระเชอที่รองรับ ค่อย ๆ เดิมฝักหลอกลงไปเรื่อย ๆ ไม่ให้ขาดตอน ไหมที่สาวขึ้นมาครั้งแรกเรียกว่า “ไหมหัว” ในบางพื้นที่เรียกว่า “หัวไหม” เป็นไหมเส้นใหญ่และมีปม เส้นไหมสุดท้ายเรียกว่า “ไหมน้อย” เป็นเส้นไหมที่เล็ก เรียบ การสาวไหมน้อย คนทำมักจะใช้มือหนึ่งคีบ อีกมือหนึ่งกวักไหมใส่ลงไปเลย ไม่ต้องนำไปใส่

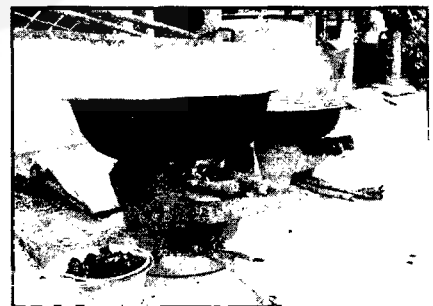
กระเชอก่อน วันหนึ่งจะทำได้ประมาณ 3 กระดัง ถ้าช่วยกันทำสองคนบางครั้งอาจได้ถึง 6-7 กระดัง ในขณะที่ที่กวักไหมใส่กง คนทำจะนับให้ได้ 120 เส้น แล้วก็ร้อยไว้เป็นพวง ไหม 25 พวงจะนำมารวมนั้นเรียกว่า 1 ใจ ไหม 1 ใจ จะสามารถทำด้ายยืนได้ 1 ผืน สำหรับไหมหัว ซึ่งใส่กระเชอไว้จะต้องนำมาขัดให้เส้นไหมเรียบ และนำใส่กง เพื่อให้ได้เส้นไหมต่อกัน และจับเส้นไหมเป็นพวง ๆ เช่นเดียวกัน ส่วนใหญ่แล้ว ถ้าเป็นไหมหัว จะนำไปทอผ้าพื้น ส่วนไหมน้อยจะนำไปทอผ้าไหมมัดหมี่ ผ้าหางกระรอก เส้นไหมที่แบ่งไว้เป็นใจนี้จะต้องนำไปย้อมสีต่อไป

ขั้นตอนการสาวไหมเป็นขั้นตอนที่มีความสุขของเด็ก ๆ เพราะขณะที่ต้มตัวไหมและสาวไหม ตัวรังไหมที่เหลืออยู่หลังจากที่ได้สาวเส้นไหมออกไปแล้ว เป็นของกินเล่นที่โอชาสำหรับเด็ก เด็กจะล้อมวงกันคอยหยิบรังไหมที่สุกแล้วกิน ส่วนเด็กผู้หญิงที่โตหน่อย ก็อาจจะช่วยแม่หรือยายหยิบจับสิ่งต่าง ๆ ตามแต่จะทำได้ เด็กผู้หญิงส่วนใหญ่จะเฝ้าดูและเริ่มเรียนรู้การสาวเส้นไหม และเริ่มหัดทำ ชาวบ้านเล่าถึง การเรียนรู้เกี่ยวกับการทอผ้าไหมว่า

ตัวแม่เอง ตอนแรกเห็นยายทอผ้า เราก็อยากทอเป็น ตอนที่เลี้ยงไหมก็ช่วยแกหยิบจับใบหม่อน ที่นี้พอเห็นแกสาวไหมก็อยากสาว พอขึ้นสาวแล้วเห็นแกทอผ้าก็อยากทอ คือ ถ้าอยากทอผ้าก็ต้องสาวไหมให้เป็นก่อน เพื่อจะมีเส้นไหมมาทอผ้า แต่ก่อนไม่ได้ซื้อ พอเริ่มขึ้นทอผ้า ยายก็สอน ถูกบ้าง ผิดบ้างก็เริ่มเป็น แต่มันเป็นมาเอง บางทีมันก็ขี้เหร่บ้างในตอนแรก แต่ตอนหลัง ๆ ก็เริ่มชำนาญ

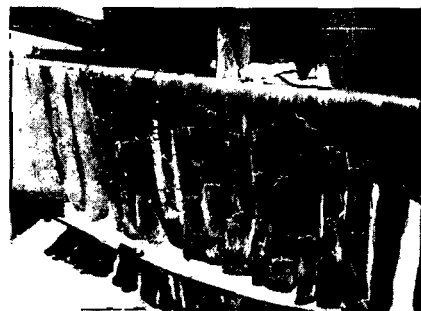
เครื่องมือสำหรับย้อมสีเส้นไหม
และสีจากธรรมชาติ

การย้อมสี ก่อนที่จะ
นำไหมไปย้อมสี จะต้องฟอก
ไหมก่อน ในอดีตจะใช้สิ่งที่มีอยู่
ตามธรรมชาติ เช่น น้ำมะพร้าว

ไปเผา แล้วก็เอาขี้เถ้ามาละลายน้ำกรองด้วยผ้าบางๆ เสร็จแล้วจึงนำน้ำที่ได้นี้ไปต้ม จะทำให้เส้นไหมนิ่ม ชาวบ้านบางคนนำเปลือกไม้ชื่อ “ตันคลี” มาสับให้ละเอียดและใส่โอ่ง แช่เส้นไหมไว้เป็นเดือนจึงจะนำเส้นไหมขึ้นมาย้อมสีได้ สีที่ใช้เป็นสีจากธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นเปลือกไม้ ใบไม้ หรือดอกไม้ ประสพการณ์จากการลองผิดลองถูก ทำให้ชาวบ้านรู้จักว่าต้นไม้ใดเมื่อนำมาย้อมแล้วจะให้สีใด เช่น เปลือกต้นมะเกลือจะให้สีดำ แก่นขนุนจะให้สีเหลือง ใบหูกวางจะให้สีเขียวอ่อน เปลือกประดู่จะให้สีน้ำตาล ดอกอัญชัน

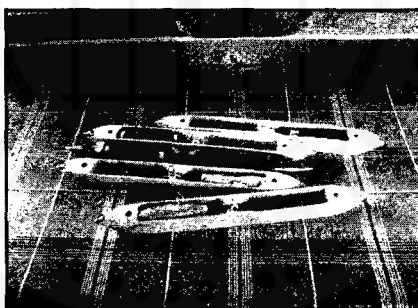
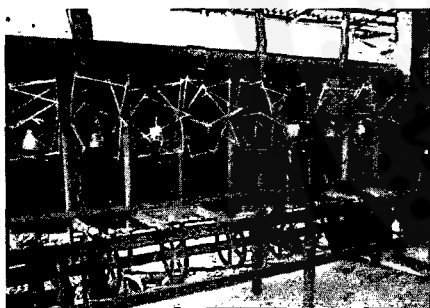
ให้สีม่วง ใบชี้เหล็กให้สีเขียว
ขี้ม้า หรือหากต้องการสีแดงก็จะ
ใช้ครั่งย้อม เป็นต้น หลักการ
สำคัญของการเตรียมเส้นไหม
ที่จะนำมาย้อมคือ เส้นไหมจะ
ต้องนิ่ม ทำให้ย้อมง่าย ชาวบ้าน
กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

ชาวบ้านนำเส้นไหมที่ย้อมแล้วขึ้นตาก

เส้นไหมนิ่ม แล้วมันจะย้อมง่าย พอเราลงย้อม รอสักครึ่งชั่วโมงเราก็เอาออกมา ล้างจนน้ำใส
ล้างเสร็จแล้วเอามาตากไว้ ดูว่าสีพอดีหรือไม่ ถ้าพอดีเราก็เอา ถ้าเราอยากให้มันสีแก่นิดหน่อยเราก็
ต้องย้อมอีก ต้องลงย้อมอีก แล้วก็ล้างอีกไปนั้นแหละ ล้างจนสีมันออกให้หมด มันจะได้ไม่ตกสี
พอล้างเสร็จทีนี้ ก็เราต้องเอาน้ำข้าวลงอีก เพื่อให้เส้นไหมมันแข็ง บ้างง่าย

เมื่อย้อมสีได้ที่แล้วจึงนำไม้เกี่ยวไหมขึ้นมากระตุกให้แห้งและตากไว้ เมื่อไหมแห้งสนิท จึงนำไหม
มากวักใส่อักษ จากนั้นจึงกรอไหมใส่หลอดเพื่อทำเป็นไหมเส้นยืน แล้วจึงนำไหมมาผูกติดกับตะกอกซึ่งติดอยู่ที่
ฟืมทอผ้า ฟืมเป็นอุปกรณ์ที่ใช้ประกอบก็ทอผ้า มีลักษณะเป็นซี่ ๆ คล้ายหวี ทำด้วยไม้ไผ่ โดยมีโครงไม้ยึด
สำหรับใช้สอดด้ายเส้นยืน เวลาทอผ้า ฟืมจะเป็นตัวกระทบให้ด้ายเส้นพุ่งถักทอกับด้ายเส้นยืน จากนั้นจึง
เริ่มการทอผ้า

เครื่องมือสำหรับกรอไหมเพื่อนำไปใช้ทอผ้า

การทอผ้า ในอดีตการทอผ้าไหมเป็นงานสำคัญสำหรับผู้หญิงในหมู่บ้าน ชาวบ้านกล่าวว่า
“เมื่อก่อน ผู้หญิงทุกคนจะทอผ้าเป็น” เด็กผู้หญิงจะเริ่มสัมผัสกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวกับการทอผ้ามาตั้งแต่เด็ก
โดยได้เห็นยายหรือแม่ ปลุกหม่อน ฝัสดูแลตัวไหม สาวไหม หรือทอผ้า วนเวียนอยู่ตลอดทั้งปี เด็กผู้หญิง
จะถูกสอนให้ตามช่วยแม่เก็บใบหม่อน ตั้งแต่อายุ 8 - 9 ขวบ เมื่อยายหรือแม่สาวไหมก็จะมาฝัสดู พร้อมๆ
กับได้ชิมรังไหมสุกไปด้วย ส่วนการทอผ้า นั้น เด็กผู้หญิงจะได้เริ่มหัดทอเมื่ออายุได้ราว 12-13 ปี โดยประมาณ
โดยการหัดทอผ้า นั้น บางทีจะได้รับอนุญาตให้ทอผ้าฝ้ายก่อน หรือบางทีก็เริ่มทอผ้าไหมลายง่าย ๆ ซึ่งการ
ทอในระยะแรก ๆ มักออกมาไม่สวยงาม แต่เมื่อทอไปเรื่อย ๆ ก็จะสามารถทำได้สวยงาม ชาวบ้านทบทวน
ความหลังเป็นภาษาพื้นถิ่นให้ฟังเกี่ยวกับการเรียนรู้การทอผ้าไหมว่า

ก็เรียนจากปู่ย่าตายาย จากแม่ของเรานี้แหละ ที่แรกไม่รู้จักทำ พอโตขึ้นมา ออกจากโรงเรียน แม่ก็บอกว่า เอ้าอีกตามแน สอดกระสวยเป็นจังได มั่นขีบ่ยวง เอ็ดจังได้ ตั้งก็จังได้ พ่อแม่ตายายเขาก็สอน

อย่างไรก็ตาม สำหรับฝีมือในการทอผ้าแล้ว ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นพรสวรรค์ของแต่ละบุคคล บางคนได้ชื่อว่าเป็นคนทอผ้าได้สวย มีการคิดลวดลาย หรือให้สีที่ออกมาแล้วสวยงาม ถึงแม้ผ้าที่ทอกันในหมู่บ้านจะมีลายหรือลักษณะการทอเพียงไม่กี่แบบ แต่ผ้าที่ออกมาจากการทอแต่ละครั้งจะไม่เหมือนกัน แต่คนจะทอผ้าออกมาตามจินตนาการและสุนทรีเยเกี่ยวกับลวดลาย องค์ประกอบของสี และความเข้มของสี นอกจากนี้ความแน่นของผ้าแต่ละชิ้นก็จะไม่เหมือนกันอีกด้วย แต่เนื่องจากความรู้และศิลปะของการทอผ้าในแต่ละหมู่บ้านมีการหมุนเวียน ผลัดกันเรียนรู้จากกันและกัน จนกลายเป็นเอกลักษณ์ของผ้าไหมของแต่ละหมู่บ้าน จนบางครั้งเป็นที่เลื่องลือหรือกล่าวขวัญกันว่า ถ้าจะดูผ้าสวย ต้องไปที่หมู่บ้านนั้นหมู่บ้านนี้ ผ้าไหมจึงเป็นเสมือนสัญลักษณ์หรือตัวแทนของผลงานสร้างสรรค์ที่ทำชื่อเสียงให้กับหมู่บ้าน ชาวบ้านเล่าว่า “บางทีเห็นเขางามก็ทำเอง บางทีเป็นลวดลายตัวเองตั้งแต่ปู่ย่าตายาย เพราะว่าผ้าโฮลก็เอ็ดคือกัน ผ้าอันลุมซิมเอ็ดคือกัน โสร่งหางกระรอกก็ทำคือกัน”

ในหมู่บ้านที่ศึกษามีการทอผ้าซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์ของจังหวัดสุรินทร์ คือการทอผ้ามัดหมี่ซึ่งมีลวดลายเฉพาะ ได้แก่ ผ้าโฮลและผ้าอันปรม นอกจากนี้ยังมีการทอผ้าหางกระรอก ผ้าสมอ และผ้าอันลุมซิม อีกด้วย ผ้าโฮลและผ้าอันปรม เป็นการทอแบบมัดหมี่ คือมีการมัดเส้นไหมก่อนนำไปย้อม ถ้าเป็นผ้าโฮลจะมัดเฉพาะไหมเส้นพุ่ง ส่วนผ้าอันปรมจะมัดทั้งไหมเส้นพุ่งและไหมเส้นยืน การมัดเส้นไหม ผู้มัดจะต้องออกแบบลวดลายผ้าที่จะทอไว้ล่วงหน้า ขณะที่นำเส้นไหมมาพันหลักให้ได้อบจำนวนที่ต้องการ จะต้องมีการมัดส่วนที่ไม่ต้องการให้ติดสีไปด้วย เมื่อย้อมแล้วก็จะเกิดลวดลาย สิ่งที่น่ามามัดเส้นไหมคือเชือกที่ทำมาจากเปลือกกล้วย โดยต้องใช้ต้นกล้วยหอมเตี้ย เพราะเป็นกล้วยที่มีเส้นใยเหนียว ไม่ขาดง่าย นำเปลือกกล้วยมาชุดให้บาง เพื่อทำเป็นเชือกกล้วย ชาวบ้านบรรยายถึงวัสดุที่นำมาใช้มัดเส้นไหมว่า “เขาเอาเปลือกกล้วย เชือกกล้วยแต่ก่อนต้องชุดให้มันบาง ต้องเอาต้นกล้วยหอมเตี้ย กล้วย ต้นอื่นไม่ได้ สาเหตุที่ไม่ได้เพราะ กล้วยพันธุ์นี้เส้นใยเหนียวไม่ขาดง่าย” ขั้นตอนของการมัดเส้นไหม ก่อนนำไปย้อมเพื่อให้เกิดลวดลายนี้เรียกว่า “มัดหมี่” จากนั้นจึงนำเส้นไหมไปย้อมสี สีจะติดเฉพาะส่วนที่ไม่ได้มัดไว้ เมื่อย้อมสีหนึ่งไปแล้ว จึงนำมามัดย้อมใหม่ ตามลำดับที่กำหนดไว้ โดยทำซ้ำ ๆ หลายครั้งจนได้ลวดลายและสีตามที่ต้องการ จากนั้นจึงนำไหมที่มัดย้อมแล้วมากรอใส่หลอดโดยต้องเรียงลำดับของเส้นไหมที่ย้อมแล้วให้ถูกต้อง มิฉะนั้นจะไม่ได้ลวดลายตามต้องการ

การย้อมไหมมัดหมี่เป็นศิลปะและทักษะที่ต้องอาศัยการฝึกปฏิบัติ จนเข้าถึงความเชื่อมโยงระหว่างลวดลายที่ต้องการกับการมัดย้อม คนที่ไม่เคยฝึกปฏิบัติจะไม่สามารถเข้าใจได้เลยว่า ผู้ทำทราบได้อย่างไรว่าจะต้องมัดเส้นไหมอย่างไร และเมื่อมัดและย้อมเสร็จแล้วจะต้องนำกลับมากรอเส้นไหมใส่หลอดตามลำดับเพื่อเตรียมทออย่างไร จึงไม่เกิดความสับสน และสามารถทำให้เกิดลวดลายบนผ้าที่ทอเสร็จแล้วได้อย่างน่าอัศจรรย์ แต่สำหรับคนทอผ้าไหมมัดหมี่แล้ว การดูลายและออกแบบลาย เพื่อให้สามารถได้

ผ้าทอที่มีลวดลายอย่างที่ต้องการดูจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตดังคำพูดของชาวบ้านคนหนึ่งว่า

การคิดลายมัดหมี่ สมมุติว่า ถ้าอยากได้ลายที่นุ่ง ทำยังไง เราก็นับ พวกเรามันเป็นไปเอง นับเอาแล้วก็มัด เห็นลายมาจากหนังสืออันหยั่งอันหยั่ง เก็บมาแกะ มานับเอา เห็นลายสวย ๆ งาม ๆ มานับเส้นแล้วก็มัดเลย มัดหมี่ถ้าเราอยากได้สีนี้เราก็มัด ละ ก็เว้นไว้ เอาน้ำสีมาแตะไว้

การทอผ้าไหมต้องอาศัยการทำงานที่มีความสัมพันธ์ระหว่างการใช้มือพุ่งกระสวยออกไป ขณะที่เท้าจะต้องเหยียบไม้เพื่อให้เกิดช่องว่างสำหรับเส้นด้ายที่พุ่งออกไป เมื่อด้ายพุ่งออกไปถูกตำแหน่งแล้วผู้ทอผ้าจะนำไม้กระทบเส้นด้ายให้เข้ากันสนิท ผู้ที่เฝ้าดูคนนั่งทอผ้าจะได้เห็นภาพของผู้หญิงที่นั่งอยู่บนเก้าอี้ เบื้องหน้าคือทอผ้าขนาดใหญ่ มือและเท้าของผู้ทอผ้าจะเคลื่อนไหวเป็นจังหวะติดต่อกัน ผู้ทอผ้าจะสามารถนั่งทอผ้าอยู่ได้เป็นเวลานาน ๆ โดยความยาวของผ้าก็จะค่อย ๆ เพิ่มขึ้นตามเวลาที่ทอ กว่าผืนผ้าจะเสร็จสิ้นลงเป็นผ้าไหมที่สวยงามก็กินเวลานาน ชาวบ้านเล่าว่า “สมัยก่อน ทอผ้ากันเกือบทุกคน คนเฒ่าคนแก่ก็ทอกันทุกบ้าน ทั้งผ้าไหม ผ้าฝ้าย ก็ทอกันสิ ก็ย้อมผ้าสีธรรมชาติ ผู้เฒ่าเฮาก็ทำ ย้อมเข ย้อมครั้ง ย้อมต้นไม้ ต้นประดู่”

ชาวบ้านใส่ผ้าทออย่างภาคภูมิใจในงานบุญและงานสำคัญของหมู่บ้าน

คนทอผ้ามีความภาคภูมิใจกับผ้าที่ทอเสร็จแล้ว ผ้าไหมเป็นผลงานสร้างสรรค์ที่มีคุณค่าสำหรับผู้ทอและผู้ที่ได้เป็นเจ้าของ ชาวบ้านจะจับต้องผ้าไหมอย่างเบามือ และพับเก็บผ้าไหมไว้เป็นอย่างดี ในยามที่มีงานบุญ งานบวช หรืองานแต่งงาน จึงมีการนำผ้าไหมออกมานุ่ง ซึ่งผ้าไหมแต่ละผืนจะถูกใช้อย่างระมัดระวัง และใช้จนผ้าเก่า ในงานบุญหากผู้ใดไม่มีเงินบริจาคร่วมทำบุญ ก็อาจนำผ้าไหมไปแจกให้ผู้เฒ่าผู้แก่ ถือว่าได้บุญ นอกจากนี้คนยังเก็บผ้าไหมไว้สำหรับรับไหว้คู่บ่าวสาว โดยถือเป็นธรรมเนียมว่า เมื่อมีคนมาขอลูกสาว ฝ่ายหญิงจะเรียกค่าสินสอดจากฝ่ายชายเมื่อถึงวันพิธีแต่งงานพ่อแม่ฝ่ายหญิงจะนำผ้าไหมมารับไหว้คู่บ่าวสาว ถือว่าเป็นการตอบแทน เพราะผ้าไหมเป็นของมีค่า การใช้ผ้าไหมรับไหว้ถือเป็นการมอบของที่มีคุณค่าให้กับคู่บ่าวสาว ชาวบ้านเล่าถึงเรื่องนี้ว่า

สมัยก่อนนี้ทอผ้าเสร็จแล้ว ส่วนมากที่ให้ความสำคัญที่สุดก็คือ เก็บไว้ให้ลูกสาวแต่งงาน อันนี้แน่นอนเลย ถ้ามีลูกสาว ต้องเก็บแน่นอนเลย ถ้าไม่เอาไว้ใช้กันในบ้าน ก็เอาไว้สำหรับการแต่งงานของลูกสาว มันเป็นเรื่องดี เราเรียกสินสอดแล้ว ไม่มีค่าตอบแทนให้เขา อันนี้คือ ผ้านี้เป็นค่าตอบแทนบุญคุณที่

พ่อแม่หาเงินทองมาให้เจ้าสาว อุตส่าห์เสียน้ำพักน้ำแรงหาเงินทอง ทุกสิ่งทุกอย่างมาให้เรา แม่เจ้าสาว ก็ต้องหาของตอบแทนให้พ่อแม่เจ้าบ่าว ให้พ่อแม่เขาได้ใช้ก่อนที่ท่านจะตาย คิดว่าอย่างนั้นนะ เป็น คำตอบแทน

การปรับตัวของหมู่บ้านพ้ายกดอกในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

การปรับเปลี่ยนประเทศไปสู่ความทันสมัยตามแบบสังคมอุตสาหกรรมตะวันตก ได้ส่งผลกระทบต่อหมู่บ้านต่างๆ ทั่วประเทศ โดยมีการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก ซึ่งเริ่มขึ้นในปี ในปี 2504 ได้เริ่มการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานในส่วนต่าง ๆ ของประเทศ เช่น การจัดระบบการชลประทาน การสร้างถนน เพื่อเอื้ออำนวยให้เกษตรกรสามารถเพิ่มผลผลิต และสามารถขนส่งผลผลิตได้สะดวกขึ้น มีการส่งเสริมให้เกษตรกรใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรที่สามารถเพิ่มผลผลิตต่อไร่ได้สูงขึ้น รวมทั้งมีการขยายตลาดของสินค้าอุปโภคและบริโภคไปยังชุมชนหมู่บ้าน หมู่บ้านฝ่ายกดอกจึงไม่ต่างจากหมู่บ้านอื่น ๆ ที่ได้รับผลกระทบจากการแผ่ขยายของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ซึ่งค่อย ๆ เคลื่อนตัวเข้ามาสู่หมู่บ้านอย่างช้า ๆ ในช่วงก่อนปี 2520 แต่หลังจากนั้นได้มีการหลั่งไหลเข้ามาอย่างไม่หยุดยั้งของสินค้าอุปโภค บริโภค การแพร่ขยายของสินค้าเพื่อการเกษตรแผนใหม่ เช่น รถไถ ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง รวมทั้งการขยายตัวของระบบการให้บริการของรัฐในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ระบบสินเชื่อ ระบบการศึกษา ระบบสาธารณสุข เป็นต้น

ประเด็นคำถามที่สำคัญคือเมื่อฐานทรัพยากรและเป้าหมายในการดำรงชีวิตได้เริ่มเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อให้ได้ผลตอบแทนที่เป็นเงินตราที่มีมากขึ้น ชุมชนได้มีการปรับตัวอย่างไร โดยเฉพาะการปรับเปลี่ยนทุนทางสังคมซึ่งเดิมได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อสนองเป้าหมายการดำรงชีวิตแบบหนึ่ง แต่อาจเกิดข้อจำกัดในการที่คนจะใช้เป็นเครื่องมือภายใต้สถานการณ์และเป้าหมายที่แตกต่างกันออกไป ผลจากการศึกษาในพื้นที่ภาคอีสาน แสดงให้เห็นว่า วิธีการดำเนินชีวิตของคนเริ่มเปลี่ยนไปจากเดิม ถึงแม้ว่าในบ้านฝ่ายกดอก คนจะยังคงมีการเก็บหาของธรรมชาติมาบริโภคอยู่บ้าง แต่สิ่งของที่มีอยู่ตามธรรมชาติก็เริ่มลดน้อยลง ทำให้ต้องซื้อหาอาหารมาบริโภคมากขึ้น ส่วนการทำนาคนในหมู่บ้านฝ่ายกดอกจะยังคงทำนาและเก็บข้าวไว้บริโภค แต่การพยายามปลูกข้าวเพื่อนำออกขายเป็นเงิน ก็มีความสำคัญมากขึ้นทุกที มีการจ้างงานเข้ามาทดแทนการแลกเปลี่ยนแรงงานมากขึ้น เช่นเดียวกับการทอผ้าไหมซึ่งเริ่มมีการจ้างและการซื้อขายเกิดขึ้นในเกือบทุกขั้นตอนของการทอผ้า ทั้งหมดนี้ได้ส่งผลต่อทุนทางสังคมที่ได้เกิดขึ้นภายใต้วิถีชีวิตในยุคหาอยู่หากิน และนำไปสู่การก่อรูปของทุนทางสังคมในระบบเศรษฐกิจแบบใหม่ที่มีเงินเป็นสื่อกลางมากขึ้น

ในพื้นที่บ้านฝ่ายกดอกยังคงมีการปลูกข้าวหอมมะลิเหมือนเดิม แต่ได้มีเจ้าหน้าที่ของทางราชการมาแนะนำพันธุ์ข้าวหอมมะลิใหม่ให้ เป็นข้าวที่ต้องใช้ปุ๋ยเคมี แต่จะออกรวงยาว มีข้าวเต็มรวง ทำให้ได้ผลผลิตต่อไร่สูงขึ้น และผลผลิตข้าวเป็นที่ต้องการของตลาดมากขึ้น ดังนั้นนับจากทศวรรษ 2520 เป็นต้นมา คนในชุมชนเริ่มเปลี่ยนจากการปลูกข้าวเพื่อบริโภคไปสู่การปลูกข้าวเพื่อขาย ข้าวที่ชาวนาปลูกได้กลายเป็นสินค้ามีราคา ชาวนาเริ่มเห็นประโยชน์จากการปลูกข้าวขาย และการเพิ่มปริมาณการผลิตให้มากขึ้นไปเรื่อย ๆ วิธีการผลิตที่เปลี่ยนจากการผลิตเพื่อบริโภคไปสู่การผลิตเพื่อการค้า ชาวบ้านจึงเร่งปลูก

เร่งขายกันมากขึ้น ต่างคนต่างทำนาของตนเอง แม้การลงแขกและการตอบแรงยังคงมีให้เห็น แต่การเลี้ยงตอบแทนกลายเป็นภาระค่าใช้จ่ายที่แพงสำหรับเจ้าของนา เพราะค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงตอบแทนสูงขึ้นกว่าสมัยก่อน ต้องซื้อเหล้า ซื้อน้ำอัดลมมาเลี้ยง การจ้างแรงงานทำนาจึงเกิดขึ้น เพราะค่าใช้จ่ายไม่สูงเท่ากับการเลี้ยง เจ้าของนาไม่ต้องเลี้ยงดู ระบบความสัมพันธ์แบบร่วมแรงจึงค่อย ๆ หดไป การผลิตข้าวเริ่มเป็นแบบ “นาไครนามัน” ชาวนาเองต้องเตรียมเงินไว้สำหรับการจ้าง หากไม่มีเงินก็ต้องใช้วิธีกู้ยืมเงินจากคนในหมู่บ้าน หรือจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.)

นอกจากความต้องใช้จ่ายเงินเพื่อการจ้างแรงงานแล้ว การปลูกข้าวหอมมะลิพันธุ์ใหม่ ซึ่งเป็นที่ต้องการของตลาด ยังต้องใช้ปุ๋ยเคมี ชาวบ้านจะได้รับข้อมูลข่าวสาร ทั้งจากการโฆษณาทางวิทยุ โทรทัศน์ การแนะนำของพ่อค้า และเจ้าหน้าที่ของรัฐ เกี่ยวกับประสิทธิภาพของปุ๋ย ซึ่งเมื่อนำมาใช้ก็ทำให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้นเป็นเท่าตัว โฆษณาทางวิทยุมีการชี้ชวนให้เห็นว่า ปุ๋ยสูตรนั้นดี ยี่ห้อนั้นดี เช่น ปุ๋ยตราต้นสน ปุ๋ยตราห้วนก ปุ๋ยตราใบไม้ ล้วนแต่เป็นปุ๋ยนำเข้าจากต่างประเทศ เมื่อมีพ่อค้าจากนอกชุมชนเอาใส่รถเข้ามาขาย หรือบางรายก็ไปซื้อปุ๋ยเคมีจากพ่อค้าในตลาด ก็จะเลือกใช้ปุ๋ยตามคำโฆษณา นอกจากนี้การที่มีเจ้าหน้าที่ของรัฐออกมาให้ความรู้แนะนำเรื่องการใช้ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ให้แก่ชาวบ้านเป็นประจำ ทำให้ชาวบ้านยังได้รับการโน้มน้าวให้มีการลงทุนในการใช้ปุ๋ยเคมีเพื่อการผลิตข้าวมากขึ้น

ดังนั้นการผลิตเพื่อการค้าของชาวบ้านจึงเริ่มต้นขึ้น พร้อม ๆ กับความต้องการใช้ทุนที่เป็นเงินตรามากขึ้น เนื่องจากปัจจัยการผลิตจะต้องใช้เงินซื้อเข้ามา ที่สำคัญได้แก่ พันธุ์ข้าว และปุ๋ยเคมี ที่ชาวบ้านจะต้องลงทุนซื้อเข้ามาก่อน เมื่อได้ผลผลิตจึงจะขายข้าวได้เงินเข้ามา ดังนั้นจากบริบทของชุมชนเดิมที่ความต้องการใช้เงินมีน้อย ทำให้การสะสมทุนในรูปของเงินตราจึงมีอยู่น้อย ชาวบ้านต้องหาทุนเงินตราเข้ามาเพื่อหมุนเวียนลงทุน เมื่อมีธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ หรือ ธกส. เข้ามาสู่ชุมชน ธกส. จึงกลายเป็นแหล่งเงินทุนสำหรับการปล่อยกู้ให้กับชาวบ้าน และยังทำหน้าที่ในการจัดสรรปุ๋ยเคมีที่เรียกว่า ปุ๋ย อดก. ให้กับชาวบ้านอีกด้วย การเข้ามาของ ธกส. เป็นการให้กู้ยืมแก่ชาวบ้านที่สมัครเข้าเป็นสมาชิกให้นำโฉนดที่ดิน และหาคนมาค้ำประกัน เพื่อกู้เงินออกไปซื้อปุ๋ยเคมี

ความพยายามของชาวบ้านในส่วนของ การปรับเปลี่ยนการผลิตข้าวเพื่อบริโภค ไปสู่การผลิตข้าวเพื่อขาย ยังคงมีปัญหาวนเวียนอยู่กับการลงทุนที่สูง และขายข้าวได้ราคาต่ำ แต่ชาวนาก็ยังคงทำนาต่อไป เพราะอย่างน้อยที่สุด ผลผลิตข้าวส่วนหนึ่งชาวบ้านจะต้องนำเก็บไว้เพื่อบริโภค ชาวบ้านยังดำรงรักษาวิถีชีวิตของการบริโภคข้าวที่ปลูกเองอยู่อย่างเข้มแข็ง แม้ว่าอีกส่วนหนึ่งของการผลิตข้าวจะเป็นไปเพื่อการค้าแล้วก็ตาม

การทอผ้าไหมยกดอก

วิถีชีวิตของการทอผ้าไหมได้รับผลกระทบจากการขยายตัวของระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าเป็นอย่างมากเช่นกัน การหาฝักหลอกหรือดักด้มาทำพันธุ์ซึ่งเคยชอกกันได้ ก็เริ่มมีการซื้อขายกันมากขึ้น เช่น ฝักหลอก 100 ฝัก อาจซื้อหากันในราคา 20 บาท หรือการแบ่งปันใบหม่อนไม่ว่าจะเป็น “การผลิตกันขอผลัดกันใช้” ตามความจำเป็นในระหว่างผู้เลี้ยงไหมเริ่มเปลี่ยนไป ชาวบ้านที่เลี้ยงไหมจะต้องวางแผนการปลูกใบหม่อนให้เพียงพอกับไหมที่เลี้ยง ส่วนใหญ่จะยังคงเลี้ยงกันไม่มาก คือเลี้ยงประมาณไม่เกินสิบกระดัง

หากต้องการเลี้ยงไหมเป็นจำนวนมาก หลาย ๆ กระดัง ก็ใช้วิธีซื้อใบหม่อน โดยการซื้อจะใช้วิธีชื้อยกสวน ดังเช่นชาวบ้านกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “หม่อนนี่ก็ซื้อเป็นสวน สมมุติว่าของเราเองเลี้ยง ห้ากระดังสิบกระดังก็ไม่ต้องซื้อ แต่ถ้ายี่สิบกระดัง ถ้าไม่พอก็ต้องไปซื้อหม่อน พอเลี้ยงให้ตัวไหมมันสุก”

ความยากลำบากของการเลี้ยงไหม และการหาใบหม่อนมาเลี้ยงหนอนไหมให้เพียงพอ ทำให้คนเริ่มทอดผ้ากันน้อยลง เด็กผู้หญิงรุ่นใหม่เริ่มมองไม่เห็นความจำเป็นของการฝึกหัดทอผ้า แต่คนสูงอายุกียังคงใช้เวลาว่างทอผ้าต่อไป โดยใช้เวลาที่ว่างจากการทำงานอื่น ๆ ทอผ้า อย่างไรก็ตามการเลี้ยงไหมเริ่มลดน้อยลงไปเรื่อย ๆ เมื่อมีการผลิตเส้นไหมเข้ามาขายในรูปของไหมสำเร็จรูป ทำให้ชาวบ้านเริ่มนิยมซื้อเส้นไหมสำเร็จรูปที่เรียกกันว่า “ไหมจุล” ซึ่งเป็นเส้นไหมที่ผลิตโดยบริษัท จุลไหมไทย จำกัด ตั้งอยู่ที่จังหวัดเพชรบูรณ์ ซึ่งเป็นบริษัทผลิตเส้นไหม 1 ใน 3 บริษัทใหญ่ของประเทศไทย (อีกสองบริษัทได้แก่ บริษัท เกษตรกรรมบุญมาไหมไทย จำกัด อยู่ที่จังหวัดอุดรธานี และบริษัท ไชยารธุรกิจและการเกษตร จำกัด อยู่ที่จังหวัดชุมพร) การเข้ามาสู่ท้องตลาดของ “ไหมจุล” ทำให้ชาวบ้านหันไปซื้อไหมจุลกันมากขึ้น โดยการเปลี่ยนเริ่มอย่างค่อยเป็นค่อยไป คือชาวบ้านบางคนอาจใช้ซื้อเส้นไหมจากบริษัทมาทำเป็นเส้นยืน และใช้ไหมที่สาวเองทอเป็นเส้นพุ่ง ทั้งนี้ด้วยเหตุผล 2 ประการคือ ประการแรก เส้นไหมจากบริษัทราคาแพง การเลี้ยงไหมเองในบางส่วนช่วยลดจำนวนเงินที่จะซื้อเส้นไหม ประการที่สอง ชาวบ้านยังรู้สึกว่าการใช้ไหมที่สาวเองมาทอผ้า ทำให้ได้ผ้าไหมที่มีความนุ่มนวล ใสสบาย ซึ่งการใช้ไหมเส้นพุ่งเป็นไหมที่เลี้ยงเองที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ไหมบ้าน” มีส่วนช่วยรักษาคุณค่าของผ้าไหมที่เคยทำมาในสมัยปู่ย่าตายายได้

นอกจากการซื้อเส้นไหมจากบริษัทแล้ว สีที่ใช้ย้อมผ้าก็เริ่มเปลี่ยนจากการใช้สีที่ได้มาจากวัสดุธรรมชาติ ไปสู่การใช้สีเคมีมากขึ้น เมื่อประมาณปี 2533-34 คนเริ่มรู้จักสีเคมี สีเคมีที่เข้ามาขายในท้องตลาดมีเฉดสีให้เลือกมากมาย และการย้อมก็ทำได้ง่าย ไม่ยุ่งยากเหมือนสีธรรมชาติที่ต้องมีการนำวัสดุธรรมชาติมาหั่น หรือทุบ หรือสับ แล้วนำมาแช่น้ำ ต้ม หรือหมัก ซึ่งแต่ละขั้นตอนต้องใช้เวลาช้านับตั้งแต่การออกไปหาวัสดุธรรมชาติซึ่งมีอยู่น้อยลงไปทุกที โดยเฉพาะต้นไม้ใหญ่ที่ต้องใช้เปลือกหรือราก การจัดเตรียมวัสดุก่อนนำมาย้อมสีและการย้อมสี ของบางอย่างชาวบ้านก็ต้องใช้วิธีหาซื้อในตลาด เช่น ครั่ง มะเกลือ การใช้สีเคมีเพื่อย้อมเส้นไหมจึงเป็นที่ยอมรับในหมู่บ้านอย่างรวดเร็ว นำไปสู่การออกแบบองค์ประกอบของสีที่อยู่บนผืนผ้าไหมที่แปลกตาไปจากเดิม คือจะมีการใช้สีสดขึ้น ชาวบ้านบางคนให้คำวิจารณ์ว่า ผ้าที่ย้อมด้วยสีธรรมชาติสีจะไม่เข้มเหมือนผ้าที่ย้อมด้วยสีเคมี แต่จะคงทนกว่า ชักอย่างไรสีธรรมชาติก็จะคงเดิม แต่สีเคมีจะให้สีที่สดใสกว่าสีธรรมชาติ แต่หากย้อมไม่ดีสีจะตก และเมื่อใช้ไปนาน ๆ สีจะซีดลง ทำให้ผ้าดูเก่าเร็ว แต่ไม่ว่าชาวบ้านจะเห็นเป็นอย่างไร ความง่ายและความรวดเร็วในการใช้สีเคมีย้อมเส้นไหม ก็ดึงดูดใจให้ชาวบ้านฝ้ายกดดอกหันมาใช้สีเคมีกันเกือบทั้งหมด ชาวบ้านกล่าวถึงการใช้สีเคมีว่า “สีเคมีมันก็ง่าย สีธรรมชาติกว่าเราจะไปเอาเปลือกมา เราก็ไปเอ็ดลำบาก ยุคยังเอามาเอ็ดเลย ต้นยูคา ต้นจ๊ว แต่ขายก็ราคาดี ถ้าใช้สีธรรมชาติ ราคาดี ขายง่าย”

การหันมาใช้สีเคมีเพื่อย้อมเส้นไหม ทำให้ระบบความสัมพันธ์ในกระบวนการหาวัสดุธรรมชาติเพื่อย้อมสีเปลี่ยนแปลงไป แต่เดิมผู้ชายจะเข้ามามีส่วนร่วมในการหาเปลือกไม้ รากไม้จากต้นไม้ในป่า

เพื่อนำมาทดลองว่าจะให้สีออกมาเป็นสีใด เมื่อได้วัสดุมาก็ก็นำมาแบ่งปันหรือนำมาทดลองใช้ด้วยกัน ก่อให้เกิดความสนิทสนมคุ้นเคย การฟังพาอาศัยกัน และการเรียนรู้ร่วมกัน แต่เมื่อหันมาใช้สีเคมีระบบ ความสัมพันธ์ที่รองรับกิจกรรมนี้จึงค่อย ๆ อ่อนแอลง

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าการทอผ้าไหมจะมีขั้นตอนที่ยุ่งยากน้อยกว่าเดิม แต่ก็ต้องมีค่าใช้จ่าย เพิ่มขึ้นติดตามมาด้วย คนรุ่นสูงอายุนี้อย่างทอผ้าไหม ก็มักจะยังคงทำต่อไปเพราะการทอผ้าไหมเป็นส่วนหนึ่งของการใช้ชีวิตในยามว่าง ส่วนใหญ่จะเป็นการทอเพื่อเก็บไว้ใช้ หรือเพื่อไว้รับไหว้คู่บ่าวสาวอย่างที่เคยเป็นมา หรือบางทีก็นำออกขายในยามจำเป็น การนำผ้าไหมออกขายเป็นการตัดสินใจที่สำคัญของชาวบ้าน เพราะผ้าไหมแต่ละผืนได้มาด้วยความยากลำบาก และราคาที่ขายได้มักไม่คุ้มกับค่าแรงและค่าใช้จ่ายที่ลงไป ดังนั้นเฉพาะในยามขาดแคลนและจำเป็นจริง ๆ เท่านั้นที่จะมีการนำผ้าไหมออกขาย บางคนเสียขายผ้าไหม ไม่อยากขาย ก็อาจจะนำผ้าไหมไปจำนำ ซึ่งผ้าไหม 5-6 ผืน ก็จะได้เงินมาประมาณ 1,000 บาท เมื่อมีเงินจึงนำไปไถ่ผ้าไหมคืนพร้อมกับจ่ายค่าดอกเบี้ย บางครั้งไม่มีเงินไปไถ่คืน ก็ถูกยัดผ้าไหมไปสำหรับชาวบ้านแล้วการมีผ้าไหมไว้ในบ้านจึงเป็นหลักประกันความมั่นคงอย่างหนึ่ง

การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่เกิดขึ้นกับวิถีชีวิตการทอผ้าไหม ของชาวบ้านใหม่ยกดอก ก็คือ ในปี 2542 กรมประชาสงเคราะห์ได้จัดการฝึกอบรมการทอผ้าไหมยกดอก โดยมีชาวบ้านจากต่างตำบลมาเป็นวิทยากร มีคนจากหมู่บ้านทอผ้ายกดอกได้ไปอบรม 15 คน และมีคนจากหมู่บ้านอื่นอีก 2 แห่ง รวมแล้วมีผู้เข้ารับการอบรมในรุ่นเดียวกันนี้ 40 คน ใช้เวลาอบรม 3 เดือน การอบรมครั้งนี้มีค่าเบี้ยเลี้ยงให้ผู้เข้ารับการอบรมวันละ 82 บาท เมื่ออบรมเสร็จมีการให้ประกาศนียบัตรและให้เงินอีกคนละ 2,500 บาท

การอบรมเป็นการให้ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการทอผ้ายกดอก โดยมีที่ทอผ้าให้ฝึกทอ 5 ชุด ผู้เข้ารับการอบรมต้องแบ่งกันเป็นกลุ่ม ๆ โดยที่ผู้ฝึกอบรมได้เตรียมฟืมสำหรับทอ 10 ตะกอ มาเสร็จเรียบร้อยมาเตรียมไว้ให้ ผู้เข้ารับการอบรมเป็นเพียงได้ฝึกทอเท่านั้น ไม่ได้มีการสอนให้ถักตะกอแบบ 10 ตะกอ ชาวบ้านที่เข้ารับการอบรมทบทวนสิ่งที่เกิดขึ้นในการอบรมครั้งนั้นว่า

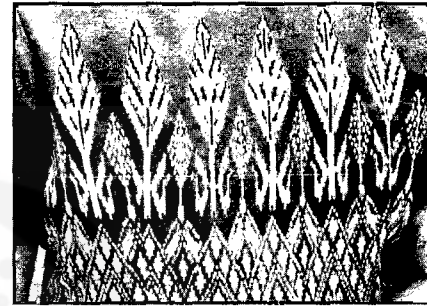
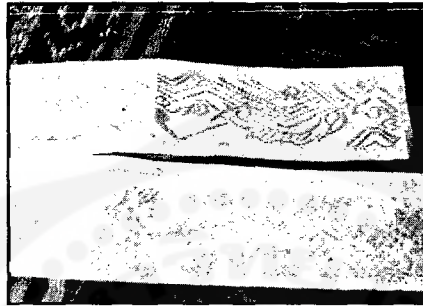
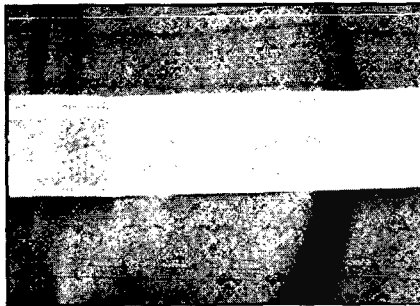
เขามาสอนเราแค่การทอ สีเขา สามเขา แล้วก็มาทำสับ พอมาทำสับเขาก็ไม่ได้มาสอน เก็บแบบนี้แบบนั้นนะ มันจะเป็นตัวแบบนี้ แบบนี้ เขาไม่ได้สอน เขาให้เราทอเฉย ๆ เขาไม่บอกความลับหรือทอเราทอ เราก็ผลัดกันคนละ 30 นาที วิธีการเหยียบว่าเหยียบแบบไหน แต่สับตะกอเหยียบไม่ถนัดทอไม่ได้ มีคนนอนข้างล่างดึง ด้วยความที่เราไม่เคยทำ เราเคยทำแต่สามตะกอถึงห้าตะกอ ทอไปทอมาที่นี้เราก็ดูออก มันลงก็เส้น มันขึ้นก็เส้น

เมื่อชาวบ้านที่ไปรับการฝึกอบรมเสร็จแล้วกลับมาปรึกษากัน เห็นว่าเป็นสิ่งที่น่าสนใจ เพราะจะทำให้ขายผ้าไหมได้ราคาสูงขึ้น และในขณะนั้นผ้าไหมมัดหมี่เริ่มออกสู่ตลาดกันมาก ทำให้ราคาผ้าไหมตกลงและขายยากขึ้น จึงได้มีการปรึกษารื้อกันในกลุ่มผู้หญิงที่ทอผ้ามัดหมี่ว่าจะทดลองทอผ้ายกดอก โดยมีการตั้งกลุ่มกันขึ้น มีสมาชิก 30 คน เพื่อรวมเงินกันซื้อเส้นไหมมาทอ ซึ่งในตอนแรกของการเริ่มต้นกลุ่มสตรีประสบปัญหาที่ไม่สามารถออกแบบให้มีจำนวนตะกอมากกว่าที่เคยทำได้ ผู้ที่มีความสนใจในการ

ออกแบบลวดลายและพยายามทดลองทำอย่างอดทนคือ “ดวงใจ” ซึ่งเคยช่วยแม่ทอผ้าคลุมไหล่เป็นลายขิด จึงได้ลองพยายามออกแบบลวดลายแบบง่าย ๆ เพียง 8 ตะกอก่อน โดยนำกระดาษกราฟมาลองแกะลายว่า จะต้องขึ้นกี่เส้นและลงกี่เส้น จึงจะออกมาเป็นลายยกดอก จากนั้นจึงมาลองเก็บตะกอตตามลายที่ได้แกะไว้แล้ว ครั้งแรกลองทำเพียง 10 ตะกอก่อน และทดลองทอดู ในการทอครั้งแรกคนทอต้องมาช่วยกันเหยียบตะกอก เพราะคนเดียวทำไม่ทัน นับเป็นการลองผิดลองถูก และใช้ความอดทนความพยายามสูง

ผู้นำในการออกแบบ
ลายผ้าไหมยกดอก

ลวดลายที่ออกแบบอย่างสวยงามและต้องใช้ฝีมือจึงทำให้ผ้าไหมยกดอกมีมูลค่าสูง

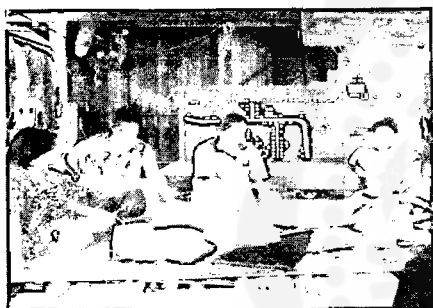
เมื่อทอเสร็จได้ลองนำไปขายที่ร้านเรือนไหมซึ่งอยู่ในเมือง ปรากฏว่าที่ร้านตีราคาให้ชุดละ 2,500 บาท ชาวบ้านบอกถึงความรู้สึกในตอนนั้นว่า “เขาดีให้สองพันห้า ที่นี่ก็มีกำลังใจ เกิดมาไม่เคยขายผ้าได้ชุดละสองพันห้า ก็เลยดีใจ กลุ่มพากันดีใจ” กลุ่มนำเงินที่ขายผ้าได้ไปซื้อเส้นไหมมาลองทำต่อไปอีก ดวงใจเริ่มเรียนรู้การแกะลาย และการถักตะกอกให้สามารถทอผ้าได้ลวดลายตามต้องการ มีการดัดแปลงลวดลายจากที่ได้เริ่มต้นไว้ ให้เป็นลายอื่น โดยศึกษาดูจากหนังสือต่าง ๆ ดวงใจเล่าว่า “ก็ค่อย ๆ ลองเปลี่ยนจากลายดอกไม้ เป็นรูปภาพโบราณ บางทีก็นำลายจากหนังสือของพ่อมาใช้ บางทีก็นำลายจากบ่อน้ำ หรือจากโบสถ์ มาเขียนและแกะลาย”

ดวงใจ กลายเป็นบุคคลสำคัญ เพราะจะต้องคิดออกแบบลวดลายและเป็นคนเก็บตะกอก ร้อย ถักไหม และเก็บใส่ฟืม จากนั้นคนทอก็สามารถนำไปทอได้โดยไม่ยาก หากได้ฝึกให้คุ้นเคยกับการเหยียบตะกอกหลาย ๆ อันมาแล้ว ความพยายามของดวงใจประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี สามารถออกแบบลวดลายต่าง ๆ ให้สมาชิกกลุ่มทอผ้าไหมยกดอกได้หลากหลาย และสามารถทำได้ถึง 60 ตะกอก ชาวบ้านมีการตั้งชื่อลวดลายต่าง ๆ ขึ้นมา เช่น ลายตะวันฉาย (43 ตะกอก) ลายดอกผืน (46 ตะกอก) ลายพุ่มข้าวบิณฑ์ (40 ตะกอก) ลายยกใหญ่ (60 ตะกอก) ลายเทพนม (30 ตะกอก) เป็นต้น โดยดวงใจจะเป็นผู้ออกแบบลวดลายและเก็บตะกอก เข้าฟืม ให้สมาชิกทุกคน โดยผู้สั่งทำจะจ่ายเงินให้ดวงใจตามจำนวนตะกอก เช่น ลาย 20 ตะกอก ราคา 3,000 บาท ถ้าเป็น 40 ตะกอก 5,000 บาท โดยคนทอสามารถนำไปทอได้ 70-100 เมตร คนที่ต้องการทอผ้ายกดอกต้องเข้ามาเป็นสมาชิกของกลุ่ม เพื่อจะสามารถให้ดวงใจเก็บตะกอกและเข้าฟืมให้ ผ้าที่ทอนี้จะขายได้ราคาสูงกว่าการทอผ้ามัดหมี่ทั่วไป ทั้ง ๆ ที่ใช้เวลาในการทอไม่ต่างกัน จึงทำให้คนที่เป็สมาชิก รู้สึกว่าการทอผ้ายกดอกมีความคุ้มค่ากว่าการทอผ้ามัดหมี่ทั่วไป หากกลุ่มทอผ้ายกดอกไม่มีสมาชิกที่มีความ

สามารถอย่างดวงใจ สมาชิกก็ไม่สามารถทอดผ้ายกดอกได้ เพราะไม่มีใครขึ้นตะโกให้ หรือหากหมู่บ้านอื่นจะต้องการทอดผ้ายกดอก โดยมีการรวมกลุ่มกันแข่งขัน แต่ไม่มีสมาชิกที่มีความสามารถในการออกแบบลายและขึ้นตะโก ก็ไม่สามารถทำได้

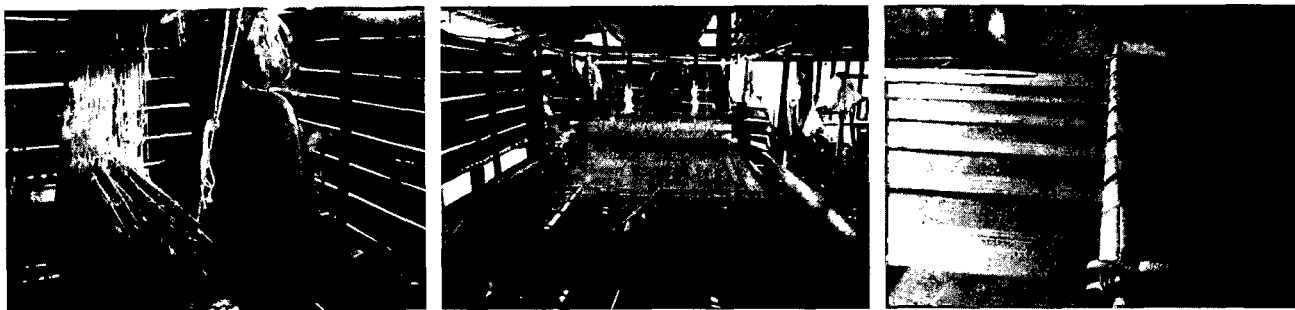
การออกแบบของดวงใจจะเริ่มที่การเขียนลวดลายคร่าว ๆ ลงบนกระดาษกราฟ ทัว ๆ ไป และคิดว่าเมื่อนำลายนี้ไปขึ้นตะโกจะต้องถักตะโกอย่างไร หากเป็นการทอดผ้ายกดอก 48 ตะโก โหมดเส้นยืน จะมีถึง 2,000 เส้น ดวงใจจะต้องถักตะโกที่ละเส้น เพื่อให้ในขณะที่ทอดจะเกิดลวดลายตามที่ต้องการได้ ทั้งผืน การถักตะโกแต่ละลวดลายจะใช้เวลาประมาณ 1 เดือน มีคนในหมู่บ้านที่ดวงใจพยายามนำมาฝึกให้ทำงานนี้สืบต่อไปได้ 2 คน แต่การเรียนรู้เป็นไปค่อนข้างช้า ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่า หากจะมีกลุ่มอื่นหรือคนในหมู่บ้านจะนำไปทำบ้าง หากไม่มีคนออกแบบ อย่างดวงใจ ก็ยากที่จะทำได้สำเร็จ

ความสำเร็จในการทอดผ้ายกดอกมิได้อยู่ที่ความสามารถของดวงใจในการออกแบบ แกะลาย และ ถักเก็บตะโกให้กับสมาชิกเพียงอย่างเดียว กลุ่มได้วาดทิวทัศน์และสร้างระบบจัดการขึ้นหลายอย่างเพื่อให้กิจการดำเนินไปด้วยดี ได้แก่

การรวมกลุ่มของชาวบ้านเพื่อทำกิจกรรมทอดผ้า ขยายผลผลิต และสร้างความเข้มแข็งของชุมชน

การจัดแบ่งหน้าที่ในกลุ่ม กลุ่มได้ตั้งชื่ออย่างเป็นทางการว่า “กลุ่มทอดผ้าไหมลายยกดอก” โดยมีการตั้งตำแหน่งต่าง ๆ ขึ้นมาทำงาน เช่น ประธานกลุ่ม รองประธาน เลขานุการ เหรัญญิก ผู้ที่มีความสามารถในการจัดการอย่างมากคือ ประธานกลุ่ม ซึ่งมีวิสัยทัศน์ สามารถเป็นผู้นำให้สมาชิกช่วยกันวางกฎเกณฑ์กติกาต่าง ๆ เพื่อให้กลุ่มดำเนินกิจการไปได้ รวมทั้งยังวางระบบการจัดตั้งซื้อเส้นไหม การขาย การหักเงินจากการขายเข้ากลุ่ม และยังทำหน้าที่ติดต่อประสานงานกับหน่วยราชการและองค์กรต่าง ๆ สมาชิกของกลุ่มต่างเคารพความเป็นผู้นำของประธานกลุ่ม ประธานกลุ่มเองก็มีวิธีทำงานแบบนักเลง ใครพูดจาวิพากษ์วิจารณ์ หรือบ่นว่าคนอื่น ประธานจะพยายามมอบหมายงานให้ทำ ประธานกล่าวว่า “ใช้หลักที่ว่า คนที่ไม่ได้ทำงานชอบพูดเยอะ ต้องจับคนนั้นมาเป็นกรรมการอย่างใดอย่างหนึ่งให้ได้ ให้ทำงานในกลุ่มให้ได้” โดยเหตุที่การทำงานให้กับกลุ่มไม่มีค่าตอบแทน จึงถือว่าคนที่ทำมีความเสียสละ ส่วนผลตอบแทนที่ได้มาจากการทำกิจกรรมที่เกี่ยวกับการทอดผ้า เช่น กรณีของ ดวงใจ ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเลขากลุ่ม ไม่มีค่าตอบแทนใด ๆ แต่ดวงใจมีรายได้จากการออกแบบและขึ้นตะโกให้กับคนอื่น ๆ หรือดวงใจเองก็ใช้เวลาว่างในการทอดผ้าของตนเองด้วย ส่วนประธานกลุ่มก็จะมีรายได้จากการทอดผ้าขาย และบางครั้งก็ออกไปขายผ้าตามงานต่าง ๆ ส่วนงานของประธาน เช่น การต้อนรับเจ้าหน้าที่ การประสานงาน การดูแลให้สมาชิกทำตามกติกา เป็นงานที่ไม่มีค่าตอบแทน

การทอผ้าไหมยกดอก ด้วยจำนวนตะกอมมาก ๆ เป็นรูปแบบของชุมชนที่ทำให้เกิดมูลค่าเพิ่มของสินค้า และมีความแตกต่างจากผ้าไหมถิ่นอื่น

การทอผ้า เมื่อการทอผ้ายกดอกสามารถขายได้ราคาดี ผู้ทอมีรายได้ คนเริ่มหันมาทอผ้ากันมากขึ้น แม้คนที่ไม่เคยหัดทอผ้ามาก่อน ก็เริ่มสนใจหัดทอบ้าง เด็กและเยาวชนที่ไม่เคยให้ความสนใจกับการทอผ้ามาก่อน ก็เริ่มมาสนใจ หยิบจับ คอยช่วยผู้ใหญ่และเริ่มฝึกหัดทอผ้า ทั้งนี้เมื่อมีผู้ต้องการให้ดวงใจออกแบบลายผ้า หรือบางคนหาแบบลายผ้ามาเองและให้ดวงใจแกะลาย หากเป็นคนในหมู่บ้านเดียวกัน ดวงใจก็จะทำให้ โดยคนเหล่านี้จะต้องสมัครเข้าเป็นสมาชิกกลุ่ม ปัจจุบันมีบ้านเพียงสิบกว่าหลังที่ไม่ได้ทอผ้ายกดอก นอกจากนั้นทุกบ้านจะเป็นสมาชิกกลุ่มและทอผ้ายกดอกขายทั้งสิ้น

การจัดหาเส้นไหมเพื่อให้สมาชิกลำมาทอเป็นงานสำคัญของกลุ่ม การทอผ้าไหมลายยกดอกจะใช้วิธีซื้อไหมจากบริษัทที่เรียกกันว่า “ไหมจุล” ทั้งเส้นยืนและเส้นพุ่ง กลุ่มจะสั่งซื้อเส้นไหมโดยตรงจากบริษัท จุลไหมไทย จำกัด โดยสมาชิกไม่ต้องไปซื้อเส้นไหมในตลาดเหมือนสมัยที่ต่างคนต่างทอ การสั่งเส้นไหมจะสั่งครั้งละเป็นร้อยกิโลกรัม โดยบริษัทจะนำเส้นไหมใส่รถปิกอัพมาให้ทุกอาทิตย์เว้นอาทิตย์ ทำให้ชาวบ้านได้รับความสะดวก ผู้ทอผ้าสามารถใช้เวลาเกือบทั้งหมดทอผ้าได้ โดยไม่ต้องไปทำอย่างอื่น การซื้อไหมในช่วงแรก ๆ ใช้วิธีนำเงินของกลุ่มไปซื้อ และคนทอค่อยนำมาใช้คืน แต่ในระยะหลังเมื่อทุกคนสามารถหมุนเงินจากการขายผ้าได้ จึงเริ่มใช้เงินของตนเองซื้อ แต่สำหรับคนที่เงินขาดมือ ก็จะสามารถใช้เงินของกลุ่มซื้อก่อนได้

นอกจากนี้ การย้อมไหมเส้นยืน และการขึ้นไหมเส้นยืน ซึ่งเป็นงานที่ค่อนข้างยุ่งยาก คนทอผ้าส่วนใหญ่จะใช้การสั่งเส้นยืนจากร้านเรือนไหมซึ่งอยู่ในเมือง โดยทางร้านจะมีผู้เชี่ยวชาญออกแบบเฉดสีของไหมเส้นยืนให้เสร็จ การสั่งไหมเส้นยืนจะสั่งครั้งละ 100 เมตร ราคาประมาณ 7,000 บาท ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับราคาเส้นไหมด้วย ซึ่งจะทอเป็นผ้าไหมได้ 23 ชุด ส่วนคนทอก็จะซื้อไหมเส้นพุ่ง ซึ่งไหม 1 กิโลกรัมจะทอได้ 2 ชุด ดังนั้นหากจะทอได้ 23 ชุดจะต้องใช้ไหมเส้นพุ่งประมาณ 11-12 กิโลกรัม คิดเป็นราคาประมาณ 20,000 บาท ซึ่งเมื่อทอเสร็จก็จะขายผ้าไหมได้ในราคาอย่างน้อย 50,000 บาท คนทอจะได้กำไรประมาณ 15,000-20,000 บาท ต่อการทอผ้า 23 ชุด ซึ่งนับว่าเป็นรายได้ที่ดีสำหรับผู้ทอผ้าทีเดียว

การกำหนดลิขสิทธิ์ของลายผ้า สำหรับกลุ่มสมาชิกทอผ้าไหมยกดอกแล้ว ลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของผ้าไหมลายยกดอก ซึ่งต่างจากผ้าไหมมัดหมี่ ก็คือผ้ามัดหมี่จะมีลายและลักษณะการทอที่มี

แบบเฉพาะตัวสืบทอดกันมา เช่น ผ้าโฮล จะมีลักษณะคล้ายลายไม้ไผ่เป็นลายริ้วสลับกับลายมัดหมี่ ที่มีความกว้างประมาณครึ่งนิ้ว การทอผ้าโฮล จะคงไว้ซึ่งต้นแบบ แต่ลายละเอียดที่ทอในแต่ละลายริ้ว และการให้สีจะแตกต่างกันไป คนที่ไม่คุ้นกับผ้าโฮลจะมองว่าผ้าโฮลเหมือนกันหมด แต่สำหรับคนทอแล้ว เมื่อเห็นผ้าก็แทบจะเดาได้ว่าบ้านใดเป็นผู้ทอ เพราะการให้สีสัน ความประณีต และความงามจะแตกต่างกัน แต่สำหรับผ้าไหมยกดอก ชาวบ้านจะมีการคิดลายใหม่ๆ ขึ้นมาเรื่อยๆ โดยยึดถือหลักไม่ให้ลายซ้ำกัน ในการทอแต่ละครั้ง (ประมาณ 23 ผืน) ดังนั้นนับตั้งแต่เริ่มมีการทอผ้าไหมยกดอกในปี 2542 เป็นต้นมา ได้มีการออกแบบลายใหม่ ๆ ขึ้นมามากมาย มีทั้งลายดอกไม้ต่าง ๆ เช่น ดอกบัว ดอกจิก ดอกกล้วยไม้ ดอกรัก ดอกกุหลาบ ดอกชบา ดอกผืน ดอกจันทร์ หรือแม้แต่ลายที่เป็นสัญลักษณ์ขององค์กรสมัยใหม่ เช่น ลายการบินไทย ลายโทรศัพท์ ลายเข็มหมุดโลก โดยกลุ่มจะถือว่าลายเหล่านี้เป็นลิขสิทธิ์ของกลุ่ม เมื่อมีคนนำลายนี้ไปใช้ทอผ้าแล้ว คนอื่น ๆ ก็จะไม่ไปทอซ้ำ ทั้งนี้เพื่อให้ผู้ซื้อรู้สึกว่า ผ้ามีลายซ้ำกันมาก จะทำให้เสียลูกค้า ในขณะที่เดียวกันเมื่อสมาชิกของกลุ่มไปขายผ้าตามที่ต่าง ๆ เห็นลายผ้าของหมู่บ้านอื่น ๆ ที่สวยงาม ก็จะไปจดจำมา แต่มีได้นำมาทำลอกเลียนแบบ แต่นำมาดัดแปลง ความคิดเรื่องการเคารพในสิทธิทางปัญญาของผู้อื่น จึงค่อย ๆ เริ่มก่อตัวขึ้นในหมู่สมาชิกของกลุ่มทอผ้าไหมยกดอก

การขายผลผลิต การขายผ้าไหมที่ทอแล้วต้องอาศัยการจัดการอย่างมาก กลุ่มทอผ้าไหมยกดอกได้พยายามนำผ้าไปส่งตามร้านขายผ้าไหมในเมือง ซึ่งได้รับการตอบรับอย่างดี ทั้งนี้จากกล่าวได้ว่ากลุ่มยึดหลักของการขายแบบ “ลูกค้าเป็นศูนย์กลาง” โดยพยายามปรับปรุงคุณภาพ วิธีการทอ ลวดลาย ให้เป็นที่พอใจของลูกค้า หรือบางกรณีก็ทางคนทอผ้าขอการสอดดินทองลงไปในผ้า เพราะทำให้ผ้าดูแวววาว แต่เมื่อลูกค้าแนะนำว่า น่าจะใช้การยกไหม ซึ่งจะทำให้ผ้าดูไม่แวววาวแต่เป็นความงามแบบเรียบ ๆ ชาวบ้านก็จะทำตาม ผ้าไหมที่ทอเสร็จแล้วกลายเป็นผืนผ้าที่สวยงาม มีลายยกดอก ดูเป็นผ้าที่มีความงาม เรียบร้อย และประณีต กลายเป็นผ้าที่ขายได้ดี เพราะสามารถใช้ได้ในหลาย ๆ โอกาส ชาวบ้านได้เรียนรู้และเปิดใจยอมรับคำวิจารณ์หรือตำหนิจากลูกค้า ประธานกลุ่มได้เล่าถึงความพยายามในการปรับตัวของสมาชิกกลุ่มว่า

แต่ก่อนราคาไม่ดีเพราะฝีมือไม่ดี ก็ขายยาก เราไปดูงานกลับมา เราก็มาบอกลูกกลุ่มว่าต้องทำอย่างไร หรืออย่างเวลาเอาไปขาย แม้คำติเตียนมาว่า ผ้ามันไม่แน่น เวลามันขาดก็ให้ต่อทันที ไม่ต้องปล่อยไว้นาน เพราะพอมันมีตำหนิเขาก็หักราคา บางทีก็ไม่เอา พอเรากลับมาบอกลูกกลุ่ม ลูกกลุ่มก็ไม่โกรธ พอเราทำดีตลาดก็รับได้ ก็ได้เงินแหละ แต่ก่อนไม่มีทุนหรอก พอทำเก่งนี้แหละถึงได้เข้มแข็งขึ้นมา

นอกจากนี้การถ้อยทีถ้อยอาศัยระหว่างผู้ที่รับผ้าไปขายต่อ กับคนทอผ้าก็มีความสำคัญ หากผ้าที่ขายอยู่ในท้องตลาดมีไม่พอขาย ซึ่งจะทำให้ผู้ซื้อผิดหวังและทำให้เสียตลาด สมาชิกกลุ่มจะร่วมมือร่วมใจกันทอผ้าอย่างไม่เห็นแก่เหน็ดเหนื่อย เพื่อให้มีผ้าวางขาย ซึ่งทำให้ผู้ที่รับผ้าไปขายมีความพอใจ และผู้ซื้อก็รู้สึกว่า มีผ้าขายเมื่อยามที่มีความต้องการ ซึ่งชาวบ้านเองมิได้มีความรู้เกี่ยวกับการตลาดสมัยใหม่

แต่ด้วยความเห็นอกเห็นใจผู้ที่ค้าขายผ้า และไม่ต้องการให้ผู้ซื้อผิดหวัง ก็พยายามทำ แม้ว่าจะเหนื่อยมาก สมาชิกกลุ่มได้เล่าถึงสถานการณ์ที่ต้องทำงานอย่างรีบเร่งว่า “พอแม่ค้าบอกว่า ผ้าไม่มีขายนะ เร่งให้หน่อย เราก็นัวเย็นเสร็จ ก็ทอจนถึงสี่ทุ่ม ลูกขึ้นตั้งแต่ตีสามก็ทอ แต่ถ้าทอตอนกลางคืนตาก็ไม่ค่อยเห็น”

การขายผ้าไหมยกดอกของชาวบ้าน ไม่จำกัดอยู่เฉพาะการส่งขายให้กับแม่ค้าในตลาดเท่านั้น แต่กลุ่มทอผ้าไหมยกดอกยังได้ตัดสินใจเข้าร่วมกับทางราชการและองค์กรบางแห่ง เพื่อนำผ้าไหมยกดอกมาขายด้วยตนเองในกรุงเทพฯ งานแรกที่กลุ่มได้นำผ้ามาขายเป็นงานที่จัดโดยกรมพัฒนาชุมชน ซึ่งเป็นงานแสดงสินค้าหนึ่งตำบล หนึ่งผลิตภัณฑ์ โดยผู้มาขายไม่ต้องจ่ายค่าสถานที่ แต่ต้องจ่ายค่ารถ และค่าใช้จ่ายอื่น ๆ เอง กลุ่มได้รับอาสาสมัครมาขายของที่อิมแพคเมืองทองธานี ในกรุงเทพฯ รวม 9 วัน ปรากฏว่าขายดีมาก ขายผ้าได้ถึง 780,000 บาท นอกจากขายผ้าได้แล้ว ชาวบ้านยังได้รับประสบการณ์ของการขายผ้าโดยตรงกับผู้ซื้อ ได้รู้ว่าผู้ซื้อสนใจผ้าแบบใด และยังสามารถสร้างเครือข่ายการขายตรงด้วย เพราะลูกค้าได้รับที่อยู่และเบอร์โทรศัพท์ของกลุ่ม สามารถโทรศัพท์มาสั่งทอผ้าได้ นอกจากการไปขายที่เมืองทองแล้ว ในปีเดียวกันนี้กลุ่มยังได้มาขายที่กรุงเทพฯ อีกหลายครั้ง เช่น งานที่จัดโดยกระทรวงอุตสาหกรรม 15 วัน งานที่จัดโดยกระทรวงพาณิชย์ 12 วัน งานที่จัดโดยธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ 5 วัน แต่ละครั้งขายได้ครั้งละไม่ต่ำกว่า 300,000 บาท ชาวบ้านกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

อย่างไปขายเมืองทอง เราก็รู้ว่าตลาดเป็นแบบไหน ปกติเรารู้แค่แม่ค้าคนกลางมารับ พอเราไปขายที่เมืองทอง ทำให้เรารู้ว่าคนมาซื้อเราเป็นแบบไหน เราก็ให้นามบัตร ที่อยู่เรา เขาก็ตามมาตามนั้นเลย ลูกค้าเราเยอะ

นับตั้งแต่ตั้งกลุ่มมาจนถึงปัจจุบัน กลุ่มทอผ้าไหมยกดอกสามารถขายผ้าโดยที่ยังไม่ได้หักค่าใช้จ่ายได้ถึง 10 ล้านบาท และกลุ่มมีเงินกองทุนสูงถึง 780,000 บาท ชาวบ้านสะท้อนความคิดเกี่ยวกับความสำเร็จของการทอผ้าไหมยกดอกว่า

ถ้าเราไม่ได้ทอผ้าไหมยกดอก เราก็คงเป็นเหมือนเดิม ๆ ตอนกลางวันก็ดำสัมกินกัน กินแล้วก็นอน นอนถึงเวลาเย็นก็กินอีก ถ้าไม่ทอผ้า อย่างพวกเราไม่ได้ไปไหน อย่างพวกหนุ่มสาวแบบนี้ก็ต้องไป แต่นี่เขาอยู่ทอผ้ากันเยอะ มันบ่มั่น มีก็เดียว บางคนมีหลายก็ อย่างที่มีสองคนก็ต้องมีก็สองก็ ทอกัน

คนเฒ่าคนแก่มีอาชีพทอผ้าจากการทอผ้า

การเกิดขึ้นของทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

การปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตจากการทอผ้าไหมมัดหมี่ไปสู่การทอผ้าไหมยกดอก ได้ทำให้ชาวบ้านฝ่ายยกดอกสามารถก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าได้อย่างมั่นคง หมู่บ้านใกล้เคียงหลายแห่งได้ยินดีศึกษาความสำเร็จในการทอผ้าไหมยกดอกออกขาย ของชาวบ้านฝ่ายยกดอก ต่างมีความสนใจ อยากได้เรียนรู้การทอผ้าชนิดนี้ ทั้งนี้เพราะในหมู่บ้านส่วนใหญ่ของจังหวัดสุรินทร์ ชาวบ้านต่างมีความรู้ความสามารถในการทอผ้าไหมมัดหมี่ได้เป็นอย่างดี แต่ผ้าไหมมัดหมี่ของสุรินทร์ขายได้ราคาไม่ดีนัก แม้ผ้าไหมจะมีความงดงาม มีเอกลักษณ์ของตนเอง แต่เนื่องจากผ้าไหมสุรินทร์มักเป็นผ้าที่มีลวดลายที่เป็นแบบแผนใกล้เคียงกัน ซึ่งผู้ซื้ออาจมองว่าไม่มีความหลากหลาย ส่วนคนที่ชอบเมื่อซื้อผ้าไหมไปได้จำนวนหนึ่งก็จะหยุดการซื้อ เพราะผ้ามีความคล้ายคลึงกันอยู่มาก นอกจากนี้ผ้าไหมสุรินทร์ยังเป็นผ้าที่มีคุณภาพสูง เพราะชาวบ้านยังนิยมใช้ไหมบ้านทำเป็นไหมเส้นพุ่ง ทำให้ผ้ามีความอ่อนนุ่ม ไม่แข็งตัว เมื่อใส่แล้วจะรู้สึกสบายกว่าผ้าที่ทอด้วยไหมสำเร็จรูปจากบริษัท แต่ก็ทำให้ผ้าไหมสุรินทร์ต้องมีการลงทุนสูง เมื่อต้องขายในราคาที่ไม่ต่างจากผ้าไหมจากที่อื่น คนทอผ้าจะรู้สึกว่ายขายผ้าได้ราคาไม่คุ้มกับค่าใช้จ่ายและเรี่ยวแรงที่ลงไป การทอผ้าไหมยกดอกจะให้ผลตอบแทนที่ดีกว่าผ้าไหมมัดหมี่มาก อย่างไรก็ตาม ผู้ที่จะทอผ้าไหมยกดอกได้จะต้องมีคนที่จะช่วยแกะลายและขึ้นตะกอให้ จึงทำให้การริเริ่มกิจการนี้ในหมู่บ้านอื่น ๆ ทำได้ยาก

การทอผ้าไหมยกดอกเป็นรูปแบบที่มีนัยสำคัญต่อการแสดงให้เห็นถึงการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า โดยอาศัย “ทุน” ที่ชุมชนมีอยู่โดยเฉพาะทุนความรู้ ทุนสังคม และทุนมนุษย์ ที่ช่วยให้ชุมชนสามารถปรับตัวเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้าได้เป็นอย่างดี

ทุนความรู้ หมู่บ้านฝ่ายยกดอกได้สร้าง สืบสาน และสะสมความรู้ในเรื่องการทอผ้าไหมมาเป็นเวลานาน ความรู้นี้ได้รับการสืบทอดผ่านการปฏิบัติจนผู้หญิงในหมู่บ้านมองว่า การทอผ้าไหมเป็นส่วนวิถีชีวิต ชาวบ้านคุ้นเคยกับสิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการทอผ้าเป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็น ต้นหม่อน ตัวไหม เส้นไหม ฟืม ก็ ตะกอ สีย้อม การย้อมสี ไปจนถึงการทอผ้าไหม เมื่อเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบสมัยใหม่ และมีการนำเส้นไหมจากบริษัทหรือสีเคมีเข้ามาสู่วงการผ้าไหม ชาวบ้านก็สามารถปรับตัว เรียนรู้ คุณลักษณะของสิ่งใหม่ เมื่อชาวบ้านได้รับความรู้เกี่ยวกับการทอผ้ายกดอก ซึ่งมีลักษณะของจำนวนตะกอที่แตกต่างไปจากผ้าไหมมัดหมี่ ชาวบ้านได้อาศัยความรู้และประสบการณ์เดิมจากการทอผ้าไหมมัดหมี่มาก่อน มาปรับใช้ได้โดยง่าย สำหรับชาวบ้านแล้ว การใช้เส้นไหมจากบริษัททำให้งานทอผ้าไหมง่ายขึ้น เพราะสามารถตัดขั้นตอนของการปลูกหม่อน เลี้ยงไหม สาวไหม ไปได้หมด ส่วนสีเคมีก็ใช้ง่าย เพียงแต่ต้องระวังเรื่องสีตก ซึ่งถ้าทำอย่างดี ก็จะไม่จับปัญหาเรื่องสีตกไปได้

อย่างไรก็ตามชาวบ้านต้องมีการปรับเปลี่ยนความรู้เกี่ยวกับเรื่องการออกแบบ แกะลาย และขึ้นตะกอ แต่ชาวบ้านฝ่ายยกดอกโชคดีที่มีคนมีความสามารถพิเศษ มาช่วยทำในเรื่องนี้ ชาวบ้านได้อาศัยความรู้เดิมในเรื่องการทอผ้า มาปรับใช้ในการทอผ้าที่มีตะกอจำนวนสูงกว่าสิบตะกอขึ้นไป แต่ด้วยพื้นฐานความรู้ที่มีอยู่บวกกับความมานะพยายามและไม่ยอมแพ้ต่ออุปสรรค ชาวบ้านได้สานต่อความรู้เดิมในการ

ทอดผ้าไหมมัดหมี่เข้ากับความรู้ใหม่ในการทอดผ้ายกดอกได้เป็นอย่างดี ขณะนี้ชาวบ้านได้พยายามตระเตรียมคนรุ่นใหม่ที่มีพรสวรรค์และความสามารถในการออกแบบ แกะลาย และขึ้นตะกอก มาเรียนรู้จากดวงใจ ทั้งนี้เพื่อให้การทอดผ้ายกดอกมีความยั่งยืน

นอกจากความรู้เกี่ยวกับการทอดผ้าโดยตรงแล้ว ชาวบ้านยังได้พัฒนาความรู้เกี่ยวกับการจัดการและการตลาด ในอีกหลาย ๆ ด้านด้วย ไม่ว่าจะเป็นการสั่งเส้นไหมให้เพียงพอกับความต้องการของสมาชิก การจัดส่งผ้าไหมให้ร้านค้าในเมือง การประสานงานร่วมมือกับภาครัฐและเอกชนเพื่อนำผ้าไปขายตามงานต่าง ๆ การจัดทำแผ่นพับ นามบัตร กล้อง และถุงสำหรับใส่ผลิตภัณฑ์ การตรวจเช็คของในสต็อก การทำบัญชี การจัดเก็บเงินกองทุน การจัดสวัสดิการให้สมาชิก ทั้งหมดนี้เป็นความรู้ใหม่ที่เกิดขึ้นจากการทำกิจการผ้าไหมยกดอกเพื่อขายทั้งสิ้น

ทุนมนุษย์ การดำรงชีวิตในอดีตของคนในหมู่บ้านฝ้ายยกดอกได้ผ่านประสบการณ์ของการหาอยู่หากินกับธรรมชาติ การทำงานหนัก ความอดทน การไม่ย่อท้อต่ออุปสรรค การเก็บหาของป่าและอาหารจากธรรมชาติ การทำนา และการทอดผ้า เป็นงานที่มีความเหน็ดเหนื่อยไม่แพ้กัน แต่ขณะเดียวกันการอยู่ร่วมกันและการที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ได้สร้างให้คนในชุมชนมีพลังชีวิต มีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มีความสามัคคี และเสียสละ คนในชุมชนมีความพร้อมที่จะเรียนรู้สิ่งใหม่ จึงทำให้สามารถปรับตัวเพื่อตอบรับการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ โดยเฉพาะกลุ่มผู้หญิงในหมู่บ้านเคยมีประสบการณ์ของการปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ทอดผ้า ซึ่งเป็นงานที่ต้องอดทน บางครั้งต้องยอมอดนอน บางครั้งต้องเดินไปหาใบหม่อนมาเลี้ยงตัวไหม แม้บางทีตนเองอาจจะอดข้าว แต่ก็ต้องให้ตัวไหมได้กินใบเลี้ยงให้อิ่ม ตลอดจนการยอมรับความผิดหวังเมื่อประสบกับประสบเหตุตัวไหมมา แต่ตัวไหมกลับเป็นโรคตายหมด สิ่งเหล่านี้ได้สร้างให้คนมีความแข็งแกร่งทางด้านจิตใจ เมื่อผิดหวัง หรือทำอะไรไม่สำเร็จ ก็พร้อมจะลุกขึ้นมาสู้ใหม่ ทำใหม่ได้ คุณลักษณะนี้ได้กลายเป็นทุนมนุษย์ที่ทำให้คนในหมู่บ้านมีความมานะและเพียรพยายามทำงานจนสำเร็จ

ทุนทางสังคม ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งคนในหมู่บ้านฝ้ายยกดอกสร้างขึ้นมารองรับวิถีชีวิตการหาอยู่หากินกับธรรมชาติและป่า การทำนาที่ต้องอาศัยน้ำฝน และการทอดผ้า คือทุนทางสังคมที่มีคุณค่ายิ่งต่อการปรับตัวเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้าของคนในชุมชน เพราะสิ่งเหล่านี้ได้สร้างลักษณะของความเป็นญาติพี่น้องหรืออยู่กันอย่างพี่น้อง มี การช่วยเหลือกัน มีการแลกเปลี่ยนแรงงาน การแบ่งปันสิ่งที่จำเป็น เช่น ข้าว พันธุ์ไหม ใบหม่อน ให้แก่กันและกัน ก่อให้เกิดจิตสำนึกร่วมของการเป็นคนหมู่หรือพวกเดียวกัน มีการช่วยเหลือกันในยามยาก รวมทั้งไม่มุ่งเอาเปรียบซึ่งกันและกัน ระบบความสัมพันธ์เหล่านี้ได้สร้างให้คนในหมู่บ้านก้าวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าได้ โดยไม่มองเงินตราและกำไรเป็นสิ่งสูงสุดในการมีความสัมพันธ์กับผู้อื่นแต่กลับให้ความสำคัญกับการแบ่งปันและการอยู่ร่วมกันอย่างสมานฉันท์ สิ่งเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมที่เป็นรากฐานสำคัญของการก้าวเข้าสู่ระบบการทอดผ้าไหมยกดอกเพื่อขาย ซึ่งเมื่อกิจการนี้ได้เริ่มต้นและดำเนินไป ทุนทางสังคมที่เคยมีมาได้ปรับเปลี่ยน ก่อรูป และปรับรูป ไปสู่ระบบความสัมพันธ์ในรูปแบบใหม่ที่เชื่อมต่อความสัมพันธ์หรือทุนทางสังคมที่แม้จะมีรากฐานมาจากทุนเดิม

แต่ก็มีการเปลี่ยนแปลงไปเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพการณ์ที่เปลี่ยนไป ซึ่งได้แก่

ความร่วมมือร่วมใจ ถึงแม้ว่าการทอผ้าไหมยกดอกจะเป็นงานของกลุ่มผู้หญิงในหมู่บ้าน แต่กิจกรรมนี้ได้รับการสนับสนุนจากทุกฝ่ายในหมู่บ้าน ไม่ว่าจะเป็นผู้ชายหรือผู้หญิง จากผู้นำชุมชน จากผู้สูงอายุ และแม้แต่จากเด็กที่อยู่ในวัยกำลังเจริญเติบโต งานหลายอย่างที่ผู้ชายได้เข้ามาช่วยด้วยความเต็มอกเต็มใจ เช่น การทำที่ทอผ้า ซึ่งเป็นงานไม้ที่ผู้ชายมีความชำนาญ หรือในขั้นตอนการย้อมสี ซึ่งต้องมีการก่อไฟ หาฟืน ยกอ่างน้ำร้อนที่กำลังเดือดขึ้นลงจากเตา การนำเส้นไหมลงย้อม การกระตุกไหมให้แห้ง เป็นงานที่ผู้ชายจะเข้ามาช่วยทำโดยไม่เกี่ยงงอน และเมื่อหมู่บ้านมีชื่อเสียง มีคนพากันมาดูงานบ่อย ๆ ผู้ชายจะทำหน้าที่ทางเดินที่อย่างรวดเร็ว คล่องแคล่ว จนมีคนเล่าว่า “ผู้ใหญ่บ้านประกาศเสียงตามสายยังไม่ทันจบว่ามีแขกมาเยี่ยม ให้ช่วยกันทางเดินที่ ปรากฏว่าพูดยังไม่ทันจบ เดินที่ถูกนำมาทางเสร็จเรียบร้อยแล้ว” หรือในกรณีที่มีการสาธิตการทอผ้าไหมยกดอกให้คนที่มาเยี่ยมเยือนได้ชม ผู้ชายก็จะทำหน้าที่ขนย้ายที่ทอผ้าออกมานอกบ้าน เพื่อนำมาวางที่เดินที่ให้คนดูได้สะดวก นอกจากนี้ ผู้นำชุมชนทุกคนไม่ว่าจะอยู่ในตำแหน่งใด ถ้ามีงานต้อนรับแขกที่มาชมการทอผ้าไหมยกดอก ก็จะมาร่วมงานกันอย่างอุ้นหนาฝ่าคั่งด้วยทุกครั้ง ทำให้ผู้มาเยือนเกิดความประทับใจ ส่วนผู้สูงอายุก็คอยให้กำลังใจสนับสนุน แม้ว่าจะไม่สามารถทอผ้าไหมยกดอกได้ แต่ก็คอยให้กำลังใจ คอยไต่ถาม และคอยเตือน ว่าควรทำอย่างไร ไม่มีคนสูงอายุที่คัดค้านการทอผ้ายกดอกซึ่งมีรูปแบบที่ต่างไปจากผ้ามัดหมี่ที่คนรุ่นก่อนได้เคยทำกันมา ในทัศนะของชาวบ้านเมื่อมีผู้ถามถึงสิ่งสำคัญที่ทำให้กิจการทอผ้าไหมยกดอกประสบความสำเร็จ ชาวบ้านจะตอบเป็นเสียงเดียวกันว่า “ความสามัคคี” ซึ่งมีนัยเดียวกับความร่วมมือร่วมใจนั่นเอง

การร่วมกันวางกติกา การร่วมกันวางกติกาที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิต เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้สังคมของหมู่บ้านผ้ายกดอกมีความสงบเรียบร้อย เพราะกติกาถูกสร้างขึ้นจากความจำเป็นของการอยู่ร่วมกัน มิได้สร้างขึ้นโดยผู้มีอำนาจที่สร้างกติกาขึ้นมาเพื่อประโยชน์แห่งตนเอง กติกาของชุมชนจึงไม่ต้องการเขียนเป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นการรับรู้ร่วมกัน เมื่อชุมชนทำกิจกรรมการทอผ้ายกดอก ก็ได้มีการวางกติการ่วมกันในเรื่องต่าง ๆ โดยเฉพาะกติกาที่เกี่ยวข้องกับการออกแบบและการขึ้นตะกอก ซึ่งมีผู้เชี่ยวชาญเพียงคนเดียว ตัวของดวงใจซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญก็มีความเคารพในกติกาของส่วนรวม ไม่ถือตนเองว่า มีความสามารถพิเศษเหนือคนอื่นและเรียกร้องผลตอบแทนเกินกว่าที่กลุ่มจะให้ได้ กลุ่มจะมีการจัดลำดับว่า ใครจะได้ขึ้นตะกอกก่อนหลัง เพื่อให้แต่ละคนมีงานทำต่อเนื่อง ไม่มีการแย่งชิงกันจนเกิดความขัดแย้ง หรือลายต่าง ๆ ที่มีผู้ใช้ทอไปแล้ว ก็จะไม่มีการนำกลับมาทออีก เพราะถือเป็นกติการ่วมกันว่า เมื่อทอผ้าเสร็จไปในแต่ฟืม (ประมาณ 20-23 เมตร) จะต้องไม่นำลายกลับมาทอซ้ำ หรือการร่วมกันกำหนดกติกาเกี่ยวกับการหักเงินที่ขายผ้าได้เข้ากลุ่มชุดละ 20 บาท (1 ชุดเท่ากับ 4 เมตร) ทุกคนก็เคารพกติกาไม่ฝ่าฝืนหรือหลบเลี่ยง แม้ว่ากติกาหลายอย่างจะเป็นของใหม่สำหรับคนในชุมชน แต่คนก็สามารถปรับตัวได้ เพราะหลักการของการสร้างกติกาอยู่บนรากฐานเดิมคือให้ความสำคัญกับประโยชน์ส่วนรวม และความสามารถของชุมชนในการรักษาสอดคล้องระหว่างประโยชน์ส่วนรวมกับประโยชน์ส่วนตัว สิ่งนี้จึงเป็นทุน

ทางสังคมที่สำคัญของหมู่บ้านฝ้ายกดอก

การแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม การดำเนินชีวิตในอดีตของคนในหมู่บ้านฝ้ายกดอก คล้ายคลึงกับชุมชนอื่นๆ ที่เมื่อมีการทำกิจกรรมใดร่วมกันแล้วก็จะมีการแบ่งผลได้อย่างเป็นธรรม สิ่งนี้ช่วย จรรโลงให้กิจกรรมต่างๆ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงชีวิตของคนในชุมชนให้มีความยั่งยืนดังเช่นในอดีต คนออกไปจับปลาเป็นกลุ่มเมื่อได้ปลาก็นำมาแบ่งปันกัน หรือเมื่อมีการช่วยกันปลูกหม่อนเลี้ยงไหม ก็จะ แบ่งเส้นไหมกันนำไปทอผ้าของตนเอง เป็นต้น การทอผ้าไหมยกดอกเป็นกิจการที่มีลักษณะของการผลิต เพื่อขาย มีการรวมกลุ่ม มีสมาชิกกลุ่ม และมีการแบ่งงานภายในกลุ่มอย่างชัดเจน ซึ่งต่างจากการรวมกลุ่ม ในยุคหาอยู่หากินที่เป็นการรวมกันแบบไม่เป็นทางการ กลุ่มอาจมีขนาดใหญ่บ้างเล็กบ้างตามความ เหมาะสมของกิจกรรม การทำงานในกลุ่มจะมีการแบ่งงาน หรือแบ่งความรับผิดชอบ เมื่อมีผลได้ก็จะนำผล ได้มาแบ่งปันกัน สัดส่วนของการแบ่งปันอาจไม่ชัดเจน บางครั้งเป็นไปตามความจำเป็นของแต่ละฝ่าย เช่น คนที่มีสมาชิกในครอบครัวหลายคนอาจได้ส่วนแบ่งมาก คนที่มีคนอยู่ด้วยกันอาจยอมได้ส่วนแบ่งน้อยกว่า

ในระบบการจัดการของกลุ่มทอผ้าไหมยกดอกซึ่งมีลักษณะค่อนข้างไปทางระบบที่เป็นทางการ มากขึ้น กลุ่มยังคงยึดฐานคิดของการวางกติกาแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม เช่น คนออกแบบแกะลายและ ขึ้นตะกอก ก็จะได้ค่าตอบแทนตามเวลาไม่ต่างจากคนทอผ้า นัก เพราะหากเป็นระบบของการแข่งขันอย่าง เสรีแล้ว คนออกแบบซึ่งมีอยู่เพียงคนเดียวในหมู่บ้านอาจขึ้นราคาค่าออกแบบให้สูงได้ ดังนั้นหลักความ เป็นธรรมของหมู่บ้านคือหลักของการกระจายผลได้อย่างเสมอภาค มากกว่าหลักของอุปสงค์อุปทาน ซึ่ง การใช้หลักนี้ก็ทำให้คนในชุมชนให้ความชื่นชมยกย่อง ดวงใจ ว่าเป็นบุคคลที่มีความสำคัญต่อความสำเร็จ ของกิจการทอผ้าไหมยกดอก สิ่งเหล่านี้มิได้ถูกตีค่าเป็นเงิน หรือในกรณีของประธานกลุ่มซึ่งเป็นคนมีความ สามารถในด้านการประชาสัมพันธ์ สามารถเป็นตัวแทนของกลุ่มในการติดต่อประสานงาน ถ้าขาดประธาน กลุ่ม งานของกลุ่มก็จะหยุดชะงัก แต่ประธานกลุ่มก็ได้เรียกร้องผลตอบแทนเกินกว่าผู้ที่เป็นคนทำอาหาร เลี้ยงแขก หรือให้บริการเสริฟน้ำ เป็นต้น

การเชื่อมโยงการเรียนรู้ในการทอผ้าไหมยกดอกไปยังชุมชนอื่น

ความสำเร็จของหมู่บ้านฝ้ายกดอกในการนำความรู้เดิมที่มีอยู่ในการทอผ้าไหมมัดหมี่ มาปรับ เปลี่ยนเป็นการทอผ้าไหมยกดอกในสายตาของคนในหมู่บ้านใกล้เคียงอื่นๆ คือ นอกจากจะสร้างมูลค่าเพิ่ม ให้กับผลิตภัณฑ์ผ้าไหมแล้ว ยังสามารถขายได้ง่ายกว่าผ้าไหมมัดหมี่อีกด้วย ดังนั้นจึงมีหมู่บ้านหลายแห่ง ที่อยากเรียนรู้และฝึกทอผ้าไหมยกดอกบ้าง ดังนั้นหมู่บ้านฝ้ายกดอกจึงกลายเป็นสถานที่ที่ได้รับการ มาเยือนและเยี่ยมชมจากคนในหมู่บ้านต่าง ๆ อย่างสม่ำเสมอ บางครั้งประธานกลุ่มหรือสมาชิกกลุ่ม ก็ได้ รับเชิญไปให้ความรู้ในที่ต่าง ๆ นับครั้งไม่ถ้วน แต่เท่าที่ผ่านมายังไม่ปรากฏว่า มีหมู่บ้านใกล้เคียงที่ให้ความสนใจในเรื่องนี้สามารถพัฒนาการทอผ้าไหมยกดอกได้เป็นผลสำเร็จ

หมู่บ้านฝ้ายกดอกได้อาศัยทุนความรู้ ทุนทางสังคม และทุนมนุษย์หลายประการที่ช่วยผลักดันให้

ประสบความสำเร็จในการทำกิจการทอผ้าไหมยกดอก ความเป็นไปได้ของการที่หมู่บ้านอื่นจะสามารถเดินตามรอยหมู่บ้านฝ้ายกดอกจึงขึ้นอยู่กับว่า หมู่บ้านมี “ทุน” ที่เอื้ออำนวยให้สามารถปรับตัวเข้าสู่ธุรกิจนี้มากน้อยเพียงใด

หมู่บ้านที่โครงการนี้เลือกเพื่อศึกษาความเป็นไปได้ในการเชื่อมโยงการเรียนรู้กับหมู่บ้านฝ้ายกดอกชื่อหมู่บ้านฝ้าย้อม เป็นหมู่บ้านที่อยู่ห่างจากหมู่บ้านฝ้ายกดอกไปประมาณ 60 กิโลเมตร สามารถใช้เวลาในการขับรถบนถนนซึ่งเป็นทางลาดยางเพียงประมาณไม่เกิน 1 ชั่วโมง คนในหมู่บ้านทั้งสองไม่ได้รู้จักคุ้นเคยกันมาก่อน เพราะอยู่ต่างอำเภอกัน แต่คนในหมู่บ้านฝ้าย้อมได้รับทราบชื่อเสียงและความสำเร็จของหมู่บ้านฝ้ายกดอกมาเป็นเวลานานพอสมควร และมีความสนใจจะเรียนรู้ในเรื่องนี้

หมู่บ้านฝ้าย้อม ตั้งอยู่ที่อำเภอจอมพระ จังหวัดสุรินทร์ เป็นหมู่บ้านที่มีประวัติความเป็นมาไม่ต่างจากหมู่บ้านฝ้ายกดอก คนในอดีตมีการเก็บหาของป่าและของธรรมชาติ มีการทำนาโดยอาศัยน้ำฝน และมีการทอผ้ามัดหมี่มาแต่ครั้งปู่ย่าตายาย หมู่บ้านได้สร้างระบบความสัมพันธ์ขึ้นมารองรับวิถีการดำรงชีวิตตามแบบของคนในยุคหาอยู่หากิน ก่อให้เกิดเป็นทุนความรู้ ทุนมนุษย์ และทุนสังคม สะสมต่อเนื่องกันมาเมื่อเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า หมู่บ้านได้พยายามปรับตัวด้วยความยากลำบาก การเก็บหาของป่าและของจากธรรมชาติ แม้จะพอมืออยู่บ้างแต่ก็ไม่เพียงพอต่อการดำรงชีวิต ส่วนการทำนาก็เป็นเช่นเดียวกับหมู่บ้านฝ้ายกดอกคือชาวนายังคงเก็บข้าวไว้เพื่อบริโภค ที่เหลือจึงนำออกขาย แต่คนในหมู่บ้านก็ต้องเผชิญกับปัญหาในการดำรงชีวิตเช่นเดียวกับหมู่บ้านอื่น ๆ คือการใช้ชีวิตต้องการเงินมากขึ้น ต้นทุนในการทำเกษตรสูง ขณะที่ผลผลิตขายได้ราคาต่ำ ชาวนานจำนวนหนึ่งต้องออกจากหมู่บ้านไปทำงานรับจ้างเพื่อหารายได้มาจุนเจือครอบครัว แต่ความพยายามที่จะหารายได้เสริมจากวิธีการต่าง ๆ ก็ยังมีอยู่

ชาวบ้านฝ้าย้อมพยายามใช้ทุนความรู้ที่มีอยู่เดิม คือ การทอผ้าไหมมัดหมี่ มาก่อให้เกิดรายได้ในยุคหาอยู่หากินชาวบ้านทอผ้ามัดหมี่โดยใช้สีย้อมจากวัสดุที่หาได้ตามธรรมชาติ ต่อมาได้เปลี่ยนไปใช้สีเคมี ในช่วงนี้ได้มีการทอผ้าขายกันอยู่บ้าง แต่เป็นการทำเพื่อขายอย่างแท้จริง เพราะส่วนใหญ่คนสูงอายุหรือวัยกลางคนจะทอผ้าไหมในยามว่าง โดยยังคงมีการเลี้ยงไหมกันอยู่บ้าง เมื่อเกิดความจำเป็นหรือมีคนเข้ามาหาซื้อ ชาวบ้านก็จะนำผ้าที่ทอไว้ขาย

ต่อมาในปี 2546 ได้มีความพยายามที่จะทอผ้าไหมเพื่อขายอย่างเป็นทางการ จึงได้มีการตั้งกลุ่มอาชีพทอผ้าฝ้าย้อมขึ้น โดยทางราชการส่งวิทยากรมาอบรมและให้คำแนะนำ ชาวบ้านได้ทราบว่า ปัจจุบันคนมีแนวโน้มจะสนใจผ้าไหมที่ย้อมสีธรรมชาติมากขึ้น กลุ่มจึงได้หันมาทอผ้าไหมมัดหมี่ที่ย้อมเส้นไหมด้วยสีธรรมชาติอย่างเป็นล่ำเป็นสัน ซึ่งการย้อมไหมด้วยสีธรรมชาติเป็นงานที่ค่อนข้างยุ่งยาก ขั้นตอนการย้อมใช้เวลานานกว่าการย้อมด้วยสีเคมี เช่น ในการย้อมผ้าด้วยมะเกลือ ชาวบ้านบรรยายขั้นตอนว่า

ก็เอาผลมะเกลือมาโขลก แล้วเอามาใส่หม้อต้มให้ได้น้ำ พอน้ำเดือดสักพัก ก็เอามาใส่ถังบีบลงในบีกสักพักหนึ่งแล้วค่อยตั้งขึ้นมา แล้วก็ย้อมตาก ๆ ประมาณ 2-3 ครั้ง แล้วก็เอาไปล้าง ถ้าสีไม่ตกก็ใช้ได้

หากเป็นเปลือกไม้ ก่อนจะนำไปต้มก็ต้องนำมาผ่านเปลือก และนำไปตากก่อนจะนำไปต้ม ยิ่งถ้าเป็นการย้อมโคลน ต้องไปหาโคลนจากกันหนอง มาหมักเส้นไหม แต่ชาวบ้านก็มีความพยายามที่จะนำไปย้อมดอกไม้ มาแกะดูยางไม้ และลองนำมาต้มย้อมเส้นไหมว่าจะให้สีอย่างใดบ้าง คนเฒ่าคนแก่ที่เคยมีประสบการณ์ก็คอยให้คำแนะนำ เพราะในอดีตผู้เฒ่าผู้แก่เหล่านี้เคยมีความรู้และประสบการณ์ในการใช้วัสดุธรรมชาติย้อมสีมาก่อน นอกจากนี้วัสดุธรรมชาติบางชนิดก็หายาก บางชนิดต้องหาซื้อจากท้องตลาด ชาวบ้านพยายามยึดหลักการว่า การนำรากไม้ เปลือกไม้ จากปามาย้อมสี จะต้องไม่ให้เป็นการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ จึงยิ่งทำให้การย้อมสีธรรมชาติมีความยากลำบากมากขึ้น แต่ชาวบ้านก็สามารถย้อมผ้าได้หลากสี คนรุ่นใหม่เริ่มเรียนรู้การหาวัสดุย้อมสีจากธรรมชาติ เช่น เปลือกต้นประดู่จะให้สีน้ำตาลมะเกลือจะได้สีดำ ขนุนและยอป่าจะได้สีเหลือง เป็นต้น การทอผ้าไหมมัดหมี่ด้วยสีธรรมชาติจะได้ผ้าที่มีสีอ่อนหวานนุ่มนวลและกลมกลืน ไม่เข้มและตัดสีกันเหมือนสีเคมี ชาวบ้านจะทอผ้าเป็นชุดตามแบบที่ขายในท้องตลาดคือ เป็นผ้ามัดหมี่ 2 เมตร และผ้าพื้น 2 เมตร

อย่างไรก็ตาม การขายผ้ามัดหมี่ย้อมสีธรรมชาติต้องขายด้วยราคาที่สูงกว่าผ้าที่ย้อมสีเคมี ในขณะที่หมู่บ้านใกล้เคียงซึ่งทอผ้ามัดหมี่ย้อมสีเคมี ขายผ้าไหม 1 ชุด (4 เมตร) ด้วยราคา 1,300-1,500 บาท ผ้าที่ย้อมด้วยสีธรรมชาติจะต้องขายในราคาสูงถึง 2,000-2,500 บาท ซึ่งสำหรับผู้ที่ไม่ทราบความเป็นมาหรือไม่ตระหนักในคุณค่าของผ้าไหมที่ย้อมด้วยสีธรรมชาติแล้ว จะคิดว่า ผ้าของหมู่บ้านผ้าย้อมราคาแพง และบางคนยังมองว่า ผ้าสีจืด ไม่สวยอีกด้วย กลุ่มทอผ้ามัดหมี่ได้ตระหนักถึงอุปสรรคของการผลิตผ้าไหมย้อมสีธรรมชาติ และพยายามที่จะหาทางเลือกอื่น ความสำเร็จของหมู่บ้านผ้ายกดอกทำให้หมู่บ้านผ้าย้อมสนใจและต้องการจะลองทอผ้ายกดอกบ้าง

อุปสรรคสำคัญของการริเริ่มทอผ้าไหมยกดอกคือ หมู่บ้านที่จะทำจะต้องมีคนที่สามารถออกแบบแกะลาย และขึ้นตะกั่วได้ ซึ่งจากการศึกษาการเกิดขึ้นของการทอผ้าไหมยกดอก แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่จะมาทำงานนี้จะต้องมีพรสวรรค์หรือความสามารถพิเศษที่สามารถเข้าถึงลายผ้า และเชื่อมโยงไปถึงการออกแบบว่าจะต้องขึ้นตะกั่วให้ไหมแต่ละเส้นขึ้นลงตามลำดับอย่างไร ความรู้เดิมในการทอผ้ามัดหมี่อาศัยความเชี่ยวชาญที่แตกต่างกันออกไป การทอผ้ายกดอกจึงเป็นงานที่ค่อนข้างยากสำหรับผู้ที่เคยทอผ้ามัดหมี่ ซึ่งใช้วิธีการมัดย้อมและทอโดยไม่ต้องออกแบบ แกะแบบ ไว้ล่วงหน้า หมู่บ้านผ้ายกดอกโชคดีที่มีคนซึ่งเคยมีประสบการณ์ในการทอผ้าซิด ซึ่งมีกระบวนการทอที่พอจะเทียบเคียงได้

นอกจากนี้ ความสำเร็จของการเรียนรู้การทอผ้ายกดอกยังขึ้นอยู่กับว่า หมู่บ้านผ้ายกดอกมีความเต็มใจที่จะถ่ายทอดความรู้ให้กับผู้ประสงค์จะฝึกมากน้อยแค่ไหน ชาวหมู่บ้านผ้ายกดอกตระหนักดีว่าการมีผ้าไหมยกดอกออกสู่ตลาดเป็นจำนวนมาก จะทำให้เกิดการแข่งขันกันในเรื่องตลาด และอาจทำให้ราคาของผ้าไหมยกดอกตกต่ำลงเหมือนกรณีของผ้าไหมมัดหมี่ หากการสอนให้หมู่บ้านอื่นสามารถทอผ้ายกดอกได้ขัดต่อการดำรงอยู่ของกิจการทอผ้าไหมยกดอกของหมู่บ้านแล้ว ก็ยากที่หมู่บ้านผ้ายกดอกจะยินดีและเต็มใจถ่ายทอดความรู้โดยไม่ปิดบัง

เมื่อพิจารณาในแง่ของทุนทางสังคม ทั้งสองหมู่บ้านต่างมีทุนทางสังคมที่ไม่แตกต่างกันนัก แต่ด้วยทั้งสองหมู่บ้านยังไม่สามารถสร้างความสัมพันธ์ในลักษณะที่จะก่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน หรือแบ่งปันความรู้ ซึ่งหมายรวมถึงประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากการทำกิจกรรมร่วมกันได้ จึงทำให้การช่วยเหลือเกื้อกูลกันไม่เกิดขึ้น อาจกล่าวได้ว่าหมู่บ้านทั้งสองยังมิได้เชื่อมโยงเป็นเครือข่ายของชุมชนที่มีเป้าหมายร่วมกัน ต้องพึ่งพาอาศัยกัน หากแต่เป็นความสัมพันธ์ที่ฝ่ายหนึ่งต้องพึ่งพิงอีกฝ่ายหนึ่ง โดยอีกฝ่ายหนึ่งรู้สึกจะสามารถดำรงอยู่ได้โดยอิสระ จึงเป็นการยากที่จะสร้างระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้เกิดทุนทางสังคมอันเป็นร่วมกันของทั้งสองหมู่บ้านได้

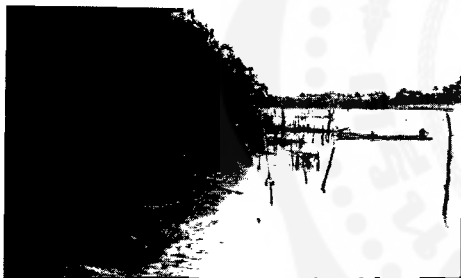

V. กรณีศึกษาชุมชนภาคกลาง

กระบวนการสะสมทุนทางสังคมผ่านการผลิตที่หลากหลาย

นิยามสำคัญของชุมชนบ้านจากในการศึกษาทุนทางสังคม

ชุมชนบ้านจาก เป็นชุมชนระดับตำบล ทำเลที่ตั้งอยู่บนพื้นที่ริมฝั่งซ้ายของแม่น้ำบางปะกง จังหวัดฉะเชิงเทรา ถือเป็นชุมชนที่มีความเก่าแก่อายุประมาณกว่าสองร้อยปี นับจากปีที่สร้างวัดบ้านจากขึ้น เมื่อ พ.ศ. 2323 ผู้เฒ่าผู้แก่ได้กล่าวถึงการตั้งถิ่นฐานในอดีตของบรรพบุรุษ กลุ่มแรกที่เข้ามานั้น เป็นคนจีนที่อพยพมาตั้งรกรากในชุมชนแห่งนี้ โดยการจับจองที่ดินทำกินเริ่มจากการบุกเบิกพื้นที่บริเวณป่าออกไปตลอดแนวของแม่น้ำบางปะกง ในอดีตคนเข้ามาจับจองพื้นที่ยังมีจำนวนน้อยลักษณะการตั้งบ้านเรือนจึงตั้งห่าง ๆ กัน

ชุมชนบ้านจากประกอบด้วย 4 หมู่บ้าน ทิศเหนือและทิศตะวันตกติดแม่น้ำบางปะกง อยู่ห่างจากตัวอำเภอบางปะกงประมาณ 5.5

กิโลเมตร มีพื้นที่ทั้งตำบลประมาณ 8.91 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 5,569 ไร่ ความหนาแน่นของประชากรเฉลี่ย 245 คน/ตารางกิโลเมตร มีจำนวนครัวเรือนประมาณ 433 ครัวเรือน ประชากรประมาณ 2,183 คน มีแหล่งน้ำสำคัญเป็นคลองธรรมชาติ 3 คลอง มีคลองชลประทาน 2 คลอง และยังมีคลองขุดอีกหลายคลอง ได้แก่ คลองนายชวน คลองนายไซ คลองตาเจี้ย คลองนายโต คลองตาอ่อน คลองตาหุ้ย คลองนายอิน คลองนายพิณ หลอดนายจิบ หลอดตารวด หลอดครูประกิต หลอดนายจ่าง หลอดยายหลง หลอดนางคล้อย หลอดนายสงวน และ หลอดทิดหนู

ชุมชนบ้านจากในอดีตเป็นชุมชนชาวนาภาคกลางลุ่มน้ำที่สามารถปลูกข้าวหอมมะลิได้คุณภาพสูงด้วยความสมบูรณ์ของที่ดินและแหล่งน้ำธรรมชาติ การทำนาในอดีตเป็นการทำนาตามธรรมชาติ อาศัยน้ำฝนและแหล่งน้ำธรรมชาติในท้องถิ่น ลักษณะของนามีทั้งนาดำและนาหว่าน มักจะทำนาปีละครั้ง กระบวนการปลูกข้าวต้องอาศัยแรงงานคนในครอบครัวตั้งแต่ดำกล้า เกี่ยวข้าว ตากข้าว และขึ้นยุ้งฉาง บางครั้งแรงงานในครอบครัวไม่ทันต่อการเก็บเกี่ยวจึงต้องมีการแลกเปลี่ยนแรงงาน หรือ “เอาแรง” กันภายในชุมชน เพื่อให้เก็บเกี่ยวผลผลิตได้ทัน ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ถูกพัฒนาขึ้นเป็น “ทุนทาง

สังคม” ในสังคมดั้งเดิมของชาวบ้านจากจึงเกิดจากระบบการพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนผ่านการเอาแรง การแลกเปลี่ยนพันธุ์ข้าว การแบ่งปันอาหารที่สามารถหาได้ตามธรรมชาติ เช่น ปลา กุ้ง ปู ที่อยู่ตามแหล่งน้ำและในที่นา

จากทำเลที่ตั้งของชุมชนอยู่ตอนปลายของแม่น้ำบางปะกงซึ่งเป็นช่วงที่แม่น้ำลึกและกว้าง ในฤดูแล้งน้ำทะเลจะขึ้นสูง เพราะน้ำในแม่น้ำบางปะกงมีน้อย จึงทำให้น้ำเค็มและขาดน้ำจืดสำหรับอุปโภคบริโภค ในฤดูแล้งเป็นเวลา 6-7 เดือน ชาวบ้านต้องกักน้ำจืดไว้ในลำคลองเมื่อสิ้นฤดูฝน ชุมชนแห่งนี้จึงมีคลองอยู่เต็มพื้นที่ และคลองเหล่านี้จะเชื่อมต่อกับแม่น้ำบางปะกง เพื่อช่วยระบายน้ำไม่ให้ท่วมในฤดูน้ำหลาก เพื่อจัดการกับปัญหาเรื่องน้ำจืด-น้ำเค็มของชุมชนให้เหมาะสมกับการประกอบอาชีพ แต่ครั้งอดีตชาวบ้านจะร่วมแรงร่วมใจกันขุดคลองเพื่อนำน้ำเข้าสู่นาและช่วยกันทำท่อนปิดกั้นน้ำเค็ม เก็บน้ำจืดไว้ใช้ตามคลองประมาณเดือน 7 และเดือน 8 ก็จะช่วยกันเปิดท่อนให้น้ำไหลเข้านา การร่วมแรงร่วมใจกันเพื่อสร้างความสมดุลในการจัดการน้ำของชุมชนบ้านจากนับเป็น ทูทางสังคมที่จะนำไปสู่การทำความเข้าใจต่อกระบวนการสร้างทุนทางสังคมและความเข้มแข็งของชุมชน

นอกจากชุมชนบ้านจากจะมีทุนธรรมชาติที่เหมาะสมกับการทำนาในหน้าฝนแล้ว ทำเลของชุมชนที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำบางปะกงยังทำให้ชุมชนบ้านจากมีแนวป่าจากเป็นป่าชายเลนของชุมชน ที่เป็นทั้งแหล่งอาหาร แหล่งทรัพยากรธรรมชาติ แหล่งอาชีพ และมีประโยชน์ต่อการกำจัดของเสียและกรองของเสียต่าง ๆ ก่อนลงแม่น้ำ ป่าจากจึงเสมือน “ทุนธรรมชาติ” ที่เป็นรากฐานสำคัญของความหลากหลายทางชีวภาพทั้งพืชและสัตว์นานาชนิด และก่อให้เกิดความหลากหลายทางอาชีพและผลผลิตให้แก่ชาวบ้านจากตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน รวมไปถึงการสร้างระบบความรู้ภายในชุมชนเกี่ยวกับการทำจากให้เป็นผลผลิตนานาชนิด ทั้งเพื่อเป็นอาหาร เป็นของใช้ และนำออกขายเพิ่มรายได้ให้กับครอบครัวและชุมชน สร้างระบบความรู้เกี่ยวกับการปลูก ดูแลรักษา ตัด และใช้ประโยชน์จากป่าจากอันเป็นสมบัติร่วมของคนในชุมชน

การสร้างทุนทางสังคมในวิถีชีวิตแบบพึ่งพาธรรมชาติของชุมชนภาคกลาง

การก่อรูปทางสังคมของชุมชนที่ราบภาคกลางส่วนใหญ่ มักจะเกิดจากการย้ายถิ่นของชาวบ้านที่ต้องการแสวงหาที่ดินทำกินที่เหมาะสมกับการทำเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนา ดังนั้น การกำเนิดขึ้นของชุมชนบ้านจากจึงน่าจะเป็นเป้าประสงค์ของผู้ก่อตั้งชุมชนในยุคเริ่มต้น ที่ยึดเอาที่ราบลุ่มน้ำเป็นที่อยู่อาศัยและทำมาหากิน ด้วยชุมชนบ้านจากตั้งอยู่ริมแม่น้ำบางปะกง ดินมีความอุดมสมบูรณ์สูง เหมาะกับการทำนา และยังมีแหล่งน้ำธรรมชาติสำหรับทำการเกษตรและทำประมงได้ตลอดทั้งปี แต่ด้วยอยู่ปลายน้ำที่ใกล้กับทะเลทำให้น้ำมีสภาพเป็นสองฤดูกาล นั่นคือ ในช่วงหกเดือนแรก (เมษายน-กันยายน) สภาพน้ำจะเป็นน้ำจืดเหมาะสำหรับการทำนา ปลูกพืชผักต่าง ๆ เมื่อทำนาเสร็จช่วงหกเดือนหลัง (ตุลาคม-กุมภาพันธ์) น้ำทะเลหนุนสูงจึงทำให้น้ำเค็มเข้าสู่แม่น้ำบางปะกงทำให้น้ำกร่อยไม่เหมาะกับการปลูกพืชหรือทำนาข้าว แต่เหมาะสำหรับการทำประมงในแม่น้ำและการเลี้ยงสัตว์น้ำในพื้นที่ทำนา โดยการทอดน้ำเข้าสู่ผืนนาเปลี่ยนสภาพนาข้าวเป็นนากุ้ง ปู ปลา ซึ่งจะมีลูกกุ้ง ลูกปลา และปู ติดมากับน้ำตามธรรมชาติ แล้วเข้ามาเจริญเติบโตในนาข้าว โดยชาวบ้านไม่ต้องให้อาหารเสริมแต่เป็นการเลี้ยงตามธรรมชาติ

เมื่อเลี้ยงไปได้ 3-5 เดือน ก็จะสามารถจับขายได้ ถือเป็นวัฏจักรการทำมาหากินของชาวบ้านในอดีตได้อย่างสมดุล

การมีทุนธรรมชาติอันเป็นทุนเดิมของชุมชนที่อุดมสมบูรณ์ ทำให้คนในชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้ในเรื่องของการอุปโภคบริโภค มีการสร้างทุนความรู้ในการใช้ทรัพยากรให้เกิดประโยชน์ต่อการยังชีพ และการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติที่ใช้ร่วมกันในชุมชนให้เกิดความสมดุล ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม และไม่เกิดการทะเลาะเบาะแว้งขึ้นในชุมชน อีกทั้งยังเกิดความร่วมมือร่วมใจกันที่จะฟันฝ่าอุปสรรคที่เกิดขึ้นจากธรรมชาติให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้นานนับร้อยปี สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็น “ทุนทางสังคม” ที่ร้อยรัดให้ชาวบ้านจากอยู่ร่วมกันได้อย่างยาวนาน

การจับจองที่ดินทำกิน

จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่หลายคนในชุมชนทราบว่า บรรพบุรุษที่อพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณชุมชนแห่งนี้ ส่วนใหญ่เป็นชาวไทยเชื้อสายจีน ซึ่งเป็นเครือญาติกันอพยพตามกันมาตั้งบ้านเรือนอยู่ในบริเวณนี้ ทำการจับจองที่ดินทำกินโดยเริ่มจากการบุกเบิกพื้นที่บริเวณป่าออกไปตลอดแนวของแม่น้ำบางปะกง มีการใช้ไม้ปักเพื่อเป็นการบอกอาณาเขตการจับจองพื้นที่ของตนเอง ต่อจากนั้นก็จะได้ที่ดินซึ่งเดิมส่วนใหญ่เป็นป่า โดยใช้แรงงานของตนเองและคนในครอบครัวช่วยกันถางให้ที่ราบเพื่อใช้ทำนา หากใครมีกำลังมากก็จะมีที่ดินมาก หากมีกำลังน้อยก็จะมีที่ดินทำกินน้อย ที่ดินที่ถูกจับจองแล้ว คนอื่นๆ ก็จะไม่เข้าไปจับจองทับอีก จึงต้องหาที่ดินที่ห่างออกไป คนรุ่นแรก ๆ ที่เข้ามาก่อนจึงมักจับจองที่ดินริมน้ำ การถางป่าในสมัยนี้จึงเป็นไปเพื่อที่อยู่อาศัยและทำนาเพื่อเลี้ยงชีพ ต่อมาเมื่อมีการออกกฎหมายและเอกสารสิทธิ์เกี่ยวกับที่ดิน การหาที่ดินหรือการจับจองที่ดินด้วยความสามารถของร่างกายก็หมดไป แต่เป็นการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันด้วยเงินตรา ที่ดินกลายเป็นสิ่งที่มีมูลค่านอกจากจะใช้เป็นที่ผลิตข้าวได้แล้ว ยังแปรรูปกลายเป็นค่าเช่าสำหรับเจ้าของที่ได้อีกด้วย

การถือครองที่ดินในอดีตแสดงถึงความขยันขันแข็งของเจ้าของที่ดิน หากมีที่ดินมากแสดงว่าขยัน ไม่ขี้เกียจ นอกจากนี้การถือครองที่ดินยังแสดงถึงการแบ่งชนชั้นของคนในชุมชน ลักษณะการถือครองที่ดินจะแบ่งเป็นคนรวยกับคนจน ซึ่งคนรวยและคนจนในสังคมอดีต เกิดจากความขยันหรือขี้เกียจในการบุกเบิกที่ดิน หรือในยุคที่มีกฎหมายจับจองที่ดิน หากชาวบ้านคนใดขี้เกียจไม่ทำงานรับจ้างในช่วงแรก ก็จะไม่มีความซื้อที่ดิน ทำให้กลายเป็นคนยากจนในชุมชน

เมื่อได้ที่ดินมาแล้ว ชาวบ้านก็จะลงมือถางที่ให้เตียนเพื่อใช้ทำนา หากที่อยู่ไกลจากแม่น้ำก็จะช่วยกันขุดคลองขอยเข้าสู่ผืนนา การขุดคลองขอยหรือบั้งก็เรียกว่า “หลอด” ต้องอาศัยการร่วมแรงร่วมใจกันของเพื่อนบ้านที่มีที่นาติด ๆ กัน เพื่อขุดคลองนำน้ำเข้านา จึงจะเห็นคลองขอยมากมายในชุมชน บ้านจาก คลองหรือหลอดจะตั้งชื่อตามชื่อเจ้าของที่นาที่คลองผ่าน เช่น คลองตาเจ็ย คลองนายโต คลองตาอ่อน คลองตาหยู คลองนายอิน คลองนายพิน หลอดนายจิบ หลอดตารด หลอดครูประกิต หลอดนายจ่าง

ชาวบ้านมีวิธีการจัดการใช้ประโยชน์จากที่ดินให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อม โดยการรักษาความหลากหลายของพันธุ์พืช และพันธุ์สัตว์ เช่น การปลูกข้าวต่างพันธุ์กันของชาวบ้านแต่ละนา ก็เพื่อไม่ให้เกิดศัตรูพืชประเภทตักแตนเข้ามาทำลาย หรือการปลูกข้าวสลับกับพืชประเภทอื่นๆ เช่น ผัก ถั่ว ก็เพื่อปรับ

สมดุลของธาตุอาหาร หรือการไม่ทำลายสัตว์บางอย่างที่จะคอยเป็นตัวที่กำจัดศัตรูพืชให้หรือระบบนิเวศน์ จะจัดการกันเอง โดยชาวบ้านทำหน้าที่เรียนรู้ระบบนิเวศน์จากการสังเกต และการทดลองทำด้วยตนเอง เช่น ชาวบ้านปลูกข้าวพร้อมกัน เมื่อข้าวสุกพร้อม ๆ กัน จะช่วยลดการกระจายของศัตรูพืช อีกทั้งความอุดมสมบูรณ์ของสภาพแวดล้อมทำให้มีนกมาจิกหนอนหรือเพลี้ยในที่นา และขณะเดียวกันก็จะนำมูลสัตว์มาบำรุงดิน ดังที่ผู้สูงอายุท่านหนึ่ง ได้กล่าวว่า

ท้องนาอย่างเนี้ย เบ็ด ไก่เลี้ยงเองทั้งนั้นเลยนะ ให้กินข้าวในนา เบ็ดมันก็ลงไปหากุ้งหาปลาในท้องนา กินอะไรต่ออะไรในท้องนาเก็บกินหมด คนแต่ก่อนไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมหรอก มันกินพืชกินอะไรหมด ปลูกพืชปลูกอะไรไว้อย่างเนี้ย เหมือนตัวแมลง มากินอะไรที่ปลูกไว้อย่างเนี้ย นกตัวน้อยๆ มันจิกกินหมดเลย จิกหนอน จิกเพลี้ย จิกอะไรกินหมด

การรักษาสภาพของดินในที่นาให้อุดมสมบูรณ์ นอกจากการเรียนรู้ระบบนิเวศน์ของสิ่งมีชีวิตแล้ว ความคิดสร้างสรรค์ในการดัดแปลงพื้นที่ดินก็มีความสำคัญ ทำให้ชาวบ้านมีทรัพยากรหลากหลายและอุดมสมบูรณ์ ลักษณะของน้ำในชุมชนบ้านจากมีทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม หากน้ำเค็มเข้าที่นา นอกจากจะทำให้ดินเสื่อมสภาพแล้วยังทำให้พืชที่มีรากหรือหัวอยู่ในดินไม่สามารถเติบโตได้ในช่วงหรือภายหลังการทำนา รวมถึงไม่สามารถใช้ที่ดินดังกล่าวในการปลูกพืชสวนครัว หากเกิดปรากฏการณ์ดังกล่าวย่อมกระทบต่อปริมาณอาหาร และภาวะเศรษฐกิจในครอบครัว แต่ชาวบ้านจะยกคันดินขึ้นสูงเพื่อให้กลายเป็นทำนบย่อม ๆ เพื่อเป็นแนวป้องกันน้ำเค็ม ดังนั้นชาวบ้านก็จะสามารถปลูกพืชผักสลับการทำนาได้ตลอด จนมีคำกล่าวของชาวบ้านว่า “ในอดีตที่ดินมิได้ถูกปล่อยร้าง แต่มีการปลูกพืชหมุนเวียน” ทำให้ที่ดินเป็นทั้งที่ทำนาและเกษตรกรรม ซึ่งเป็นการบำรุงสภาพดิน และชาวบ้านมีอาหารไว้บริโภคที่หลากหลาย

แม่น้ำบางปะกงและป่าจากริมน้ำทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของชุมชน

การหาอยู่หากินจากแหล่งน้ำธรรมชาติ

แม่น้ำบางปะกงถือเป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงชีวิตของชาวบ้านจากในอดีต ด้วยเป็นทั้งน้ำสำหรับการปลูกข้าว พืชผักต่าง ๆ ในช่วงน้ำจืด และยังเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ ได้แก่ ปลา ปู กุ้ง เคย และอื่น ๆ ที่ชาวบ้านสามารถทำประมงได้ตลอดทั้งปี ครั้นเข้าสู่ช่วงน้ำเค็ม ชาวบ้านยังได้ทอดน้ำเข้าสู่ที่ดินเพื่อเลี้ยงสัตว์น้ำ เช่น กุ้งก้ามกราม กุ้งกุลาดำ เป็นการพึ่งพาอาศัยผืนน้ำในการดำรงชีพตลอดทั้งปี

การทำเลของชุมชนตั้งอยู่บริเวณริมแม่น้ำบางปะกง แม่น้ำบางปะกงได้ไหลลงสู่อ่าวไทย ระหว่างทางมีกระแสน้ำไหลชอกซอนไปตามพื้นที่สองข้างทาง เกิดเป็นคูคลองตามธรรมชาติให้ความชุ่มชื้นกับแผ่นดิน และหล่อเลี้ยงพืชผลทางการเกษตรให้เติบโต ส่วนบริเวณริมแม่น้ำจะเป็นป่าชายเลน มีทั้งพืชบก พืชน้ำ รวมถึงสัตว์ครึ่งบกครึ่งน้ำ หรือนกชนิดต่างๆ ที่มีปฏิสัมพันธ์กับวัฏจักรของป่าชายเลน สำหรับผู้ที่อาศัยอยู่บริเวณพื้นราบสองฟากฝั่งแม่น้ำ ดำรงชีพด้วยการปลูกพืชผลทางการเกษตร เช่น ข้าว หรือพืชผักผลไม้ ที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย แม้มีปัญหาดินเค็มบ้าง แต่น้ำฝนที่ตกมากก็ชะล้างออกไปได้ ดังนั้นลักษณะน้ำในชุมชนจึงมีทั้งน้ำจืดและน้ำเค็ม ทำให้เกิดภูมิปัญญาในการนำน้ำทั้งสองประเภทมาใช้ประโยชน์ให้เหมาะสมแต่ละช่วงฤดูกาล ความหลากหลายของลักษณะน้ำดังกล่าว ก่อให้เกิดอาชีพที่หลากหลายขึ้นในชุมชน หรือกล่าวสั้นๆ การประกอบอาชีพจะสัมพันธ์กับฤดูกาลของน้ำ เช่น ในน้ำจืดช่วงเดือนเมษายน - กันยายน ชาวบ้านจะประกอบอาชีพทำนา ช่วงนี้ชาวบ้านจะเปิดทำนบกั้นให้น้ำจืดไหลเข้าสู่ที่นา ลักษณะการพึ่งพิงระบบน้ำจากธรรมชาติดังกล่าวทำให้น้ำที่เข้ามามีแร่ธาตุต่างๆ ที่เหมาะกับการปลูกข้าว ดินในที่นามีความอุดมสมบูรณ์ ได้ผลผลิตต่อไร่สูง อีกทั้งลักษณะของการปิดน้ำเค็มและเปิดให้น้ำจืดเข้านั้น น้ำเค็มที่ถูกกั้น ยังไม่เข้ามาทำลายหน้าดิน ซึ่งเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้หน้าดินแข็ง และน้ำเค็มจะเข้ามาทำลายพืชพันธุ์ที่มีรากฝังอยู่ในที่นา การสร้างสรรค์ภูมิปัญญาดังกล่าวยังเป็นการช่วยรักษาระบบนิเวศน์ของธรรมชาติ ในอดีตจึงมีการพึ่งพาสารเคมีน้อย ส่วนการจัดการกับน้ำเค็มเมื่อน้ำเค็มเข้ามาจะเป็นช่วงที่ชาวบ้านทำนาเสร็จแล้ว ชาวบ้านก็จะประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปลาในนาข้าว และทำอาชีพเสริม คือ การทอเสื่อ และทำตับจาก ซึ่งวัตถุดิบเหล่านี้จะขึ้นบริเวณน้ำกร่อยและชายน้ำ ลักษณะของอาชีพจึงมีการเปลี่ยนแปลงตามวัฏจักรน้ำ

นอกจากนี้ชาวบ้านยังได้มีการเรียนรู้ในการประดิษฐ์และการใช้เครื่องมือให้เหมาะสมกับลักษณะของน้ำ ดังเช่น อาชีพประมง การทำประมงน้ำจืด กับการทำประมงน้ำเค็ม จะใช้เครื่องมือแตกต่างกัน เช่น ในน้ำเค็มห้ามใช้เผือก เพราะเปลี้ยจะมากะทำให้เผือกเสียหาย และทำให้สัตว์น้ำหลุดออกไป หรือใช้วนหากุ้งหอยเคยแทน ส่วนในน้ำจืดควรใช้เผือกเพราะสัตว์ในน้ำจืดจะเป็นปลา ลักษณะของการวางเผือกได้สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาในการดักปลาที่ไม่ทำลายสภาพแวดล้อม โดยไม่ต้องใช้สารเคมี คือ จะตั้งเผือกเหมือนเขาวงกต เพราะเมื่อปลาเข้าไปแล้วจะหาทางพลิกตัวออกลำบาก จะวางเผือกในช่วงน้ำขึ้น ปลาจะว่ายเข้ามาพอดอนเข้าน้ำลง ชาวบ้านจะออกไปเก็บปลาตามเผือก

การใช้น้ำของชาวบ้านจะมีกฎเกณฑ์หรือบรรทัดฐานของสังคมที่เป็นตัวกำกับอยู่ ดังเช่น การทำประมงในน้ำเค็ม จะมีการไหว้แม่ย่านางเรือ แสดงให้เห็นว่ามีสิ่งเหนือธรรมชาติที่คอยดูแลหรือสอดส่องการกระทำของเราอยู่ ซึ่งลักษณะดังกล่าว เป็นการควบคุมพฤติกรรมของชาวบ้านมิให้หาปลาโดยผิดวิธีหรือหาอาหารเกินความต้องการ มีการกำหนดกฎเกณฑ์ในการหาปลาว่าจะไม่จับปลาในฤดูวางไข่ เพื่อปล่อยให้ปลาได้ขยายพันธุ์ และจะไม่ใช้เครื่องมือจับปลาที่จะไปทำลายพันธุ์ปลา เช่น อวนตาถี่ ใช้ไฟฟ้าช็อตปลา เป็นต้น

การพึ่งพาอาศัยอันเกิดจากการใช้น้ำร่วมกันของคนในชุมชนและชุมชนใกล้เคียง จำเป็นต้องมีการสร้างกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำ เช่น จะไม่ทิ้งของเสียลงน้ำ ไม่ปล่อยสารเคมีลงน้ำ เพราะจะมีผลต่อการทำลายน้ำ

ที่ชุมชนต้องใช้ร่วมกัน และบางฤดูกาลที่ฝนทิ้งช่วงยาวนานทำให้ขาดแคลนน้ำจืด ชาวบ้านยังเรียนรู้ที่จะเสียสละร่วมกันเพื่อจัดการปัญหาเรื่องน้ำให้เพียงพอต่อการดำรงชีพ ตัวอย่างเช่น ชาวบ้านแต่ละครัวเรือนจะเสียสละที่ดินเพื่อขุดบ่อบาดาล และให้เพื่อนบ้านมาร่วมใช้ได้ แต่มีกฎกติกาว่าหากน้ำจืดในบ่อเริ่มหมดควายจะต้องไปกินน้ำที่แม่น้ำ เพื่อให้ชาวบ้านได้ใช้ก่อน แต่เหตุการณ์ในลักษณะนี้ไม่ค่อยได้เกิดขึ้น ซึ่งชาวบ้านคนหนึ่งชุมชนได้กล่าวว่า “ก็พอใช้ทุกปี พอใกล้จะหมดเดี๋ยวฝนก็ตกแล้ว” ลักษณะการใช้น้ำดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นความร่วมมือกันของคนในชุมชน ในการดูแลบ่อน้ำสาธารณะ ความผูกพันระหว่างคนกับคนที่เอื้ออาทรซึ่งกันและกัน และสะท้อนให้เห็นถึงความเกื้อกูลระหว่างคนละสัตว์ในการเข้าถึงทรัพยากรของชุมชน

การทำนาข้าว

นาข้าว ผลผลิตเพื่อการยังชีพ
และเพื่อการดำรงในอดีตรและปัจจุบัน

อาชีพหลักของผู้คนในชุมชนแห่งนี้ในอดีตคือ การทำนาข้าว และใช้น้ำจากแหล่งน้ำธรรมชาติ ส่วนใหญ่จะทำได้ปีละครั้ง เมื่อสภาพน้ำเปลี่ยนเป็นน้ำกร่อยหรือน้ำเค็มแล้ว ชาวบ้านจะเปลี่ยนไปทำอาชีพอื่นๆ แทน เช่น ประมงตามแหล่งน้ำธรรมชาติ ทำจากทอเสื่อ ทำกะปิ และทำนากุ้ง

การทำนาข้าวในอดีต ชาวบ้านจะปลูกข้าวพันธุ์พื้นเมืองที่เหมาะสมกับลักษณะน้ำและดินของท้องถิ่น ชุมชนบ้านจากเคยเป็นแหล่งปลูกข้าวหอมมะลิที่มีชื่อแห่งหนึ่งของแถบภาคกลาง แต่เมื่อมี

การนำข้าวพันธุ์เกษตร 1 และ 2 เข้ามาแนะนำโดยเกษตรตำบล ซึ่งจะให้ผลผลิตมากกว่า และปลูกได้ปีละหลายรอบ จึงทำให้การปลูกข้าวหอมมะลิน้อยลงและหมดไป การทำนาในยุคก่อนจะเป็นการทำนาดำ ก่อนทำนาจะมีการตั้งศาลเล็กๆ ไหว้แม่ธรณีด้วยอาหารและขนมพื้นบ้าน เป็นการบอกกล่าวถึงหน้านาแล้วจะทำนา และขอให้ได้ผลผลิตดี บางบ้านจะนำธงสีต่าง ๆ มาปักไว้ตามหัวนาทั้งสี่ด้าน การทำพิธีกรรมหากเป็นคนเฒ่าคนแก่จะมีการสวดเป็นเรื่องราวบอกกล่าวแม่ธรณี หลังจากนั้นจึงทำการเตรียมดิน มีการปล่อยน้ำเข้ามาขังไว้เพื่อให้มีธาตุอาหารเหมาะสมกับการทำนา แล้วจึงปล่อยน้ำออกแล้วดำนา เมื่อข้าวออกรวงจะมีการทำพิธีไหว้แม่โพสพ ด้วยข้าวปลาอาหาร เป็นการขอให้ข้าวอุดมสมบูรณ์ ในช่วงที่รอข้าวเจริญเติบโต ชาวบ้านก็จะทำอาชีพเสริมอื่น ๆ เช่น ออกไปจับปลาเป็นอาหารและนำไปขาย หรือดักเคยเพื่อนำมาทำกะปิ ได้ทุนบ้านจะมีการเย็บจากเพื่อใช้มุงหลังคาและเก็บไว้ขายกับพ่อค้าต่างถิ่นที่เข้ามารับซื้อหรือทอเสื่อออกเพื่อใช้ในบ้านหรือขายได้เช่นกัน เมื่อข้าวออกรวงเต็มที่เตรียมเก็บเกี่ยว ชาวบ้านจะทำพิธีไหว้แม่โพสพอีกครั้งเพื่อขอเก็บเกี่ยว และจะมีการเก็บรวงข้าวที่สมบูรณ์ที่สุดในการทำนาครวงนั้นๆ ขึ้นก่อนเพื่อไว้ทำพันธุ์ข้าวปลูกครั้งต่อไป

การเก็บพันธุ์ข้าวปลูก จะต้องอาศัยประสบการณ์มองหายอดรวงข้าวที่เรียบเสมอกัน แล้วรวบเป็นกำมือจะเป็นแนวเดียวกัน มีขนาดของเมล็ดข้าวอวบอिम เม็ดใหญ่ เต็มรวง และเสมอกัน ไม่มีเม็ดข้าวลีบ และเป็นพันธุ์เดียวกันทั้งกำมือ ชาวบ้านจะเก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้ต่างหากจากข้าวอื่นๆ ไม่ให้ปะปนกัน แล้วจึงทำการเกี่ยวข้าว โดยใช้ไม้ไผ่ยาวขนาดคนเดียวถือพาดบ่าได้เดินไปบนที่นาเพื่อนำข้าวให้ล้มลงเป็นแนว

เดียวกันเพื่อง่ายต่อการเกี่ยว หากไม่นาบข้าวลงมาจะทำให้เกี่ยวยากเพราะข้าวจะถูกลมพัดไปคนละทิศคนละทาง รุ่งขึ้นจึงเอาแรงเกี่ยวข้าว ส่วนมากจะเกี่ยวให้แล้วเสร็จภายในวันเดียว ซึ่งอาจจะถึงมือค้ำเจ้าของที่นาจะนำข้าวปลาอาหารมาเลี้ยงเป็นการตอบแทนส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งจะไปตอบแทนแรงงานกันภายหลัง แม้แต่มาแล้วว่าการทำงานในอดีตสนุกสนาน เพราะหนุ่มสาวได้เจอกันตอนเกี่ยวข้าวเอาแรง และลูกหลานจะได้เรียนรู้การทำงานจากพ่อแม่ทุกขั้นตอน รวมไปถึงการทำพิธีกรรมต่าง ๆ ด้วย

จากนั้นเมื่อเกี่ยวข้าวแล้วก็นำข้าวมาตากบนลานข้าวหรือตามคันนา เนื่องจากเป็นนาที่ลุ่มปลูกข้าวลอยจึงทำให้มีความชื้นสูง ก่อนเก็บข้าวเข้ายุ้งฉางจึงต้องมีการตากข้าวก่อน เพื่อกันข้าวขึ้นข้าวออก หรือขึ้นรา หากเก็บไว้นาน ๆ การนำข้าวขึ้นยุ้งฉาง ชาวบ้านจะทำพิธีไหว้แม่โพสพอีกครั้ง เป็นการบอกกล่าวว่าจะนำขึ้นยุ้งฉาง ขอให้ข้าวเต็มยุ้งฉางและมีกินได้ตลอดทั้งปี

การทำงานแบบบ่อเปิด

เมื่อหมดหน้านา และเข้าสู่ช่วงน้ำเค็ม ชาวบ้านจะทำการเปิดทำนบเพื่อนำน้ำเค็มเข้าที่นาเพื่อเลี้ยงกุ้ง การทำงานกึ่งในอดีตจะเป็นการทدنน้ำเค็มเข้ามาขังไว้ในที่นาเพื่อให้ได้ลูกกุ้งลูกปลาติดมาด้วยแล้วเพาะเลี้ยงจนโตใช้เวลาประมาณ 3-5 เดือน ก็จะสามารถจับกินจับขายได้ เรียกว่าเป็นการทำบ่อกึ่งในระบบเปิด อาศัยธรรมชาติเป็นทั้งแหล่งอาหารและพันธุ์กุ้ง ไม่ต้องลงทุนสูงและไม่ต้องให้อาหารเสริม การเลี้ยงกึ่งระบบเปิดเช่นนี้ไม่ทำให้ดินเสีย เนื่องจากจะมีการเลี้ยงเพียงช่วงเวลาสั้น ๆ เมื่อฝนมาหรือน้ำจืดและเข้าฤดูการทำนา ชาวบ้านก็เปิดทำนบเอาน้ำจืดเข้านาเพื่อชะล้างน้ำเค็ม และน้ำที่นำเข้ามาจะมีความอุดมสมบูรณ์ของธาตุอาหารในการทำนาข้าวในคราวถัดมา จึงถือเป็นการหมุนเวียนน้ำและถ่ายเทของเสียไม่ให้เกิดการสะสม การเลี้ยงกึ่งแบบบ่อเปิดเช่นในอดีตแม้จะไม่ได้ผลผลิตสูงเช่นการเลี้ยงแบบบ่อปิด แต่ก็ไม่ต้องลงทุนสูง และไม่เกิดความเสียหายเรื่องกุ้งตายยกบ่อ ชาวบ้านจากทำนาข้าวและนากุ้งควบคู่กันมาตั้งแต่ในอดีต บางครั้งในช่วงทำนาข้าว ชาวบ้านก็จะเลี้ยงกุ้งและปลาในนาข้าวด้วย เพื่อใช้เป็นอาหารของครอบครัวและยังช่วยกำจัดวัชพืชและศัตรูพืชที่เป็นอาหารปลาและกุ้งได้อีกด้วย

ด้วยวิถีการผลิตของการเป็นสังคมเกษตรกรรมที่ประกอบอาชีพทำนา ถือได้ว่าเป็นหัวใจหลักที่ทำให้ชุมชนแห่งนี้มีระบบความสัมพันธ์ของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน เนื่องจากอาชีพการทำนาเป็นอาชีพที่ต้องใช้แรงงานในการผลิตจำนวนมาก การช่วยเหลือในเรื่องของแรงงานจึงเป็นสิ่งจำเป็นในการประกอบอาชีพ ด้วยวิถีการผลิตดังกล่าวจึงช่วยส่งเสริมให้ชุมชนมีการช่วยเหลือกันเอง ทั้งภายในครอบครัวเครือญาติ และภายในชุมชน

การช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชน ไม่ได้มีเฉพาะการช่วยเหลือแรงงานในวิถีการผลิตของการทำนาเพียงประการเดียว แต่มีการช่วยเหลือเกื้อกูลและการพึ่งพาอาศัยกันภายในชุมชน ในเรื่องของการจัดการทรัพยากรน้ำ ซึ่งถือได้ว่าเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญในวิถีการผลิตรวมอยู่ด้วย เนื่องจากลักษณะพื้นที่ของชุมชนบ้านจาก ตั้งอยู่ตอนปลายของแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเป็นช่วงที่แม่น้ำลึกและกว้างในฤดูแล้งน้ำทะเลจะขึ้นสูง ปริมาณน้ำจืดในแม่น้ำบางปะกงมีน้อยจึงทำให้น้ำกร่อย ชาวบ้านมักจะขาน้ำจืดสำหรับอุปโภคและบริโภคในหน้าแล้ง ด้วยลักษณะของน้ำซึ่งมีสภาพเป็นน้ำจืดสลับกับน้ำเค็มย่อมส่งผลต่อการประกอบอาชีพทำนาของคนในชุมชน ดังนั้น การพึ่งพาอาศัยกันในเรื่องของการจัดการ

ทรัพยากรน้ำจึงเกิดขึ้น เพราะเพียงลำพังคนใดคนหนึ่งในกลุ่มชนคงไม่สามารถจัดการกับเรื่องดังกล่าวให้สำเร็จลุล่วงได้ การพึ่งพาอาศัยกันและกัน จึงกลายเป็นสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตของคนในกลุ่มชนแห่งนี้

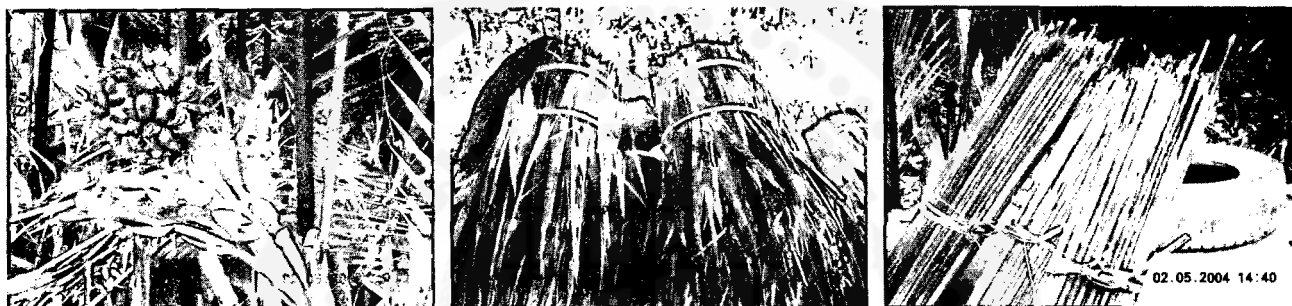
สภาพของคูคลองที่มีอยู่ทั่วไปภายในพื้นที่ของกลุ่มชน ส่วนใหญ่เป็นคลองที่ชาวบ้านขุดขึ้นเอง คลองทุกคลองในตำบลแห่งนี้จะมีท่อดักน้ำเค็ม เพื่อเก็บน้ำจืดไว้ใช้ตามคลอง รวมถึงท่อดักน้ำจืดไว้สำหรับรดน้ำข้าวนา เป็นสิ่งที่แสดงให้เห็นถึงการช่วยเหลือกันในเรื่องของการจัดการน้ำเพื่อการผลิต ประกอบกับคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ในเรื่องความพยายามของชาวบ้านที่ต้องช่วยเหลือกันในการขุดคลองเพื่อกักเก็บน้ำจืดไว้ใช้ และขุดคลองขอยเข้าสู่ที่นาที่ไม่อยู่ติดริมน้ำ เพราะในขณะนั้นชุมชนยังไม่มีถนนเข้ามาในชุมชน การขุดคลองขึ้นใช้ภายในชุมชนต้องใช้แรงงานคน เนื่องจากไม่สามารถนำเครื่องจักรเข้ามาช่วยในการขุดคลองได้มากนัก รวมถึงการทำท่อดักน้ำต้องขนย้ายอุปกรณ์เครื่องมือเครื่องใช้ เช่น ท่อที่ใช้ทำท่อดักน้ำ ซึ่งมีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 1-2 เมตร ก็ต้องใช้แรงงานคนเป็นหลักในการเคลื่อนย้ายและประกอบจนเสร็จ ต้องอาศัยผู้นำชุมชนที่มีความรู้ในการจัดการน้ำ มีความสามารถในการชักจูงให้เกิดการร่วมมือกันของคนในชุมชน จึงจะประสบความสำเร็จในการจัดการน้ำของชุมชน ดังนั้นนอกจากจะต้องใช้ภูมิปัญญาและระบบความรู้ในเรื่องของการจัดการน้ำเป็นฐานในการดำเนินการแล้ว สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีการลงแรงช่วยเหลือกัน การพึ่งพาอาศัยกันนั้นส่งผลให้ชุมชนสามารถบริหารจัดการเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำในชุมชนได้อย่างลงตัว และถือได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ยึดเหนี่ยวคนภายในชุมชนให้เกิดความรู้สึกของการเป็นพวกเดียวกัน สามารถแก้ปัญหาของชุมชนได้ด้วยตนเอง นอกจากนี้ยังมีระบบความสัมพันธ์ของการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำภายในชุมชนไปให้แก่ชุมชนในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งส่งผลให้ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนกับชุมชนใกล้เคียงเป็นไปในลักษณะของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันมากขึ้น

“จาก” ความหลากหลายของคุณค่าป่าชายเลน

ภาพของชุมชนที่มีแนวป่าชายเลนและต้นจากจำนวนมาก เรียงรายเป็นแนวตลอดแม่น้ำบางปะกง ต้นจากนั้นสามารถขึ้นได้ดีในน้ำกร่อย โดยจะพบเห็นต้นจากขึ้นเป็นกลุ่มๆ หนาแน่น ต้นจากมีประโยชน์มากมาย หากพิจารณาถึงประโยชน์ในด้านเศรษฐกิจแล้ว อาจกล่าวได้ว่าเห็นหนทางขจัดความยากจนของชาวบ้านได้ทางหนึ่ง เนื่องจากการดำเนินชีวิตของชาวบ้านในอดีตนั้น การสร้างบ้านเรือนหลังคาจะมุงด้วยจาก หรือการทำน้ำตาลจากยอดจาก รวมถึงการทำอาหารจากดอกจากอ่อน และขนมหวานจากลูกจาก ใบอ่อนหรือยอดอ่อนนำมาทำใบมวนบุหรี่ หรือทำตะกร้าใส่ของ ในการใช้ประโยชน์แต่ละรูปแบบที่สามารถนำมาเป็นอาชีพ ได้แก่ การทำใบจากมวนบุหรี่ และการเย็บจากเพื่อมุงหลังคา ส่วนวิธีการใช้ประโยชน์อื่นๆ นั้นเป็นไปเพื่อการใช้สอยในครัวเรือน หากเหลือจากการใช้สอย

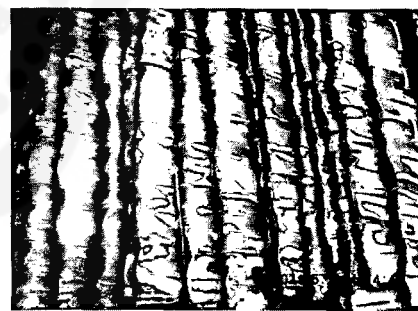

และบริเวณในครัวเรือนจึงนำออกจำหน่าย ลักษณะประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจดังกล่าวมิได้เกิดขึ้นมา
 ลอยๆ แต่เกิดจากการผสมผสานความรู้ในการดูแลรักษาป่าจาก การที่ผลิตภัณฑ์จากต้นจางจะสามารถ
 นำมาใช้ในการอุปโภคและบริโภคได้นั้น ชาวบ้านต้องเรียนรู้จากขั้นตอนการตัดสวนต่างๆ ของจาง เริ่ม
 ตั้งแต่ใบจาง ที่จะนำมาทำตับจาง ต้องตัดใบแก่และทิ้งใบอ่อนไว้ และจะตัดใบต่อไปเมื่อใบอ่อนนั้น
 ได้กลายเป็นใบแก่ ลักษณะของการตัดดังกล่าวทำให้แสงแดดส่องเข้ามาถึง กาบจางหรือพีชอื่น ๆ ในป่า
 สามารถสังเคราะห์แสงเพื่อสร้างผลผลิต รวมถึงการบำรุงดินและกำจัดวัชพืชบางชนิดด้วย ความละเอียด
 อ่อนในการตัดใบจางจะต้องตัดใบที่สูงกว่าส่วจากเล็กน้อย เพื่อให้ใบอ่อนหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า
 “ใบเลี้ยงน้อง” ได้มีโอกาสเติบโต หากตัดต่ำกว่าส่ว จะทำให้ต้นจางตาย หากต้นจางตายแสดงว่า
 ชาวบ้านจะต้องปลูกต้นจางอ่อนใหม่ ซึ่งจะทำให้เกิดศัตรูพืชเช่น หนอนและกิ้ง ทำให้เกิดความเสียหาย แต่การตัด
 ที่ยังเหลือต่อนั้นทำให้จางที่ขึ้นใหม่มีความแข็งแรง ทนต่อศัตรูพืชทั้งสองชนิดได้

ดอกจาง ใบจาง ก้านจาง และตับจางผลผลิตจากป่าจาง

นอกจากนี้การตัดใบจางและลำต้นขั้นตอนในการตัด
 แต่ละสวนนั้น ยังมีประโยชน์ต่อระบบนิเวศน์ของป่าชายเลนเพราะ
 เมื่อมีการตัดใบจาง จะทำให้ใบจางลดน้อยลง ไม่เบียดทับกัน ทำให้
 พืชต่างๆ ที่ขึ้นในป่าจาง เช่น ต้นปรัง เถาวัลย์ต่างๆ รวมถึง
 จางด้วยจะได้รับแสงแดด เพื่อใช้ในการสังเคราะห์แสง เมื่อป่าปรัง
 พื้นดินก็จะได้รับอาหารจากแหล่งต่างๆ ได้ อันนำไปสู่การคงไว้ซึ่ง
 สัตว์ต่างๆ ในป่าชายเลน เช่น ปู ปลา ความหลากหลายดังกล่าว
 นำไปสู่การผลิตเครื่องมือในการหาอาหาร ชาวบ้านจะเข้ามาหาปูในป่าจางซึ่งมีเป็นจำนวนมาก ชาวบ้าน
 จึงคิดเครื่องมือดักปูขึ้นมาใช้ รวมถึงความรู้ในการสังเกตปู ว่าหากปูเปียกก็แสดงว่ามีปูอยู่ หากปูไม่เปียก
 แสดงว่าไม่มีปู ลักษณะความชื้นของปูที่ชาวบ้านได้กล่าวในข้างต้นยังเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึง
 ความรู้ในการสังเกตความอุดมสมบูรณ์ของป่าจาง

ตับจาง

นอกจากความรู้เกี่ยวกับขั้นตอนการตัดสวนต่างๆ ของต้นจางแล้ว ชาวบ้านยังได้เรียนรู้ถึงการ
 บำรุงดิน โดยการป้องกันมิให้คนเข้ามาปัสสาวะในบริเวณป่าจาง เพราะจะทำให้ค่า PH ที่อยู่ในดินขาดความ
 สมดุล มีผลต่อรสชาติของน้ำตาลและผลจาง ชาวบ้านได้เรียนรู้ถึงผลกระทบต่ป่าจาง อีกทั้งทรัพยากร

ในป่าชายเลน ทั้งพืชและสัตว์สามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้ เช่น การนำปูมาทำเป็นอาหาร ใบต้นปรงนำมาแกงส้ม หรือเถาวัลย์นำมาเย็บจากได้

การทำจากของชาวบ้านในอดีตถือเป็นอาชีพเสริมภายในครัวเรือนหลังจากการทำนา เช่น การทำตับจาก เมื่อได้มากพอแล้วจะส่งเรือไปขายตามหมู่บ้านต่างๆ แต่ก็เป็นการขายในท้องถิ่น เพราะการคมนาคมยังไม่สะดวก ดังนั้น จาก จึงช่วยเพิ่มรายได้ให้กับชาวบ้าน นอกจากจะช่วยให้ชาวบ้านมีรายได้มากขึ้นแล้ว ผลพลอยได้จากอาชีพดังกล่าวยังช่วยสร้างหรือก่อระบบความสัมพันธ์ให้เกิดขึ้นภายในชุมชน ดังเช่น ชาวบ้านได้ให้वानให้คนพายเรือไปขายตับจาก ช่วยซื้อสินค้าให้ที่ตนต้องการแต่อยู่ต่างถิ่นให้ ซึ่งเป็นความช่วยเหลือเกื้อกูลกันภายในชุมชน รวมถึงการดูแลซึ่งกันและกัน

การที่ชาวบ้านสามารถดูแลรักษาระบบนิเวศน์ป่าจากได้นั้น จะเกิดขึ้นมิได้เลยหากชาวบ้านไม่มีความผูกพันกับธรรมชาติ ดังเช่น กรณีคำพูดของกำนันในกรณีที่จะเอน้าน้ำตาลจากยอดจากนั้นได้กล่าวว่า “เราต้องคอยมาตัดในเวลาสม่ำเสมอ เหมือนเป็นการบอกให้เขารู้ตัว” ลักษณะคำพูดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความผูกพันที่เกิดขึ้นกับระบบธรรมชาติ การที่ชาวบ้านจะเข้าใจการเติบโตของต้นจากเกิดจากการถ่ายทอดความรู้จากบรรพบุรุษ การลองผิดลองถูก การสังเกต อันทำให้ชาวบ้านเกิดความเข้าใจ อันนำไปสู่ความผูกพันกับระบบสภาพแวดล้อมในที่สุด

หมอยาและสมุนไพรพื้นบ้านเพื่อการดูแลสุขภาพของคนในท้องถิ่น

ยาสมุนไพรกับหมอพื้นบ้าน

ในช่วงที่เริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน คนต้องพยายามอาศัยสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนและสร้างสรรค์เพื่อให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นของมนุษย์ได้ เช่น ในช่วงนั้นมีการตั้งบ้านเรือนอยู่ในป่าทึบ มีเชื้อไข้ไทฟอยด์หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าไข้รากสาดใหญ่ ไข้มาเลเรียหรือที่ชาวบ้านเรียกว่าไข้ป่าชุกชุม เมื่อเจ็บป่วยก็จะมีผู้พยายามศึกษาหาพืชสมุนไพรต่างๆ มารักษายาบาลผ่านการลองผิดลองถูก จนสามารถนำมาใช้รักษาโรคที่คนเป็นในขณะนั้นได้ ในชุมชนบ้านจากมีผู้รู้เกี่ยวกับสมุนไพรเรียกว่าเป็นหมอพื้นบ้าน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดความรู้จากบรรพบุรุษของตน ดังที่หมอพื้นบ้านท่านหนึ่งได้กล่าวว่า “ปู่ลุงเป็นหมอ เค้าจะบอกว่าไปเก็บยา การเก็บต้องห้ามให้เงาทับต้น พอเขาไปเราก็ก็นไป เพราะเราชอบไป ชอบมาตั้งแต่เด็ก”

นอกจากนี้ อดีตเจ้าอาวาสก็เป็นผู้มีความรู้เรื่องการรักษาพยาบาลพื้นบ้าน หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า

หมอพระ หากเด็กที่บวชเรียนสนใจ อดีตเจ้าอาวาสจะถ่ายทอดความรู้เรื่องการรักษาทั้งการใช้สมุนไพร และการใช้คาถาอาคมให้ รวมทั้งยังมีการจดบันทึกเป็นตำรายาเก็บไว้และตกทอดถึงชาวบ้านที่มีความสนใจในเรื่องนี้ด้วย สำหรับการสะสมความรู้ได้อาศัยการสังเกต การลองผิดลองถูก การกระทำดังกล่าว เป็นการพิจารณาเป็นรายบุคคล สังเกตจากอาการ ลักษณะท่าทางของผู้ที่มารักษา ดังนั้น ลักษณะของ ตัวยา จึงมีความแตกต่างกันไปตามแต่ละบุคคล โดยจะมีการให้ยารักษาจนกว่าอาการจะดีขึ้น เช่น

ถ้ามารักษาภูสวัธ ฉันจะทายา ฉันพอก ฉันดุนาฬิกา จับเวลาตลอด 15 นาที ว่าถูกหรือไม่ถูก คนไข้จะรู้เลยว่ามันเย็นหรือร้อน คนไข้จะบอกเลยว่าเย็นดี แปลว่าใช้ได้ ถ้าร้อนก็เอาออกแล้ว เปลี่ยนยาใหม่ มองง่าย ดูรอยที่เป็นแดงไหม้ดำ มันมีหลายแบบ มีหลายอย่าง

การสะสมความรู้ในรูปของการจดบันทึกตำรายา ทำให้มีการจดบันทึกเพิ่มสูตรยาสมุนไพรที่ได้ ทดลองผสมและใช้ได้ผลกับผู้ป่วยภายในชุมชนบ้านจากเอง ก่อให้เกิดการพัฒนาสูตรยาสมุนไพรที่ สอดคล้องกับบริบทชุมชน และลักษณะของอาการ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามีได้ยึดความรู้หรือยอมรับความรู้ จากตำราเพียงอย่างเดียว ดังนั้นที่มาของตำรายาจึงมีทั้งการได้รับสืบทอดจากผู้รู้ และได้มาจากการเรียนรู้ เพิ่มเติม ลักษณะของตำรายาจะบันทึกเป็นภาษาไทย และได้รับการดูแลอย่างดี เป็นสิ่งที่มีคุณค่า และมีความเชื่อว่า หากหมอพื้นบ้านสามารถรักษาอาการของโรคให้หายได้ ผู้ป่วยจะนำสแตมป์มาติดเป็น สัญลักษณ์ เพื่อยืนยันว่าสูตรยา คาถาต่างๆ ที่อยู่ในตำราสามารถใช้รักษาได้ผล

ความรู้ในการรักษาพยาบาลพื้นบ้านเกิดจากการสั่งสมมาจากอดีต และมีเป้าหมายหรือ การบรรเทาอาการเจ็บป่วย ในการรักษาจะไม่มี การเก็บค่ารักษาพยาบาล ขึ้นอยู่กับผู้ป่วยเป็นผู้ตัดสินใจ การรักษาพยาบาลเป็นการรักษาสมดุลงของระบบสังคมในอดีตให้สังคมอยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข ไม่เอารัด เอาเปรียบผู้ที่เดือดร้อน ดังนั้นการรักษาพยาบาลจึงมีเป้าหมายเพื่อการช่วยเหลือคนทุกข์ที่เจ็บป่วยโดยไม่คิดค่ารักษา ดังนั้นหมอพื้นบ้านจึงต้องมีการฝึกฝน สะสมความรู้ให้เกิดความชำนาญ ความเข้าใจใน อาการของโรค และในขณะเดียวกันก็ต้องเป็นคนที่ยึด คอยเฝ้าหาความรู้และทดลองพืชสมุนไพรตลอดเวลา นอกจากนี้การรักษาพยาบาลพื้นบ้านยังมีการใช้คาถาอาคมเพื่อรักษาอาการ การใช้ความรู้ในทางที่ผิด จึงถือเป็นบาปกรรม ซึ่งเป็นสิ่งที่คอยกำกับการกระทำอีกทีหนึ่ง นอกจากนี้ยังรวมถึงการเข้าร่วมพิธีการ ไหว้ครู และระบบความสัมพันธ์แบบเคารพผู้อาวุโส เป็นสิ่งที่คอยกำกับทัศนคติในการทำงานของหมอพื้นบ้านที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

การรักษาด้วยสมุนไพรมีจุดมุ่งหมายเพื่อเป็นการรักษาตามอาการที่พบ เช่น ภูสวัธ หรือเพื่อ เป็นการป้องกันโรค รวมถึงการใช้ยาสมุนไพรเพื่อบำรุงร่างกาย และการฟื้นฟูสภาพด้วย เช่น การประคบ สมุนไพร เพื่อให้เหงื่อออก สำหรับผู้หญิงหลังคลอด ส่วนการเก็บสมุนไพรนั้นจะแบ่งเป็นช่วงเวลาของการ เก็บสมุนไพร และเกสร โดยใบจะเก็บในช่วงเดือนธันวาคม-กุมภาพันธ์ ซึ่งเป็นช่วงที่สามารถเก็บใบไม้ที่แก่ ได้ทุกชนิด ชาวบ้านเรียกว่า “เก็บได้ร้อยแปด” ส่วนเกสรดอกไม้ก็เช่นเดียวกันจะเก็บได้ทุกประเภท แต่เป็น ช่วงเดือน กันยายน-พฤศจิกายน เนื่องจากตัวยาวจะเลื้อนมาอยู่ในดอกไม้ ช่วงเวลาที่เก็บสมุนไพรจะเป็น ช่วงเช้า ก่อนเที่ยง หรือที่หมอพื้นบ้านเปรียบเปรยว่า ก่อนเงาทับต้นไม้มือ เมื่อเก็บใบไม้และเกสรมาแล้วจะ

นำมาตากแห้งและบดให้ละเอียด จากนั้นนำมาละลายขงน้ำดื่ม ใบที่ได้จากใบไม้จะนำมาทำเป็นยาเขียว หรือแก้ไข้หวัด ส่วนเกสรดอกไม้จะนำมาเป็นยาแก้วิงเวียนศีรษะ เพราะมีกลิ่นหอม แต่ยังสามารถนำ สมุนไพรจากใบและเกสรดอกไม้ รักษาโรคอื่นได้อีก ขึ้นอยู่กับส่วนผสมและอาการของโรค เช่น การใช้ ชุมเห็ดเทศผสมกับปูนแดง เพื่อทาแผลที่ถูกมีดบาด สำหรับชุมชนบ้านจากแล้วเราจะพบเห็นสมุนไพรได้ ทั่วไปรอบๆ ชุมชน ไม่ว่าจะเป็นทุ่งนา จะมีชุมเห็ดเทศ หญ้าแพรก หญ้าปากควาย บริเวณริมแม่น้ำจะมี ต้นเหืองปลาหมอ หรือบริเวณริมถนน ยังสามารถพบต้นหมอน้อยได้ มีทั้งที่ขึ้นเองตามธรรมชาติ และที่ ชาวบ้านปลูกไว้

นอกจากจะใช้สมุนไพรเป็นยารักษาโรคแล้ว ยังสามารถใช้ความรู้เรื่องสมุนไพร ในการกำจัด ศัตรูพืช เช่น ใช้น้ำจากใบสะเดาฉีด เพื่อป้องกันวัชพืชที่ขึ้นในบริเวณนาทุ่ง หรือนาข้าว การใช้สัตว์เพื่อการ รักษาก็เป็นอีกทางเลือกหนึ่งของการรักษาอาการเจ็บป่วย แต่ไม่แพร่หลายเท่ากับการรักษาด้วยสมุนไพร แต่ประโยชน์ที่ได้นั้นมีทั้งช่วยป้องกันโรคและรักษาโรค เช่น การแก้อาการหนาว จะจับงูเห่ามาดองทั้งเป็น กับเหล้าขาวขวดหนึ่ง เมื่อพ่นพิษออกมา จะนำไปหมกกับข้าวเปลือก นำมาต้มเพียง 1 เป็ก เพื่อแก้อาการ หนาว หรือการใช้น้ำมันจากตัวตะกวดผสมกับน้ำมันไก่อ่อน และผสมเกลือเล็กน้อย จะช่วยรักษาบาดแผล ต่างๆ เพราะน้ำมันจะช่วยเคลือบมิให้น้ำเข้า และเกลือจะช่วยสมานแผล ในการใช้สัตว์เพื่อการรักษา พยาบาลนั้นมีการใช้ร่วมกับคาถาอาคมเพื่อให้การรักษามีประสิทธิภาพมากขึ้น เช่น ประสบการณ์ของ ยายบุญทรง ในช่วงวัยเด็ก ที่เคยเห็นน้าเคยใช้กระดูกสัตว์ต่างๆ มาปิดทอง และท่องคาถาเพื่อรักษาโรค

ส่วนการใช้คาถาอาคมจะแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ การใช้ร่วมกับสมุนไพรหรือสัตว์ เพื่อ เป็นการรักษาพยาบาลดังที่ได้กล่าวในข้างต้น สามารถใช้ได้ตลอดเวลา ขึ้นอยู่กับการพิจารณาของหมอ พื้นบ้าน ส่วนคาถาอีกประเภทหนึ่ง เป็นคาถาที่ปิดเป่า หรือช่วยแก้กรรมถูกไสยศาสตร์ เช่น หนังสือตรี คาถาที่ใช้ในการรักษาจะแตกต่างกันตามสิ่งของที่โดน หรืออาการที่ปรากฏออกมาทางสีหน้า ช่วงเวลา การใช้คาถาดังกล่าว จะใช้เฉพาะวันพระสิ้นเดือน โดยให้มีการอาบน้ำมนต์ในทุกๆ วันพระด้วย

ความจำเป็นที่ต้องมีการรักษาพยาบาลผู้เจ็บป่วย หรือผู้ได้รับอุบัติเหตุต่างๆ ได้ทำให้คนต้อง มีการแสวงหาความรู้ในการนำพืชสมุนไพรมาปรุงยา หาทางใช้คาถาอาคม หรือนำสัตว์บางชนิดมาช่วย ในการรักษา ซึ่งเมื่อมีผู้รู้ไม่ว่าจะอยู่ในฐานะของหมอพื้นบ้าน หรือ หมอพระ มีความสามารถรักษาผู้มี อาการเจ็บไข้ได้ ก็จะได้รับขอมรับจากคนในชุมชน ว่าเป็นผู้รู้ และได้รับการเคารพยกย่อง ว่าเป็นที่พึ่ง ของผู้อื่นในยามเจ็บไข้ ส่วนผู้ที่ได้รับการยกย่อง ก็อาจวางตนเป็นผู้ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลเมื่อถึงคราว จำเป็น ไม่มีการบอกปฏิเสธ หรือเรียกร้องสิ่งตอบแทน ทำให้คนในชุมชนเกิดความมั่นคงทางด้านจิตใจ คือ มีความเชื่อมั่นว่า เมื่อมีใครเจ็บป่วยก็จะได้รับความช่วยเหลืออย่างเต็มความสามารถ เกิดเป็นสายสัมพันธ์ ทางสังคม หรือทุนทางสังคมที่ช่วยให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง

ความรู้เกี่ยวกับการรักษาโรคภัยไข้เจ็บเป็นระบบความรู้ที่มีได้แยกออกจากระบบสังคมและ สภาพแวดล้อมในชุมชน ความรู้ที่มีได้เป็นสมบัติของใครคนใดคนหนึ่งโดยเฉพาะ หากแต่เป็นความรู้ของ ชุมชน คนในชุมชนหนึ่งอาจมีความรู้ทั่วไปในเรื่องการรักษาพยาบาล อาการเจ็บไข้ได้ป่วยที่เกิดขึ้นในชีวิต

ประจำวันไม่แตกต่างกัน สมาชิกของชุมชนที่มีความจำดี หรือมีนิสัยรักในการค้นคว้าหาความรู้ในเรื่อง ตำรายา ซึ่งบุคคลเหล่านี้จะกลายเป็นหมอยาที่เชี่ยวชาญในการรักษาพยาบาล มากกว่าสมาชิกคนอื่นในชุมชน เช่น กรณีลุงแทน จะเป็นคนขยันที่จะคอยติดตามปูไปเก็บสมุนไพร ทำให้ตนเองค่อยๆ สะสมความรู้มากขึ้นเรื่อย ๆ

การสืบทอดความรู้จะเป็นการสืบทอดให้กับคนในสายตระกูลเดียวกันหรือคนในชุมชนเดียวกัน การถ่ายทอดความรู้เรื่องยาสมุนไพรก็ต้องสอดคล้องกับบริบทของชุมชน การถ่ายทอดความรู้มีหลายวิธี เช่น จากการบวชเรียน รวมถึงการเรียนรู้จากการสังเกต การลองผิดลองถูก การเรียนรู้จากตำรา ซึ่งโดยมากจะเป็นการถ่ายทอดความรู้จากผู้อาวุโสผู้ใหญ่ ที่สำคัญอาชีพนี้มีการเน้นจริยธรรมในการสืบทอดความรู้ โดยมีความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติคอยควบคุมพฤติกรรมของหมอยา เช่น ต้องถือศีล เคารพต่อครูบาอาจารย์ การรักษาพยาบาลโดยไม่คิดค่าตอบแทน ซึ่งความเชื่อเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงอำนาจของชุมชนในการป้องกันมิให้เกิดการใช้ความรู้เพื่อประโยชน์ส่วนตน ดังเช่น หมอยาท่านหนึ่งได้กล่าวไว้ว่า

ต้องไหว้ครูด้วยเงินสิ่งเดียว ดอกไม้ธูปเทียน ฉันได้ไปเรียนกับหมอในวัดสนามจันทร์ด้วย ต้องรับปากกับครูว่า เราจะเรียกร้องเงินทองกับเขาไม่ได้ เราต้องตั้งใจช่วยมนุษย์... มีเด็กฝรั่งไปเล่นน้ำเป็นอะไรล่ะ พรายนกอีแอ่น เราไปดูนะว่าใครเป็นอะไร แหวกคนเข้าไป บ้านคนอยู่ไกลโน้นเดินเข้าไปเจอจักรยานแล้วปั่นเข้าไป เจอไห กระเทียมแตก อยู่ครึ่งหนึ่ง เอามาวางหน้ากระได แล้วเอากอกใส่ปากมันตอนนั้นแหละ ก็ถีบจักรยานมาทัน ก็ทำเรื่องไป ก็น้ำอยู่เต็มปาก ก็แหวกๆ คนทำให้เด็ก ทำให้พ่นให้สักรสามทีก็วิ่งได้แล้ว ฝรั่งเอาดั่งค์มายัดใส่กระเป๋าก็ให้พ่น บอกเขารับไม่ได้ ฟาดทั้งยาทั้งคาถาไม่ดีกัน ใช้ทั้งสองอย่างคู่กัน ไม่ดีกันหรอก ต้องทำใจเย็นมัน

ในการอธิบายสาเหตุของความเจ็บป่วยนั้นสามารถจำแนกออกเป็น 2 ลักษณะด้วยกัน สาเหตุเกิดจากการเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติ และเกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงตามธรรมชาติเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เกิดอาการเจ็บป่วย เช่น การเปลี่ยนแปลงของสภาพอากาศ ทำให้คนเป็นร้อนในเจ็บคอ ปวดศีรษะ เป็นไข้หวัด รวมถึงการร่วงโรยของสังขารตามอายุ ทำให้ปวดเมื่อย รวมถึงการถูกสัตว์มีพิษ การประสบอุบัติเหตุจากการดำเนินชีวิตประจำวัน การรักษาพยาบาลจึงเป็นไปตามประสบการณ์ของหมอพื้นบ้าน ส่วนสาเหตุหนึ่งเกิดจากอำนาจเหนือธรรมชาติประกอบด้วย การเจ็บป่วยอันเกิดจากฤกษ์ยาม เวลาเกิด และการถูกคาถาอาคม ส่วนการรักษานั้นจึงมีทั้งการรักษาโดยใช้สมุนไพร สัตว์ และการใช้คาถาอาคม

ความรู้ที่ใช้ในการวิเคราะห์หาสาเหตุ รวมถึงการรักษานั้น แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม คนกับคน และคนเป็นกับสิ่งที่อยู่เหนือธรรมชาติ ความรู้จึงเป็นเรื่องของอำนาจอย่างหนึ่งในการควบคุมและการจัดระเบียบสังคม เพราะยาที่ทำจากสมุนไพรหรือสัตว์ย่อมใช้ไม่ได้ผล หากอาการของโรคเกิดจากการลงโทษของสิ่งเหนือธรรมชาติ เกิดจากการกลั่นแกล้ง หรือเป็นการทำตัวอันธพาลของผู้ป่วย นอกจากนี้ความรู้ของหมอยายังเป็นสื่อประสานเชื่อมโยงถึงหมอยากับคนไข้ รวมถึงญาติพี่น้องและคนในชุมชนอีกด้วย

การปรับตัวของชุมชนบ้านจากในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

ชุมชนบ้านจากเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญ เมื่อชุมชนปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตจากการทำนาข้าวมาสู่การทำนาทุ้ง จากคำบอกเล่าของผู้คนในชุมชนทราบว่า การเปลี่ยนอาชีพจากการทำนาข้าวมาสู่การทำนาทุ้งนั้น เกิดขึ้นประมาณ 20 ปีที่ผ่านมา เหตุเพราะชาวบ้านเห็นความสำเร็จในการประกอบอาชีพทำนาทุ้งจากชุมชนใกล้เคียง คนทำนาทุ้งมีรายได้จากการประกอบอาชีพจำนวนมาก ชาวบ้านจึงไปหาความรู้ในการทำนาทุ้งจากนอกถิ่น นอกจังหวัด แล้วนำมาแปรสภาพพื้นที่นาของตนเองที่เคยเป็นนาข้าวให้กลายเป็นนาทุ้ง เริ่มแรกมีไม่กี่ครัวเรือน แบ่งที่นาบางส่วนมาขุดบ่อเลี้ยงกุ้ง และบางส่วนยังคงทำนาอยู่ การเลี้ยงกุ้งในคราวแรกๆ เริ่มจากการเลี้ยงในระบบธรรมชาติ ไปสู่การเลี้ยงโดยใช้บ่อตันที่ต้องอาศัยการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบและการพึ่งพาเทคโนโลยีจากภายนอกชุมชน วิธีการผลิตเพื่อการดำรงชีพจึงเปลี่ยนไปเป็นวิธีการผลิตเพื่อการค้าที่แสวงหากำไรเป็นเป้าหมายสำคัญ ซึ่งวิธีการผลิตดังกล่าวสอดคล้องกับสภาพและบริบทของชุมชนในช่วงนั้น ซึ่งเริ่มเปลี่ยนแปลงไป มี ถนน ไฟฟ้า เชื้อน และโรงงานอุตสาหกรรม นำเอาความเจริญแบบสังคมทันสมัยเข้ามาสู่ชุมชน ขณะเดียวกันก็นำเอาวัฒนธรรมของการบริโภคนิยมเข้าสู่ชุมชนด้วยเช่นกัน การเพิ่มขึ้นของสินค้าเพื่อการอุปโภคและบริโภค ไม่ว่าจะเป็นจักรยานยนต์ เครื่องใช้ไฟฟ้า รถยนต์ ฯลฯ คือ สิ่งสำคัญที่ทำให้ชุมชนต้องปรับเปลี่ยนวิธีการผลิตจากการทำนาข้าว ซึ่งมีรายได้ไม่สอดคล้องกับความต้องการในการอุปโภคบริโภค ไปสู่วิธีการผลิตของการทำนาทุ้ง ซึ่งสามารถตอบสนองต่อความต้องการดังกล่าวได้ดีกว่า

ช่วงของการก้าวเข้าสู่เศรษฐกิจเพื่อการค้า ได้ส่งผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ระบบความสัมพันธ์ของการช่วยเหลือเกื้อกูลและพึ่งพากันในวิธีการผลิต ถูกแทนที่ด้วยระบบความสัมพันธ์แบบทุนนิยม ไม่ว่าจะเป็นระบบความสัมพันธ์ระหว่างนายจ้างกับลูกจ้าง ซึ่งเกิดจากการอพยพย้ายถิ่นของคนภายนอกชุมชนเข้ามาในชุมชน เพื่อมาเป็นลูกจ้างแรงงานให้กับเจ้าของบ่อทุ้ง ระบบความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้ากับลูกค้า ซึ่งเกิดจากการเข้ามาจับซื้อทุ้งถึงบ่อเลี้ยงกุ้งในช่วงที่ชาวบ้านได้ผลผลิตจากการทำนาทุ้งเป็นจำนวนมาก ความสัมพันธ์ระหว่างนายทุนเงินกู้กับลูกหนี้ ซึ่งเกิดจากชาวบ้านที่ไม่มีเงินทุนในการประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้ง จึงต้องหันไปใช้บริการระบบสินเชื่อของ ธกส. หรือพึ่งพาเงินกู้นอกระบบเพื่อมาลงทุนประกอบอาชีพ โดยยอมรับเงื่อนไขของผู้ให้กู้ทุกประการ เหตุเพราะชาวบ้านบางคนไม่สามารถพึ่งพากระบวนธนาคารซึ่งมีขั้นตอนที่ยุ่งยากและไม่เอื้ออำนวยให้ชาวบ้านสามารถกู้ยืมเงินมาลงทุนได้โดยหวังว่ากำไรที่ได้จากการประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้งจะทำให้ตนเองและครอบครัวมีความสุขได้ รวมถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าของที่ดินและผู้เช่าที่ดิน ซึ่งเกิดจากการประสบความล้มเหลวในการประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้งของชาวบ้าน จึงจำเป็นต้องขายที่ดินเพื่อใช้หนี้ให้แก่นายทุน และตนเองก็แปรเปลี่ยนสถานภาพจากเจ้าของที่ดินกลายเป็นแรงงานรับจ้างให้แก่เจ้าของที่ดินรายอื่น หรือกลายเป็นผู้เช่าที่ดินแทน ภาพของความสัมพันธ์ของชุมชนซึ่งแต่เดิมมีความรู้จักสนิทสนมกลมเกลียวกัน มีความเป็นพวกเดียวกัน มีความรักใคร่สามัคคีปรองดองกัน จึงถูกแทนที่ด้วยความสัมพันธ์ของคนแปลกหน้า การลดลงของการช่วยเหลือกันเองด้านแรงงาน เนื่องจากการจ้างแรงงานเข้ามาแทนที่กลายเป็นระบบความสัมพันธ์ที่ต้องพึ่งพิงตลาดภายนอก พึ่งพิงความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอก ส่งผลให้การประกอบอาชีพเลี้ยงกุ้งของคนในชุมชนไม่ประสบความสำเร็จเหมือนในระยะแรก การประสบความล้มเหลวในอาชีพเลี้ยงกุ้ง ถือได้ว่าเป็นปัญหา

ซึ่งทุกคนในชุมชนประสบปัญหาร่วมกัน เหมือนในอดีตที่ชุมชนเคยประสบกับปัญหาเกี่ยวกับการจัดการน้ำมาแล้ว

การเผชิญหน้ากับปัญหาของชุมชนภายใต้การผลิตแบบทุนนิยม ชาวบ้านจากได้อาศัย “ทุนเดิม” ที่ชุมชนมี เป็นข้อได้เปรียบกว่าชุมชนอื่นๆ เพื่อให้สามารถดำรงชีพอยู่ในชุมชนได้ แทนการพึ่งพาการทำนาทุ่งเพียงอย่างเดียวเช่นในช่วงแรกที่ทำนาทุ่ง แต่ชาวบ้านได้อาศัยทุนธรรมชาติของท้องถิ่นสร้างความหลากหลายของอาชีพ ทั้งที่เป็นอาชีพดั้งเดิมแต่นำมาปรับเปลี่ยนให้เหมาะกับยุคสมัย และอาชีพใหม่ที่คนในชุมชนสร้างขึ้นหรือนำความรู้ใหม่มาประยุกต์ใช้อย่างเหมาะสม ได้แก่

การทำนาข้าว ในปัจจุบันการทำนาข้าวยังคงเป็นหนึ่งในอาชีพหลักของชาวบ้านจาก โดยจะมีการปลูกข้าวอยู่มากในหมู่ที่ 1-2 สำหรับหมู่ 3-4 การทำนาข้าวลดน้อยลงไปมาก เพราะชาวบ้านนำเอาที่ดินมาทำเป็นบ่อเลี้ยงกุ้งกุลาดำแบบปิด และมีบางครัวเรือนที่ทำทั้งนาข้าวและเลี้ยงกุ้งแบบบ่อเปิดนั้นคือจะเปิดให้น้ำเค็มเข้าที่ดินหลังจากหน้าทำนาไปแล้ว เพื่อทำการเลี้ยงกุ้ง ซึ่งมีทั้งที่เป็นกุ้งธรรมชาติและกุ้งที่ต้องหาพันธุ์มาปล่อยและให้อาหาร สำหรับที่ดินที่นำไปทำบ่อพัฒนาแล้วนั้น มักไม่สามารถเปลี่ยนกลับมาทำนาข้าวได้ดังเดิม เพราะเมื่อเลี้ยงกุ้งไปได้ระยะหนึ่งแล้วดินจะเค็มและมีของเสียตกค้างอยู่สูงไม่สามารถปลูกพืชได้

การทำนาทุ่ง ชาวบ้านหลายรายเริ่มปรับเปลี่ยนการทำนาทุ่งแบบปิดที่ทำให้เกิดปัญหาดินเสื่อม น้ำเสีย หันมาเลี้ยงกุ้งก้ามกรามซึ่งเป็นกุ้งน้ำจืด แม้จะไม่ทำรายได้สูงเช่นในอดีต แต่ก็ไม่ต้องลงทุนมาก และไม่ขาดทุน หรือหันมาเลี้ยงปลาบ้าง แต่ก็ไม่ได้ราคาดี และชาวบ้านไม่นิยมเลี้ยงเพราะไม่ค่อยมีตลาดรับซื้อนัก แต่อย่างไรก็ตามชาวบ้านเชื่อว่าแม้ราคาทุ่งจะตกลงและผลผลิตไม่สูงเช่นเดิม หากยังคงทำนาทุ่งกันอยู่เพราะสามารถเก็บขายไปได้เรื่อยๆ พอสำหรับเลี้ยงครอบครัว และหันมาหาอาชีพเสริมอื่น ๆ เพิ่มเติมทำให้ไม่ต้องทิ้งที่ดินไปทำมาหากินในถิ่นอื่น แต่ก็มีเช่นกันที่ย้ายไปเช่าที่ดินในจังหวัดอื่นทำบ่อกุ้งอีก

ทำ “ต๋ับจาก” ยามว่างจากงานอื่น ๆ เป็นรายได้เสริมของครอบครัวและใช้วัตถุดิบที่มีอยู่ในชุมชน

การทำผลผลิตจาก “ต๋ันจาก” ซึ่งเป็นพืชประจำท้องถิ่นมีขึ้นเองตามธรรมชาติริมชายน้ำและมีจำนวนมาก ส่วนใหญ่แล้วเกือบทุกบ้านที่อยู่ชานน้ำในชุมชนบ้านจากจะมีต๋ันจากขึ้นโดยไม่ต้องปลูกหรือดูแล ในอดีตชาวบ้านมักจะมีอาชีพในการเย็บ “ต๋ับจาก” สำหรับมุงหลังคาขายในช่วงที่ว่างจากการทำนา

จะมีรายได้ดีเพราะ “หลังคามุงจาก” เป็นสัญลักษณ์ของบ้านไทยในพื้นที่ภาคกลาง ตับจากที่มุงหลังคา จะมีอายุการใช้งาน 3-5 ปี ดังนั้น “ตับจาก” จึงขายได้ตลอดและมีราคาดี ต่อมาเมื่อมีวัสดุอื่น ๆ เข้ามาใช้ ทำหลังคาแทนจาก “หลังคามุงจาก” จึงถูกใช้น้อยลง แต่ชาวบ้านก็ยังคงใช้จากในการมุงหลังคาโรงเรียน ต่าง ๆ ที่ต้องการให้มีการระบายอากาศและไม่ต้องลงทุนสูง เช่น เล้าไก่ โรงเรียนเก็บของ ยุ้ง หรือฉางเก็บ ผลผลิตทางการเกษตร เพิ่งสำหรับเก็บเครื่องจักรหรืออุปกรณ์การเกษตร เรือนขนาดเล็กๆ สำหรับพักตาม คันทนาทั้งนาข้าวและนาถั่ว ปัจจุบันชาวบ้านจากและชาวนาถั่วยังคงมีอาชีพเสริมเย็บตับจากขาย โดยใช้ ช่วงเวลาที่ว่างจากการทำเกษตร หรือเป็นงานของคนสูงอายุที่อยู่กับบ้านเพื่อเลี้ยงดูเด็กหรือดูแลบ้าน เมื่อ เย็บได้จำนวนมากก็จะมีพ่อค้าเข้ามารับไปขายต่อ หรือมีคนในชุมชนทำหน้าที่รวบรวมให้ได้จำนวนเพื่อนำ ไปตระเวนขาย ราคาตับจากในปัจจุบันอยู่ที่ตับละ 1.80 บาท วัสดุการทำตับจากชาวบ้านไม่ต้องลงทุน หากต้องลงแรงในการไปตัดใบจากในป่าจากริมน้ำ และทำตอกสำหรับเย็บ จึงถือว่าไม่ต้องลงทุนแต่ลงแรง จึงทำให้ชาวบ้านนิยมทำตับจากเก็บไว้ได้ถุนบ้านเพื่อรอขายหรือเก็บไว้ใช้เองก็ได้

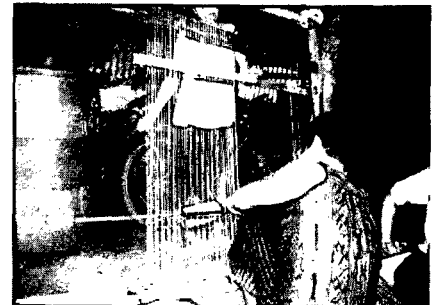

เคยถูกแปรสภาพเป็น “กะปิ”
ผลผลิตจากแม่น้ำบางปะกง

การทำกะปิ แม้ว่าในปัจจุบันนี้ทรัพยากรทางน้ำจะลดน้อยลงไปมากเมื่อเทียบกับในอดีต ด้วย ปัจจัยหลายประการ อาทิ การจับสัตว์น้ำมากขึ้นทำให้การขยายพันธุ์สัตว์ไม่ทันต่อความต้องการ การเกิด มลภาวะทางน้ำจากน้ำเสียที่ถูกปล่อยจากเมืองและครัวเรือน และการปล่อยน้ำอุณหภูมิสูงจากโรงไฟฟ้า ที่เข้ามาตั้งในจังหวัดฉะเชิงเทรา แต่ชาวบ้านยังคงได้อาศัยทำกินและหารายได้จากแม่น้ำบางปะกงอยู่เสมอมา โดยเฉพาะสัตว์น้ำต่างๆ ที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ อาชีพประมงที่ชาวบ้านจากสืบทอดมายังลูกหลาน คือ การจับปลา ปู กุ้ง และอื่นๆ เพื่อใช้เป็นอาหาร เมื่อถึงหน้าน้ำหลากจะมีสัตว์น้ำจำนวนมากจนกระทั่ง สามารถจับขายเป็นรายได้ให้กับครัวเรือนได้ นอกจากนี้ยังมีการนำเอาปลาที่จับได้ไปแปรรูป เช่น การทำ ปลาแห้ง ปลาঝ้า มีการทำน้ำปลาจากปลาสร้อยและปลาเล็กปลาน้อยที่ไม่นิยมบริโภค และการทำกะปิจาก “เคย” ที่หาได้ในฤดูน้ำหลากครวละมากๆ จากแม่น้ำบางปะกง ซึ่งเป็นที่ขึ้นชื่อและมีคนนิยมซื้อไปบริโภค และมีพ่อค้าเข้ามารับซื้ออยู่เสมอถึงบ้าน บางครั้งต้องมีการสั่งจองไว้ล่วงหน้าเนื่องจากปริมาณการผลิต ขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ชาวบ้านเล่าว่าเมื่อมีการสร้างโรงไฟฟ้าขึ้นมาทำให้น้ำร้อนขึ้น และสัตว์น้ำนานาชนิดลดลง ทั้งปริมาณและชนิดของสัตว์น้ำลง ชาวบ้านต้องออกเรือไปหาปลา และเก็บเคยตอนเช้าแล้วนำมาแปรรูป ตอนสายๆ หากติดงานเกษตรกรรมก็จะไม่ได้ออกเรือไปหาปลาและเคย หรือช่วงน้ำน้อยปริมาณปลาและ เคยก็จะน้อยลง เมื่อได้เคยมาแล้วจะนำมาตำ ตาก และหมัก จนกลายเป็นกะปิซึ่งต้องใช้เวลาเก็บไว้ 2-3 เดือน

จึงจะนำออกมาบริโภคหรือขายได้ มีหลายครัวเรือนที่มีรายได้จำนวนไม่น้อยจากการทำกะปิ และสามารถทำเก็บไว้ขายได้อยู่เรื่อยๆ สำหรับรายได้ที่ทำได้รสชาติดีก็จะมีเจ้าประจำเข้ามารับไปขายถึงบ้าน และขายได้ราคาดี แต่เคล็ดลับในการทำกะปิชาวบ้านมักจะไม่นิบอกกันเนื่องจากถือเป็นฝีมือของแต่ละราย

การทอดเสือก เป็นภูมิปัญญาเดิมของชุมชน

ทอดเสือก ถือเป็นอาชีพในอดีตของชาวบ้านอีกงานหนึ่ง ที่ผู้สูงอายุในชุมชนยังคงรักษาไว้และทำออกมาใช้บ้างหรือบางครั้งก็ทำขาย โดยการทอดเสือกจะใช้ “กก” ซึ่งเป็นพืชที่มีอยู่ในชุมชนไม่ต้องปลูก โดยชาวบ้านจะไปตัดกกมาตากให้แห้ง ตัดขนาด จักให้เป็นเส้นเท่าๆ กัน เตรียมไว้จำนวนมากๆ จากนั้นจะมีการขึ้นโครงของเสือกแล้วทำการสานเสือกซึ่งมักจะต้องใช้คนช่วยกัน 2-3 คน เสือกที่ได้มีความนุ่มนวลกว่าเสือกที่สานด้วยเส้นพลาสติกที่เป็นที่นิยมในปัจจุบัน การทอดเสือกลดน้อยลงไปมากในชุมชนบ้านจาก อาจเป็นเพราะความต้องการใช้มีน้อยลงและมีเสือกพลาสติกเข้ามาแทน อีกทั้งการทอดเสือกจะต้องอาศัยฝีมือ ซึ่งลูกหลานมักจะไม่นิสืบทอดต่อจากพ่อแม่ ดังนั้นเราจึงเห็นเพียงผู้หลักผู้ใหญ่ที่มีเวลาว่างและมีฝีมือสืบทอดมาจากปู่ย่าทำการทอดเสือก ซึ่งอาจจะไม่ได้ทำรายได้ให้แก่ครัวเรือนมากนัก

“ไม้ดัด/ไม้ประดับ” เป็นอาชีพใหม่ของคนในชุมชน
และมีการรวมตัวเป็น กลุ่มดอกไม้

ไม้ดัด/ไม้ประดับของกลุ่มดอกไม้ อาชีพการทำไม้ดัดหรือบอนไซเป็นอาชีพใหม่ที่เกิดขึ้นในชุมชน อาชีพดังกล่าวเกิดขึ้นภายใต้กระแสเศรษฐกิจทุนนิยม มีการผสมผสานความรู้ใหม่และความรู้เดิม ความรู้ชุดใหม่ที่ได้รับนั้นเป็นความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้ในระบบการศึกษา และความรู้ดังกล่าวถูกนำเข้ามาภายในชุมชน โดยผู้นำกลุ่มดอกไม้ได้เรียนรู้จากสถาบันการศึกษา อ่านหนังสือ และสอบถามผู้รู้จากภายนอกชุมชน เช่น เพื่อน และในระหว่างที่ศึกษาเรียนรู้ ก็ได้มีการลองผิดลองถูกในการฝึกอาชีพดังกล่าว จนมีการเปิดร้านเพื่อจำหน่ายสินค้า นอกจากนี้ความรู้ในเรื่องการตลาดก็จัดได้ว่าเป็นความรู้อีกชุดหนึ่งที่ผู้นำกลุ่มดอกไม้ได้

เรียนรู้ ไม่ว่าจะเป็นการติดต่อกับทางโรงเรียนเพื่อจำหน่ายสินค้า การให้ความร่วมมือกับทางราชการเพื่อจัดแสดงไม้ดัด ซึ่งเป็นช่องทางการประชาสัมพันธ์สินค้า รวมถึงการฝากขายสินค้ายังสถานที่ต่างๆ แต่ขณะเดียวกันก็ได้ให้ชุมชนบ้านจากซึ่งเป็นบ้านเกิด เป็นสถานที่ในการเพาะเลี้ยงต้นไม้และเป็นแหล่งวัตถุดิบ ดังนั้นชุดความรู้ที่เรียนรู้จากภายนอกจึงใช้ได้เพียงส่วนเดียว ผู้นำกลุ่มโตไม้จำเป็นต้องนำความรู้ชุดเดิมมาใช้ผสมผสานในการประกอบอาชีพ อันได้แก่ ความรู้ในเรื่องของวัฏจักรน้ำ ความรู้ในเรื่องน้ำจืดน้ำเค็ม และอากาศ ทำให้รู้ว่าเมื่อต้องการโตไม้ จะชุดเฉพาะช่วงหน้าฝน เพราะช่วงน้ำกร่อยต้นไม้จะมีแผล ทำให้ได้ไม้ที่มีคุณภาพไม่ดี ไม่คงทน

ลักษณะความยุ่งยากซับซ้อนในการทำไม้ดัด ทำให้ผู้นำกลุ่มโตไม้ได้สร้างเครือข่ายหรือการจัดตั้งกลุ่มแบบไม่เป็นทางการขึ้น เพื่อเพิ่มแรงงานในการผลิต โดยเริ่มจากการชวนคนที่ว่างงานในหมู่บ้าน มาสอนวิธีการหาโตไม้ ด้วยการฝึกสอนให้กับคนกลุ่มนั้นด้วยตนเอง และขยายไปสู่กลุ่มผู้สนใจในชุมชน เมื่อมีกลุ่มหรือเครือข่ายการทำไม้ดัดแล้ว การจัดการกับเครือข่ายก็มีความสำคัญ โดยการสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของผลงานให้กับชาวบ้าน ทำให้ชาวบ้านรู้สึกว่าเป็นของตนเอง และเป็นที่ต้องการของตลาด สามารถสร้างรายได้ให้กับตนเองได้ ขณะเดียวกันผู้นำก็ได้มีการจัดสรรแรงงานภายในครอบครัว มาช่วยดูแลการผลิตไม้ดัด

นอกจากกระบวนการสร้างความเข้มแข็งให้กับเครือข่ายในการผลิตข้างต้น การสร้างช่องทางการจำหน่ายสินค้าที่หลากหลายทำให้สินค้าที่ผลิตออกมามีตลาดรับซื้อ ลักษณะของการไหลเวียนของสินค้าตั้งแต่มีแหล่งผลิต จนถึงการผลิตจำหน่าย เช่น การขายให้กับผู้ซื้อชาวต่างชาติ การจำหน่ายหน้าร้านที่พื้ชยา การติดต่อมีคฤศเทศก์นำเที่ยว ทำให้สินค้าจำหน่ายได้มากขึ้น จึงทำให้อาชีพนี้มีคนสนใจมากขึ้นเรื่อยๆ ลักษณะดังกล่าวนอกจากจะเป็นการฟื้นฟูเศรษฐกิจของชุมชนแล้วยังเป็นการช่วยแก้ปัญหาการว่างงานของคนภายในชุมชนได้ด้วย รวมทั้งในการทำงานร่วมกับชุมชนนั้น ผู้นำกลุ่มโตไม้ยังได้คำนึงถึงจารีตหรือความเชื่อของคนในชุมชน ซึ่งผู้นำกลุ่มโตไม้ได้สะท้อนออกมาในเรื่องของความเชื่อในการตัดไม้ของคนในชุมชน ทำให้อาชีพดังกล่าวไม่ถูกกีดกัน แต่กลับได้รับการยอมรับจากคนในชุมชนเป็นอย่างดี ดังได้กล่าวว่า

บางทีเขาถามหา ถามว่ามาชุดอะไรกัน ก็บอกมาชุดต้นไม้ จะเอาไปปลูกอะไรอย่างนี้ เขาก็บอกเอาไปสิ เราก็ชุดเอาโคกหัวออก เขาก็ให้ อย่างแถวบ้านเราก็ชุดได้ เพราะมะขามเทศเขาไม่ถือ

พานักท่องเที่ยวล่องเรือเพื่อชมทัศนียภาพสองฝั่งของแม่น้ำบางปะกง และไปดูค้างคาวแม่ไก่

อาชีพที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว ผู้นำชุมชนบ้านจากได้พยายามบรรจุแหล่งดูค้างคาวแม่ไก่เข้าไปในแผนการพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวของจังหวัดฉะเชิงเทรา เพื่อให้เป็นอาชีพเสริมแก่ชาวบ้านที่จะสร้างอาชีพที่เกี่ยวข้องกับการท่องเที่ยว เช่น การนำนักท่องเที่ยวไปดูค้างคาวซึ่งเข้ามาอาศัยอยู่บริเวณป่าชายเลนของชุมชนที่มียาวตลอดลำน้ำ การแนะนำสถานที่สำคัญของชุมชน เช่น วัด ตลาด ศูนย์การเรียนรู้ ศูนย์สาธิตการตลาด ร้านค้าชุมชน รวมถึงการขายผลผลิตทางการเกษตรสำหรับนักท่องเที่ยวที่มาแวะในบริเวณชุมชนบ้านจาก เป็นต้น ปัจจุบันเริ่มมีอาชีพของคนเรือที่นำนักท่องเที่ยวล่องเรือเรียบชายป่าจากเพื่อดูค้างคาวแม่ไก่ ปูก้ามดาบ ระบบนิเวศน์ของป่าจาก สภาพการตั้งบ้านเรือน และวัดของชุมชนและในย่านใกล้เคียง

การเกิดขึ้นของทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

ปัญหาการประกอบอาชีพทำนาของคนในชุมชนบ้านจาก ถือได้ว่าเป็นปัญหาร่วมกันที่คนในชุมชนกำลังเผชิญอยู่ และทุกคนในชุมชนจะต้องร่วมกันแก้ปัญหา เพื่อความอยู่รอดของคนในชุมชนเอง ทุนทางสังคมซึ่งคนในชุมชนบ้านจากมีมาตั้งแต่ในอดีต นั่นคือ ความสามัคคีกลมเกลียว ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ได้ถูกนำกลับมาใช้ในการแก้ปัญหาดังกล่าว รวมถึงการที่ชุมชนบ้านจากมีผู้นำทางสังคมซึ่งสามารถสร้างความศรัทธาและความเชื่อมั่นให้แก่ชาวบ้านได้ จึงสามารถรวมจิตใจของชาวบ้านในการรวมกลุ่มเพื่อแก้ปัญหาได้ ส่งผลให้ชุมชนบ้านจากสามารถจัดการกับปัญหาของตนเองได้ในระดับหนึ่ง

ดังนั้น จึงเห็นได้ว่าระบบความสัมพันธ์ทางสังคม คือ ทุนทางสังคมที่เข้มแข็งที่ชุมชนบ้านจากมีอยู่มากกว่าชุมชนอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียงกัน ปัญหาจึงอยู่ที่ว่าชุมชนจะบริหารจัดการกับทุนทางสังคมที่มีอยู่นี้อย่างไร เพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้อย่างเข้มแข็งภายใต้กระแสของวิถีการผลิตเพื่อการค้า เนื่องจากระบบความสัมพันธ์ที่เข้มแข็งเพียงประการเดียวนั้น ไม่สามารถทำให้ชุมชนดำรงอยู่ภายใต้กระแสของทุนนิยมได้ เพราะชุมชนไม่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองเหมือนในอดีต แต่จำเป็นต้องพึ่งพาปัจจัยจากภายนอกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นในแง่ของกระบวนการผลิต ระบบความรู้ หรือทรัพยากรในการผลิตและการบริหารจัดการ ดังนั้น การเสริมสร้างชุมชนให้เป็นชุมชนที่เข้มแข็งนั้น จึงต้องพิจารณาในเรื่องดังกล่าวควบคู่กันไปด้วย

ทุนธรรมชาติ ชุมชนบ้านจากมีความได้เปรียบในทำเลที่ตั้งของชุมชนที่มีทั้งผืนดินและแหล่งน้ำที่เอื้อต่อการผลิตในวิถีการผลิตทางการเกษตรทั้งการทำนาข้าว นาทุ่ง มีป่าจากเป็นทรัพยากรสำคัญในการสร้างอาชีพและเป็นแหล่งอาหารให้กับชุมชน มีแหล่งน้ำที่สามารถใช้ทำการเกษตร ทำประมง และทำอาชีพอื่นๆ เช่น กะปิ จาก แหล่งท่องเที่ยวทางน้ำ ดังนั้นการสร้างอาชีพที่หลากหลายเพื่อการพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ ลดความเสี่ยงจากการผลิตแบบทุนนิยม ที่เน้นการสร้างผลผลิตเพียงอย่างเดียวให้ได้ทีละมากๆ มาสู่การสร้างผลผลิตที่หลากหลายได้ตลอดทั้งปี เพื่อเป็นรายได้อย่างสม่ำเสมอ แม้จะไม่มากเท่ากับการทำนาทุ่งอย่างเดียว แต่ก็ไม่ต้องลงทุนมากและไม่เสี่ยงต่อภาวะขาดทุน การผลิตของชุมชนบ้านจากอย่างหลากหลายนี้ตั้งอยู่บนฐานทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นเป็นหลัก จึงลดการพึ่งพาดันทุนจากภายนอก

ลงได้มาก และวิถีการผลิตของชุมชนบ้านจากยังถูกสร้างสมมาด้วยภูมิปัญญา ความรู้ของคนในชุมชนที่สามารถปรับเปลี่ยนการผลิตและผลผลิตให้สอดคล้องกับสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปได้อย่างรวดเร็ว

ทุนความรู้และทุนวัฒนธรรม จากภาวะความล่มสลายของชุมชนที่ปรากฏชัดเจน เช่น ปัญหายาเสพติดในหมู่บ้านอันแสดงถึงความล่มสลายในครอบครัว ระบบความสัมพันธ์ของชุมชน สภาพปัญหาดังกล่าวเป็นผลมาจากชุดความรู้ของอุดมการณ์ทุนนิยม ทำให้ชุมชนไม่สามารถผลิตซ้ำหรือสะสมความรู้บนรากฐานของตนเอง แต่ในขณะเดียวกันชุมชนบ้านจากกลับสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้ผลกระทบจากอุดมการณ์ทุนนิยมดังกล่าว ด้วยการผสมผสานความรู้ชุดใหม่กับความรู้ชุดเดิมที่มีอยู่ในท้องถิ่น โดยการเรียนรู้บริบทสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลง มีการปรับความรู้เดิมที่มีอยู่ให้สอดคล้องกับบริบทในปัจจุบัน ทุนความรู้เดิมที่ชุมชนบ้านจากมีอยู่ตั้งแต่ในอดีตสืบทอดถึงปัจจุบัน อาทิ การทำนาข้าว การเลี้ยงกุ้ง ทำจากทำเคย (กะปิ) ที่ชาวบ้านจากยังคงใช้เป็นทุนในการทำอาชีพที่หลากหลาย และยังเพิ่มเติมอาชีพใหม่ ๆ ที่คงใช้ฐานธรรมชาติของท้องถิ่น เช่น การทำไม้ดัด การจัดการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ เพื่อให้คนในชุมชนมีทางเลือกในการสร้างรายได้หลาย ๆ ทางแทนการพึ่งพารายได้ทางเดียว ทุนความรู้ในการจัดการเรื่องน้ำที่อาศัยความร่วมมือร่วมใจ การเสียสละ และภูมิปัญญาของผู้นำชุมชน ปรับประยุกต์เป็นทุนความรู้ในการจัดการเรื่องเงินตรา ในชุมชนผ่านกระบวนการสะสมทุนในรูปของกลุ่มออมทรัพย์ การแปลงทุนให้เป็นผลตอบแทนในรูปของร้านค้าและปั้มน้ำมัน จากการร่วมแรงร่วมใจกันเพื่อแก้ปัญหาความต้องการใช้เงินและภาระหนี้สินของคนในชุมชน และระบบความรู้เรื่องการดูแลสุขภาพโดยการพึ่งพาสมุนไพรและภูมิปัญญาของหมอพื้นบ้าน เหล่านี้ล้วนเป็นทุนความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นโดยทุนมนุษย์ในชุมชนบ้านจากและสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน ก่อให้เกิดความภาคภูมิใจต่อความรู้และการใช้ความรู้ของตนเอง เมื่อมีปัญหาหรือการปรับเปลี่ยนของสังคมอย่างรุนแรง ทุนภูมิปัญญาเหล่านี้จะถูกนำออกมาปรับประยุกต์ใช้ได้อย่างสอดคล้องกับบริบทของชุมชน

ทุนมนุษย์ ความเป็นชุมชนชาวนาแต่ครั้งอดีตได้สร้างสมคนที่มีความรู้ ความเข้าใจในวิถีการผลิตในการทำนา การพึ่งพาธรรมชาติ การจัดการน้ำ และป่า ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำรงอยู่ของชุมชนชาวนามาอย่างยาวนาน นอกจากนี้ความเป็นอยู่ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ร่วมทุกข์ร่วมสุขกันในสังคมดั้งเดิม ทำให้เกิดผู้นำชุมชนที่เป็นที่ยอมรับทั้งภูมิปัญญา ความเป็นผู้นำ ความคิดสร้างสรรค์ การแก้ปัญหาของชุมชน และความเป็นคนดี เสียสละ และสร้างประโยชน์ให้กับส่วนรวม ชุมชนบ้านจากมิได้มีเพียงผู้นำไม่กี่คน หากมีทั้งผู้นำที่เป็นทางการ ผู้นำตามธรรมชาติ มีทั้งคนรุ่นเก่าและคนรุ่นใหม่ ทำให้กลุ่มผู้นำมีความเข้มแข็งและมีความสามารถมีความถนัดที่แตกต่างกัน จึงเหมาะสมกับชุมชนที่มีความหลากหลายในการผลิต เมื่อชุมชนเกิดการเปลี่ยนแปลงผู้นำชุมชนก็สามารถนำพาชุมชนให้ผ่านพ้นปัญหาไปได้ ด้วยทุนมนุษย์ที่สำคัญอีกส่วนหนึ่งของชุมชน คือ ชาวบ้านชุมชนบ้านจาก ที่มีจิตสำนึกร่วมต่อปัญหาสาธารณะของชุมชน ความไม่เพิกเฉย หรือต่างคนต่างอยู่แบบปัจเจกในสังคมทุนนิยม หากยืนดีร่วมมือกันเพื่อแก้ปัญหา แสดงความคิดเห็น และร่วมทุนเพื่อให้เกิดการแก้ปัญหา โดยตั้งอยู่บนเงื่อนไขของความเสมอภาค และการจัดสรรที่เป็นธรรม

ทุนทางสังคม ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ก่อตัวขึ้นจากวิถีการผลิตแบบเกษตรกรรมดั้งเดิม หรือชุมชนชาวนาในภาคกลาง ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันทั้งด้าน แรงงาน การแลกเปลี่ยนผลผลิต และการแบ่งปันสิ่งของใช้สอย

การร่วมมือร่วมใจ ระบบความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันครัวเรือนที่มีมาอย่างช้านานในชุมชน ชนบท เมื่อชุมชนขยายตัวใหญ่ขึ้น มีสมาชิกมากขึ้น บริบทของสังคมมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น อีกทั้ง ชุมชนต้องติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกมากขึ้นด้วย ระบบความสัมพันธ์ใหม่ที่เกิดขึ้นมาเพื่อรองรับการ ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ได้แปรเปลี่ยนไปสู่ระบบความสัมพันธ์แบบรวมกลุ่มช่วยเหลือกันภายในชุมชน มิใช่ การช่วยเหลือเกื้อกูลกันแบบครัวเรือนต่อครัวเรือนเช่นในอดีต การรวมตัวกันจัดตั้งแต่เป็นกลุ่มต่างๆ ใน ชุมชน มีทั้งที่เป็นกลุ่มจัดตั้งตามนโยบายของรัฐ กลุ่มที่ชาวบ้านจัดตั้งขึ้นเองตามความต้องการของชุมชน และกลุ่มที่รวมตัวกันอย่างหลวมๆ เพื่อเป้าหมายใดเป้าหมายหนึ่งในช่วงเวลาต่างๆ กัน การรวมตัวกัน ของคนในชุมชนเพื่อร่วมกันแก้ปัญหาอันเป็นปัญหาสาธารณะของชุมชน และการสร้างองค์กรเครือข่าย เพื่อให้เกิดอำนาจต่อรองของชุมชนอย่างกว้างขวางมากขึ้น การรวมตัวกันของชาวบ้านในอดีตมักเป็นการ รวมตัวกันอย่างหลวมๆ เพื่อทำงานสาธารณประโยชน์ร่วมกัน เช่นการสร้างถนนเข้าหมู่บ้าน การซ่อมแซม ทำนบกั้นน้ำ งานบุญ งานวัด งานโรงเรียน ซึ่งการรวมกลุ่มเช่นนั้นเมื่อหมดภารกิจแล้วก็จะเลิกร้าไป หากกลุ่มที่เกิดขึ้นอย่างชัดเจนในยุคแห่งการพัฒนาชุมชนมักจะเป็นกลุ่มเกี่ยวข้องกับทุนทางเศรษฐกิจหรือ ทุนเงินตรา อาทิ กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มฌาปนกิจ กลุ่มร้านค้าชุมชน กลุ่มอาชีพ เนื่องจากปัญหาเศรษฐกิจ กลายเป็นปัญหาสาธารณะและเป็นปัญหาของปัจเจกที่ดำรงอยู่ในชุมชน ทั้งชุมชนบ้านจากและบ้านซ่อน จะปรากฏกลุ่มที่เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการและไม่เป็นทางการ หากในภาคปฏิบัติการและความสำเร็จ ของกลุ่มนั้นแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับองค์ประกอบของกลุ่มและบริบทของชุมชนนั้นๆ

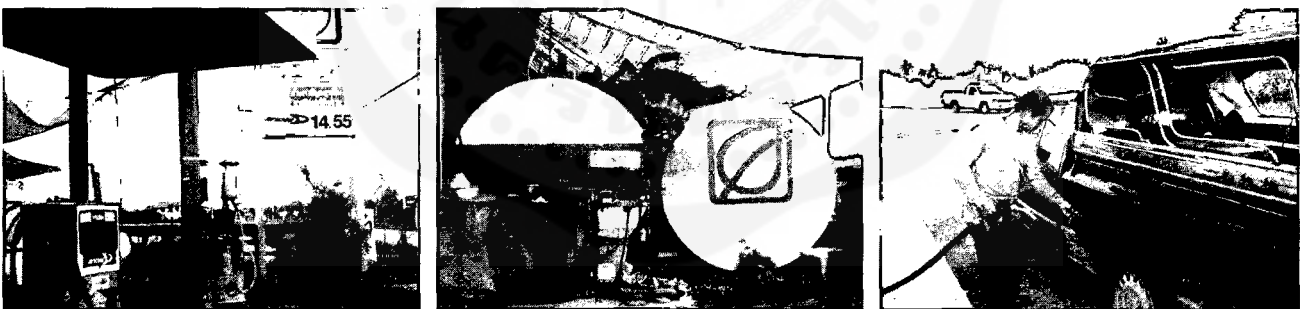

ร้านค้าชุมชน ที่ก่อตั้งขึ้นจากการระดมทุนในชุมชนเพื่อขายสินค้าจำเป็นที่ชุมชนต้องการ และกำไรจากร้านค้ากลายเป็นเงินปันผลของสมาชิก

กลุ่มออมทรัพย์ชุมชนบ้านจาก เมื่อเริ่มต้นมีสมาชิกเพียง 28 ราย มีการสะสมเงินเดือนละ หนึ่งร้อยบาทต่อราย จนถึงปัจจุบันมีสมาชิกถึง 200 กว่าราย มีเงินสะสมล้านกว่าบาท จุดเริ่มต้นของการ ขยายผลของกลุ่มออมทรัพย์เกิดขึ้นเมื่อมีการนำเงินสะสมออกมาปล่อยกู้ให้แก่สมาชิกโดยคิดดอกเบี้ย ร้อยละบาทต่อเดือน เมื่อถึงสิ้นปีจึงนำเอาดอกเบี้ยมาปันผลให้แก่สมาชิก การเพิ่มขึ้นของสมาชิกและ เงินออมสะสมมากขึ้นก็นำไปสู่การขยายผลในด้านต่างๆ ตามมา เช่น การสร้างร้านค้าชุมชน บิมน้ำมัน ชุมชน เมื่อเงินออมเกิดมากขึ้นได้สร้างประโยชน์ต่อส่วนรวมของชุมชน ได้แก่ การเกิดแหล่งเงินทุนหมุนเวียน

ขึ้นในชุมชน ไม่ต้องหันไปกู้เงินจากพ่อค้านายทุน หรือแหล่งเงินกู้จากภายนอกที่ต้องเสียดอกเบี้ยสูงๆ ในขณะที่เดียวกันก็เกิดประโยชน์ต่อบ้เจกที่สามารถออมเงินและได้รับดอกผลจากเงินออมดีกว่าการฝากเงินกับธนาคาร กลุ่มออมทรัพย์เป็นเสมือนระบบธนาคารชุมชนที่ไม่มีความสลับซับซ้อน ไม่มีกฎระเบียบแห่งการออมและการกู้ยืมที่ยุ่งยาก หากเป็นการสร้างระบบการพึ่งพากันเองภายในชุมชน เป็นระบบเงินทุนหมุนเวียนของชุมชน และนำไปสู่การสร้างเสริมความเข้มแข็งของชุมชนในด้านอื่นๆ ตามมา อย่างไรก็ตามความสำเร็จของกลุ่มออมทรัพย์เช่นนี้มีได้เกิดขึ้นกับทุกกลุ่มออมทรัพย์ในชุมชน หากขึ้นอยู่กับความเสียสละของผู้นำกลุ่มที่จะทำงานให้แก่ชุมชน รวมถึงความไว้วางใจเชื่อใจของสมาชิกต่อผู้บริหารจัดการกลุ่ม และการมีส่วนร่วมต่อกิจกรรมของกลุ่มจึงทำให้กลุ่มออมทรัพย์บ้านจากเข้มแข็งขึ้นมาได้

กลุ่มฌาปนกิจ ถือเป็นการรวมกลุ่มของชาวบ้านอย่างไม่เป็นทางการ หากเป็นกลุ่มที่ให้ประโยชน์แก่ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกอย่างมาก ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงเป็นสมาชิกของกลุ่มฌาปนกิจ และยังกลุ่มฌาปนกิจใหญ่ขึ้นชาวบ้านในพื้นที่ใกล้เคียงก็มักจะขอมาร่วมเป็นสมาชิกด้วย โดยสมาชิกของกลุ่มฌาปนกิจจะจ่ายเงินครั้งร้อยละบาทเมื่อมีคนเสียชีวิตขึ้นในกลุ่ม เงินที่ได้จากกลุ่มฌาปนกิจของชุมชนบ้านจากตกครวละ 40,000 บาท ชาวบ้านสามารถนำเงินก้อนนี้ไปจัดงานศพได้โดยไม่ทำให้ครอบครัวต้องเป็นภาระมากนัก กลุ่มฌาปนกิจถือเป็นการสร้างระบบสวัสดิการภายในชุมชน (social welfare support) เพื่อการพึ่งพาตนเองคล้ายกับระบบการเอาแรงของชุมชนเกษตรในอดีต หากเป็นการปรับเปลี่ยนจากการเอาแรงงานมาเป็นการร่วมลงขันเป็นเงินตราที่จำเป็นในระบบสังคมแบบทุนนิยม อย่างไรก็ตามชาวบ้านยังคงมาเอาแรงกันเพื่อทำบุญในงานศพโดยไม่ได้หวังผลตอบแทน แต่เป็นการสร้างระบบความสัมพันธ์แบบเกื้อกูล และมีการตอบแทนกันในระบบการเก็บค่าสมาชิกเพื่อช่วยเหลือในครั้งต่อไป

ปั้มน้ำมันชุมชน อีกหนึ่งในการลงทุนด้วยทุนของชุมชนที่เกิดจากความต้องการของคนในชุมชนเอง และสามารถสร้างผลตอบแทนให้แก่สมาชิกได้ดี

ร้านค้าชุมชนและปั้มน้ำมัน เกิดขึ้นจากการระดมความคิดเห็นของคนในชุมชน ที่จะกำหนดความต้องการของชุมชนร่วมกันในการสร้างร้านค้าชุมชนขึ้นมา จุดกำเนิดของร้านค้าชุมชนบ้านจาก เกิดขึ้นจากการระดมทุนจากชาวบ้านที่นำมาลงขันร่วมกันเพื่อจัดตั้งร้านค้าสำหรับซื้อขายสินค้าที่จำเป็นต่อการอุปโภคบริโภคของคนในชุมชน แม้จุดเริ่มของร้านค้าชุมชนจะเกิดขึ้นจากเงินสนับสนุนของรัฐในการลงทุนเริ่มแรก แต่การพึ่งพาที่อยู่บนเงินลงทุนภายนอก (ได้รับการสนับสนุนมา 30,000 บาท เพื่อเป็นทุนในการซื้อสินค้าเข้าร้าน) นั้น กลายเป็นความเสี่ยงของชุมชนในการหาเงินทุนมาหมุนเวียนไม่ได้ และต้องตกอยู่

ภายใต้ระเบียบของรัฐ ทำให้ขาดความคล่องตัว หากการพึ่งพาเงินทุนจากการระดมทุนภายในชุมชน ชาวบ้านจากได้ตระหนักถึงอำนาจอิสระในการจัดการต่อเงินของชุมชนภายใต้บรรทัดฐานที่ถูกกำหนดขึ้น จากชุมชนเอง การระดมทุนในชุมชนได้สร้างจิตสำนึกร่วม (sense of community) สมาชิกหันมาซื้อสินค้าจากร้านค้าชุมชนที่ตนเป็นเจ้าของ ให้ความใส่ใจต่อการบริหารจัดการร้านค้า เนื่องจากผลประโยชน์จะกลับคืนสู่ชุมชนและผู้ถือหุ้นทั้งในรูปของเงินปันผลและสวัสดิการชุมชนด้านต่าง ๆ เช่น เงินสนับสนุนการศึกษา เงินสนับสนุนวัด เป็นต้น นอกจากนี้เมื่อร้านค้าชุมชนเติบโตขึ้น ก็ยังมีการระดมทุนอีกถึงสองครั้งเพื่อนำมาสร้างปั้มน้ำมันชุมชน ซึ่งเกิดจากการระดมความคิดเห็นในชุมชนว่าต้องการขยายการลงทุนของร้านค้า ไปสู่สินค้าจำเป็นที่ต้องบริโภคภายในชุมชน คือ “น้ำมัน” ซึ่งจะต้องใช้ในการเติมนรถ เครื่องจักร ปั้มน้ำ หากชุมชนมีปั้มน้ำมันก็จะช่วยให้เกิดกำไรหมุนเวียนเป็นประโยชน์ต่อคนในชุมชนแทนการไปสร้างกำไรให้แก่ปั้มภายนอกชุมชน อีกทั้งยังมีส่วนใจต้องการจะร่วมถือหุ้นในร้านค้าและปั้มน้ำมันชุมชนมีอยู่อีกมาก เพราะถือเป็นแหล่งลงทุนของคนในชุมชนที่ได้รับประโยชน์ทั้งในด้านการซื้อสินค้าจำเป็น ได้รับเงินปันผล และยังเป็นการออมเงินไว้ในอนาคตอีกด้วย ความสนใจร่วมหุ้นในกิจการส่วนรวมของชุมชน ที่แพร่หลาย เกิดจากความไว้วางใจเชื่อใจต่อผู้บริหารจัดการกลุ่มเป็นสำคัญ

การแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม การทำงานร่วมกันของคนในอดีต มักจะเป็นการร่วมมือกัน โดยไม่ได้หวังผลตอบแทนในรูปของเงินตราหรือสิ่งแลกเปลี่ยน หากเป็นการช่วยเหลือเอาแรงกันโดยหวังว่า ภายหน้าจะได้ช่วยเหลือตอบแทน หรือการแบ่งปันข้าวปลาอาหารสิ่งของเครื่องใช้ ก็เป็นไปแบบช่วยเหลือเกื้อกูล คนมีให้คนขาด หรือหยิบยืมกันไปมาได้ แต่เมื่อระบบการผลิตแบบทุนนิยมเข้ามาสู่วิถีชีวิตของชาวบ้านจาก แรงงาน ผลผลิต และสิ่งของต่างๆ ถูกตีค่าเป็นเงิน แม้จะมีใช้เพื่อการค้าอย่างแท้จริง หากการประเมินมูลค่าทางเศรษฐกิจก็ทำให้ชาวบ้านตระหนักถึงการแลกเปลี่ยนแบ่งปันอย่างเท่าเทียมกันมากขึ้นกว่าในอดีต ดังนั้นการทำกิจกรรมของชุมชนในสมัยใหม่จึงตั้งอยู่บนฐานคิดของการแบ่งปันผลตอบแทนหรือผลได้กันอย่างเป็นธรรม ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน มีการตั้งกติกาของการทำงานร่วมกัน การแบ่งปันผลตอบแทนกัน และการแบ่งผลได้ไว้ใช้ประโยชน์ต่อส่วนรวมด้วย ซึ่งจะเห็นได้จากความสำเร็จของการรวมกลุ่มในรูปของกลุ่มออมทรัพย์ และ ร้านค้าชุมชน ที่ชาวบ้านร่วมกันลงทุนเป็นเจ้าของและร่วมกันกำหนดหลักเกณฑ์การจัดสรรประโยชน์ และตั้งอยู่บนฐานของความไว้วางใจเชื่อใจต่อผู้นำที่บริหารจัดการ ซึ่งชาวบ้านยกย่องและเลือกสรรเข้ามาทำงาน ด้วยความเป็นคนดี เสียสละ และทำประโยชน์ให้แก่ชุมชนตลอดมา โดยชาวบ้านยังยินดีให้ผลตอบแทนต่อผู้จัดการร้านค้าที่เสียสละเวลามาทำงานให้แก่ชุมชน โดยไม่คิดว่าการทำงานให้กับชุมชนต้องเป็นการเสียสละของผู้นำชุมชนเช่นในอดีต เพราะทุกคนจะต้องอยู่ได้บนฐานเศรษฐกิจแบบทุนนิยมด้วยเช่นกัน ดังนั้นการให้ผลตอบแทนต่อคนที่เสียสละให้แก่ชุมชนจึงไม่ใช่เรื่องของการเอารัดเอาเปรียบแต่เป็นการปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศนคติต่อการทำงานเพื่อชุมชนและคนทำก็อยู่ได้ด้วยเช่นกันเป็นความพึงพอใจด้วยกันทุกฝ่าย และยังสามารถตรวจสอบกันได้อย่างชัดเจน

การเชื่อมโยงการเรียนรู้ในการจัดการผลิตที่หลากหลายไปยังชุมชนอื่น

ความพยายามในการต่อสู้กับปัญหาของชุมชนบ้านจาก ซึ่งนำไปสู่การสร้างความสำเร็จของ

ชุมชนด้วยวิธีการผลิตที่หลากหลายบนฐานของทุนธรรมชาติในท้องถิ่น มีการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างความร่วมมือกันในการแก้ปัญหาของชุมชน สร้างองค์การทางสังคมในรูปแบบของ กลุ่มออมทรัพย์ ร้านค้า ปิมน้ำมัน ตามความต้องการของคนในชุมชนที่คิดร่วมกัน ลงทุนร่วมกัน และมีการจัดสรรผลประโยชน์ร่วมกัน มีความพยายามที่จะนำรูปแบบของระบบความสัมพันธ์เช่นนี้ไปใช้กับชุมชนใกล้เคียง มีการดูงานจากชุมชนอื่น และนำเอาตัวอย่างไปประยุกต์ใช้ บ้างก็ประสบความสำเร็จในบางเรื่อง บ้างก็ไม่ประสบความสำเร็จ ด้วยไม่เข้าใจถึง “ทุนสังคม” ที่เป็นอุดมการณ์ความคิดเบื้องหลังกิจกรรมต่าง ๆ การศึกษานี้ นอกจากจะศึกษาถึงทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนบ้านจากแล้ว ยังได้เลือกชุมชนนาทุ่ง ซึ่งเป็นชุมชนใกล้เคียงที่มีสภาพแวดล้อม ฐานทรัพยากรธรรมชาติคล้ายคลึงกัน และผ่านกระบวนการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตเข้าสู่ระบบทุนนิยมการค้า ด้วยการทำนาทุ่งเช่นเดียวกัน เพื่อให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชนบ้านจาก และอาจนำไปสู่การพลิกฟื้นชุมชนด้วยทุนทางสังคมได้เช่นกัน

ชุมชนบ้านช่อนเริ่มก่อตั้งในปี พ.ศ. 2483 หรือประมาณ 60-70 ปีมาแล้ว คนกลุ่มแรกที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานภายในชุมชนนั้นไม่ทราบแน่ชัดว่าอพยพมาจากที่ใด ความเป็นมาของชุมชนจากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่มีอยู่ 2 เรื่องเล่า เรื่องแรก เนื่องจากในสมัยก่อนคนในตำบลนี้ใช้ควายในการประกอบอาชีพทำนาทุกบ้าน เวล่านำควายไปใช้งานต้องเดินทางเป็นระยะทางไกล ผ่านแนวต้นลำพูและป่าจากที่รกทึบและคดเคี้ยวมาก กล่าวกันว่าต้องใช้เวลาเดินทางนานนับชั่วโมง เดินไปเดินมานานเข้า จึงเกิดเป็นร่องน้ำลึกและคดเคี้ยว ประกอบกับมีต้นลำพูและต้นจากมากเป็นปารกทึบ ทำให้เสี่ยงพุดคุ้ยกันของเจ้าของควาย ฟังแล้วเหมือนอยู่ใกล้ๆ แต่ความจริงต้องใช้เวลาเดินทางนานกว่าจะไปถึงเจ้าของเสียงจึงเป็นที่มาของชื่อตำบลอีกเรื่องเล่าหนึ่ง คือ ชุมชนเป็นตำบลชายแดนมีภูมิประเทศเป็นปารกทึบ มีคลองคดเคี้ยวไปมาเหมาะแก่การซ่อนตัวของผู้ร้าย ซึ่งหลบหนีมาจากเขตอำเภอหรือจังหวัดใกล้เคียง

ชุมชนบ้านช่อนตั้งอยู่ทางทิศใต้ของอำเภอ มีพื้นที่ 5.9 ตารางกิโลเมตร ระยะทางห่างจากตัวอำเภอประมาณ 7 กิโลเมตร เป็นตำบลชายแดนทางทิศใต้ติดต่อกับจังหวัดชลบุรี เดิมที่อยู่ในเขตการปกครองขององค์การบริหารส่วนตำบล แต่เมื่อปี 2546 ได้ยุบองค์การบริหารส่วนตำบลและให้ไปรวมกับองค์การบริหารส่วนตำบลของชุมชนบ้านจาก เพราะมีจำนวนประชากรลดลง อันเกิดจากการอพยพออกนอกพื้นที่ของชาวบ้านด้วยปัญหาของการขายที่ดิน และปัญหาการทำนาทุ่งประสบภาวะขาดทุน ปัจจุบันชุมชนบ้านช่อนมีประชากรร้อยละ 90 ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ได้แก่ เลี้ยงกุ้ง เลี้ยงปลา และทำผลผลิตจากป่าจาก ชุมชนบ้านช่อนมีความแตกต่างจากชุมชนบ้านจากในส่วนของสถาบันทางสังคมอันเป็นสิ่งสำคัญต่อการสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนตั้งแต่ในอดีตถึงปัจจุบัน นั่นคือ ชุมชนบ้านช่อนไม่มีวัดของชุมชน หากชาวบ้านจะทำบุญก็จะต้องไปวัดในชุมชนอื่นๆ ซึ่งส่วนหนึ่งจะใช้วัดร่วมกับชุมชนบ้านจาก ชาวบ้านช่อนจึงไม่มีวัดเป็นศูนย์รวมในการทำกิจกรรมร่วมกัน และในปัจจุบันชุมชนบ้านช่อนก็ไม่มีโรงเรียนของชุมชนเลย ทั้งที่ในอดีตเคยมีโรงเรียนประถมศึกษา 2 แห่ง แต่ได้ยุบเลิกไปแล้วเนื่องจากไม่มีนักเรียน ดังนั้นชุมชนบ้านช่อนจึงขาดสถาบันทางสังคมที่สำคัญไปถึงสองส่วน

ในอดีตชีวิตความเป็นอยู่ของชาวบ้านอยู่อาศัยกันอย่างเรียบง่าย อาศัยทรัพยากรธรรมชาติในการดำรงชีวิตอย่างเดียว อาชีพหลักคือการทำนา ในฤดูว่างจากการทำนาชาวบ้านจะนำฟางข้าวมาเพาะเห็ด

ฟางขายเป็นอาชีพเสริม ชาวบ้านส่วนใหญ่จบการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 หลังจากออกจากโรงเรียนจะไปช่วยพ่อแม่ประกอบอาชีพทำนา ในปัจจุบันอาชีพทำนาปลูกข้าวค่อย ๆ ลดหายไปจากหมู่บ้านเนื่องจากชาวบ้านเกือบทุกหลังคาเรือน ได้ขุดที่นาปลูกข้าวเพื่อแปลงเป็นบ่อดินสำหรับเลี้ยงกุ้งเลี้ยงปลากันเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากผลผลิตจากการประกอบอาชีพทำนาได้ลดน้อยลง ข้าวเปลือกราคาถูกลง ค่าสารเคมีทางการเกษตร เช่น ยาฆ่าหญ้า ยาฆ่าศัตรูพืช ปุ๋ยเคมี มีราคาแพงขึ้น ทำให้วิถีชีวิตของชาวบ้านจากเดิมที่อยู่กันอย่างเรียบง่ายเปลี่ยนแปลงไปใช้ชีวิตอย่างเร่งรีบมากขึ้นบวกกับภาครัฐได้เข้ามาสนับสนุนในด้านสาธารณูปโภคมากขึ้น เด็กรุ่นใหม่ภายในหมู่บ้านได้รับการศึกษาสูงขึ้น จึงทำให้ไม่ประกอบอาชีพดั้งเดิมที่พ่อแม่ทำ เพราะคิดว่าเป็นอาชีพที่เหนื่อยและมีค่าตอบแทนน้อย จากปัญหาสภาพเศรษฐกิจดังกล่าว ทำให้คนภายในชุมชนต้องดิ้นรนช่วยเหลือตนเองและครอบครัว ต้องไปทำงานต่างถิ่นกันเป็นหลัก อีกทั้งภายในหมู่บ้านไม่มีแหล่งงานรองรับ การทำงานนอกหมู่บ้านจึงมีความจำเป็น เช่น การไปทำงานโรงงานในต่างถิ่นแบบเข้าไปเย็นกลับ ทำให้ตอนกลางวันหลายครอบครัวเหลือเพียงผู้สูงอายุและเด็กเล็ก และบางครั้งการไปทำงานต่างถิ่น หลายครอบครัวจำเป็นต้องโยกย้ายออกไปจากหมู่บ้านพร้อมกับการนำบุตรของตนเองโยกย้ายตามไปด้วย

ชุมชนบ้านซอนเป็นชุมชนแรกๆ ในละแวกนี้ ที่เริ่มประกอบอาชีพทำนาถั่ว และประสบความสำเร็จล้มเหลวในการประกอบอาชีพดังกล่าวเช่นเดียวกัน แต่ชุมชนบ้านซอนไม่สามารถพลิกฟื้นชุมชนให้สามารถจัดการกับปัญหาที่เกิดขึ้นภายในชุมชนได้เหมือนชุมชนบ้านจาก สาเหตุสำคัญประการหนึ่งก็คือ ชุมชนบ้านซอนไม่มีทุนทางสังคมในแง่ของระบบความสัมพันธ์ของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเหลืออยู่เพียงพอเนื่องจากปัจจุบันคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนบ้านซอนส่วนใหญ่เป็นคนภายนอกชุมชนที่เข้ามารับจ้างแรงงานจากเจ้าของที่ดินภายในชุมชน ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในชุมชนบ้านซอนไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่เป็นผู้เช่าที่ดินทำกิน เจ้าของที่ดินในชุมชนบ้านซอนเป็นรายใหญ่ๆ อยู่เพียงไม่กี่ราย ความรู้สึกในการเป็นเจ้าของชุมชนของผู้คนที่อาศัยอยู่จึงมีไม่มากนัก รวมทั้งการย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานของคนในชุมชนบ้านซอนส่วนใหญ่มาจากต่างถิ่น การย้ายเข้ามาอยู่จึงมีหลายครอบครัวที่ไม่ได้ย้ายทะเบียนบ้านเข้ามาด้วย จึงส่งผลต่อจำนวนประชากรของชุมชน ในระบบทะเบียนราษฎร ซึ่งมีจำนวนน้อยกว่าสภาพความเป็นจริง ทำให้องค์การบริหารส่วนตำบลถูกยุบเลิกไป จึงให้ไปขึ้นการปกครองอยู่กับองค์การบริหารส่วนตำบลชุมชนบ้านจาก ประกอบกับชุมชนบ้านซอนไม่มีสถาบันทางสังคม อันได้แก่ วัดและโรงเรียนเป็นของชุมชนเอง ผู้นำของชุมชนก็ไม่สามารถสร้างความศรัทธาและความเชื่อมั่นให้แก่คนในชุมชนโดยส่วนรวมได้ ผลก็คือ ชุมชนบ้านซอนจึงไม่สามารถสร้างระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ให้เกิดความสามัคคี รักใคร่ปรองดองกัน และช่วยเหลือเกื้อกูลกันได้ สภาพของชุมชนจึงไม่สามารถสร้างความเข้มแข็งให้แก่ชุมชนโดยส่วนรวมได้ แม้จะมีการรวมกลุ่มออมทรัพย์ มีการจัดตั้งร้านค้าชุมชน หรือมีการรวมกลุ่มอาชีพ เช่นเดียวกันกับชุมชนบ้านจาก แต่การรวมกลุ่มดังกล่าวเป็นไปในลักษณะการจัดตั้งตามนโยบายของรัฐมากกว่าที่จะเป็นการรวมกลุ่มเพื่อแก้ปัญหาภายในชุมชนอย่างแท้จริง

ดังนั้นการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชนบ้านซอนกับประสบการณ์ของชุมชนบ้านจาก ที่สามารถนำไปถ่ายทอด และสร้างเป็นทุนสังคมให้แก่ชุมชนบ้านซอนได้ อาทิ การพึ่งพาตนเองจากอาชีพที่หลากหลาย

ด้วยทั้งสองชุมชนมีความคล้ายคลึงกันในฐานะทรัพยากรธรรมชาติ นอกจากนี้การเริ่มสร้างทุนสังคมในฐานะของระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน เพื่อสร้างจิตสำนึกร่วมต่อการแก้ปัญหาาร่วมกัน ซึ่งไม่จำเป็นต้องออกมาในรูปแบบของการจัดตั้งองค์กรอย่างเป็นทางการ เนื่องจากอาจไม่เหมาะกับชุมชนบ้านซ่อน เพราะจำนวนประชากรที่ลดลง หรือการขาดสำนึกความเป็นเจ้าของชุมชน แต่อาจทำในลักษณะที่ไม่เป็นทางการ หรือได้รับการช่วยเหลือจากผู้นำกลุ่ม ผู้นำชุมชนบ้านจากเข้าไปดำเนินการให้ในระยะเริ่มต้น และอยู่ในฐานะพี่เลี้ยงหรือที่ปรึกษาเพื่อให้การร่วมมือกันดำเนินต่อไป

VI. สังเคราะห์การก่อรูปของทุนทางสังคม

การก่อรูปและดำรงอยู่ของชุมชนจากอดีตถึงปัจจุบัน นับเวลาเป็นร้อยๆ ปี มีการเปลี่ยนแปลงจากสภาพสังคมดั้งเดิม ที่มีวิถีการผลิตแบบเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพ มาสู่สภาพสังคมทันสมัย ที่มีวิถีการผลิตเพื่อการค้าขายได้แนวคิดแบบทุนนิยม การเอาตัวรอดของชุมชนเกษตรดั้งเดิมที่แสดงให้เห็นความมี “ทุนเดิม” ทั้งที่เป็นทุนธรรมชาติ ทุนความรู้ ทุนมนุษย์ และทุนทางสังคม และการปรับเปลี่ยนทุนชุมชน (Community capital) ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระบบสังคมโลก จากผลกระทบที่ชุมชนได้รับเมื่อถูกระแสแห่งการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยเข้ากระทบต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของชุมชน การจะดำรงอยู่ด้วยทุนเดิมตามลำพัง อาจทำให้ชุมชนไม่สามารถดำรงอยู่ได้หรือเกิดภาวะล่มสลายไปในที่สุด หากการปรับตัว การพลิกฟื้น และการประยุกต์ทุนเดิมและการสร้างทุนใหม่ขึ้นมาให้สอดคล้องกับบริบทที่เปลี่ยนแปลง ย่อมทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ในสังคมได้อย่างไม่เสียเปรียบ รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง และสามารถสร้างทางเลือกในการดำรงชีวิตของตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรี และนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้สืบเนื่องต่อไป

การก่อรูปของทุนทางสังคมทั้งที่ดำเนินมาตั้งแต่ในอดีต และพัฒนาการของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นในช่วงการเปลี่ยนแปลงจนถึงปัจจุบัน ที่ศึกษาผ่านกรณีศึกษาทั้ง 3 กรณี สามารถสะท้อนให้เห็นความเชื่อมโยงของทุนต่าง ๆ ในชุมชนที่มีความเกี่ยวพันกันอย่างไม่สามารถกล่าวแยกจากกันได้ ความเข้มแข็งของชุมชนทั้งภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคกลาง เกิดขึ้นจากฐานของทุนธรรมชาติที่มีความแตกต่างกันได้แก่ ชุมชนภาคเหนือ มีธรรมชาติเป็นที่สูง ที่ป่า ชุมชนภาคอีสาน เป็นที่ราบสูง และชุมชนภาคกลาง เป็นที่ราบลุ่มน้ำ การมีทุนธรรมชาติที่แตกต่างกัน ทำให้แต่ละท้องถิ่นมีการทำมาหากิน การสร้างผลผลิตเพื่อการยังชีพ และกระบวนการผลิตที่แตกต่างกันออกไป นำไปสู่การสร้างทุนความรู้ในวิถีการผลิต และวิถีการดำรงชีวิตในชุมชนที่แตกต่างกันออกไปด้วย หากแต่อยู่บนพื้นฐานของระบบความสัมพันธ์แบบพึ่งพาอาศัยกันภายในชุมชน การแบ่งปันอาหาร การแลกเปลี่ยนแรงงาน การร่วมทุกข์ร่วมสุขกันในการแก้ปัญหาชุมชนที่เกิดขึ้นและส่งผลต่อทุกคน เช่น การจัดการเรื่องที่ดินทำกิน การจัดการเรื่องน้ำ การจัดการเรื่องโรคภัยไข้เจ็บ หรือการร่วมแรงร่วมใจกันลงมือทำสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ขึ้นในชุมชน เช่น ทำถนน ขุดคลอง สร้างวัด สร้างโรงเรียน หรือการเอาแรงในงานบุญ งานกุศล งานสาธารณะประโยชน์ ที่ต้องการความเสียสละในแรงกาย ทุนทรัพย์ หรือแม้กระทั่งที่ดิน เพื่อเป็นใช้ประโยชน์ร่วมกัน สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ได้ก่อรูปขึ้นเป็นสิ่งที่เรียกว่า “ทุนทางสังคม” ที่ดำรงอยู่ในชุมชน

การก่อรูปของทุนทางสังคมในวิถีชีวิตเกษตรกรรม

วิถีชีวิตเกษตรกรรมที่ดำรงอยู่ในชุมชนหมู่บ้านก่อนเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้าผูกพันอยู่กับธรรมชาติ สภาพธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นป่า ลำน้ำ ชายฝั่งทะเล ภูเขา ฯลฯ ล้วนเป็นฐานทรัพยากรที่คนต้องพึ่งพาอาศัยเพื่อให้ได้มาซึ่งสิ่งที่จำเป็น การได้มาซึ่งสิ่งจำเป็นในการดำรงชีวิตไม่ว่าจะเป็นอาหาร การสร้างที่อยู่อาศัย เสื้อผ้า หรือสมุนไพรเพื่อรักษาโรค มิใช่สิ่งที่ทำได้โดยง่าย คนในชุมชนต้องอาศัยความช่วยเหลือจากบุคคลอื่น ๆ ในรูปแบบต่าง ๆ ก่อให้เกิดสายใยหรือสายสัมพันธ์ในรูปของเครือญาติ กลุ่ม เกล็ด ฯลฯ ซึ่งต่างฝ่ายต่างมีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (mutual trust) และระบบของความสัมพันธ์นี้ดำรงอยู่โดยมีบรรทัดฐานหรือกรอบกติกา สำหรับการปฏิบัติต่อกันหลายด้าน โดยบรรทัดฐานหลักคือบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งทั้งความไว้วางใจซึ่งกันและกันและบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกันนี้ ถือว่าเป็นทุนทางสังคมของชุมชน เพราะชุมชนได้อาศัยทุนทางสังคมนี้เป็นเครื่องมือที่จะช่วยให้เกิดความร่วมมือกันในด้านต่าง ๆ เพื่อให้สามารถบรรลุเป้าหมายในการดำรงชีวิต

โครงการวิจัยนี้ได้ศึกษาพื้นที่ที่มีความแตกต่างกัน 3 แห่ง โดยแต่ละแห่งมีฐานทรัพยากรธรรมชาติที่แตกต่างกัน ในพื้นที่ภาคเหนืออยู่ในเขตภูเขาสูง ในอดีตเป็นป่าที่สมบูรณ์ เป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิตของคนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐาน แต่พื้นที่ไม่เหมาะกับการปลูกข้าว ส่วนในพื้นที่ราบสูงภาคอีสาน เป็นพื้นที่ที่เหมาะสมกับการทำนาปลูกข้าว ในอดีตมีป่าเบญจพรรณ เป็นแหล่งที่มาของการดำรงชีวิต และท้ายสุดในพื้นที่ภาคกลางเป็นพื้นที่อุดมแม่น้ำบางปะกง บางช่วงมีน้ำเค็มหนุนเข้ามาในแม่น้ำ ทำให้สภาพน้ำเป็นน้ำกร่อย จึงมีทั้งช่วงที่ปลูกข้าวได้และช่วงที่ไม่เหมาะกับการปลูกข้าว แต่ก็เหมาะกับการทำประมงน้ำกร่อยในแม่น้ำ นอกจากนี้ยังมีป่าชายเลนที่เป็นป่าจาก ซึ่งเป็นแหล่งเจริญเติบโตของสัตว์น้ำนานาชนิด เช่น กุ้ง หอย ปู ปลา เป็นต้น

การศึกษานี้ได้แสดงให้เห็นว่า ทุนทางสังคมสามารถก่อรูปและดำรงอยู่ได้ภายใต้สภาพการณ์ที่หลากหลาย ในพื้นที่ทั้ง 3 แห่ง คนมีวิถีการดำรงชีวิตที่แตกต่างกัน ในด้านต่าง ๆ เกิดเป็นวัฒนธรรมที่มีลักษณะเฉพาะของชุมชนในแต่ละพื้นที่ เช่น การหาอาหารตามธรรมชาติ การจัดระบบแรงงาน การประกอบพิธีกรรม การละเล่น ประเพณี และความสนุกสนานรื่นเริง คำถามที่สำคัญก็คือ อะไรคือสิ่งที่ทำให้คนในแต่ละชุมชนสามารถสร้างสรรค์และสืบสานวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตของชุมชนขึ้นมาได้ แม้ว่าฐานทรัพยากรจะเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นสำหรับการดำรงชีวิต หากแต่การมีฐานทรัพยากรอย่างเดียวไม่อาจทำให้คนชุมชนสามารถสร้างสรรค์สิ่งต่างๆ ขึ้นมา เพื่อสนองตอบความต้องการได้ การศึกษานี้ต้องการแสดงให้เห็นว่า สิ่งสำคัญที่คนในยุคของการผลิตเพื่อบริโภคหรือการผลิตเพื่อยังชีพสร้างขึ้นมา ได้แก่ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เพื่อให้เกิดความร่วมมือร่วมใจกัน ในอันที่จะนำทรัพยากรธรรมชาติที่มีอยู่มาใช้หรือปรับเปลี่ยนหรือสร้างสรรค์ให้เกิดสิ่งที่ต้องการ ตัวระบบความสัมพันธ์นี้อาจเรียกได้ว่าเป็น “ทุนทางสังคม” ที่คนในชุมชนสร้างขึ้นมา เพื่อเป็น “เครื่องมือ” ให้ได้มาซึ่งสิ่งที่ต้องการ ในส่วนต่อไปจะได้นำเสนอภาพการก่อรูปของทุนทางสังคม ในมิติต่างๆ ของการดำรงชีวิตของชุมชน ที่ผูกพันอยู่กับฐานทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ การเก็บหาของธรรมชาติ (gathering) การปลูกข้าว การทำเหมือง การรักษาโรคที่เป็นปรากฏการณ์ที่พบเห็นในสังคมดั้งเดิม

การเก็บหาของตามธรรมชาติ

ในอดีตซึ่งนับย้อนหลังไปไม่เกินชั่วชีวิตของคนรุ่นก่อน คนต้องพยายามอาศัยสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนและสร้างสรรค์ เพื่อให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นของมนุษย์ได้ การเก็บหาของธรรมชาติเป็นสิ่งที่ชุมชนในอดีตได้เรียนรู้ผ่านการสังเกต การลองผิดลองถูก มาเป็นเวลานาน อาหารจากธรรมชาติ เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการดำรงชีวิตในอดีต ไม่ว่าจะเป็น เห็ด หน่อไม้ ผักต่าง ๆ คนในชุมชนได้อาศัยป่า ลำน้ำ แม่น้ำ ลำธาร ทุ่งนา เป็นแหล่งหาอาหารและสิ่งจำเป็นอื่น ๆ เช่น สมุนไพร ไม้หนุ่คา ปลา ปู กบ หอย ใบไม้ ลำต้นของไม้ นอกจากนี้การเก็บหาของป่าเพื่อนำมาเป็นอาหารหรือใช้สอย ก็ต้องรู้จักเลือกพืชที่มีความปลอดภัยสามารถนำมาบริโภค รวมทั้งยังต้องรู้จักทำเครื่องมือดักสัตว์ ล่าสัตว์ และต้องมีประสบการณ์ในการเดินป่าให้ปลอดภัย

ในพื้นที่ศึกษาทั้ง 3 แห่ง ซึ่งมีสภาพภูมิศาสตร์ที่แตกต่างกัน ได้สะท้อนให้เห็นวิธีการเก็บหาของจากธรรมชาติที่แตกต่างกัน ซึ่งแต่ละสภาพธรรมชาติของพื้นที่ทั้งสามแห่งยังอุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติหลากหลายชนิด ซึ่งคนในชุมชนได้อาศัยเป็นแหล่งอาหาร และแหล่งหาวัสดุสิ่งของมาใช้เพื่อสร้างบ้านและเครื่องมือทำมาหากิน การเก็บหาของป่า การจับปลาในลำน้ำ หรือการจับกบเขียดในทุ่งนา เป็นวิถีชีวิตที่คนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้านคนแล้วคนเล่า สามารถรำลึกและพูดถึงได้ราวกับเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นมาได้ไม่นานนี้ การเก็บหาของตามธรรมชาติ โดยเฉพาะจากป่าลึกมิใช่สิ่งที่ทำได้ง่าย คนต้องเข้ามาร่วมมือกันช่วยเหลือกันเพื่อออกไปหาอาหาร หรือสิ่งต่างๆ ที่จำเป็นจากป่า และนำกลับมาแบ่งปันกัน นอกจากนี้การเก็บหาอาหารจากธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นป่าเขา ป่าที่ราบ ป่าชายเลน แม่น้ำ ลำน้ำ หรือทุ่งนา ยังต้องวางอยู่บนจิตสำนึกร่วมกันของคนในชุมชนในเรื่องการเก็บหาแต่พอมีพอกิน และการดูแลรักษาความสมดุลทางธรรมชาติเพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งพิงฐานทรัพยากรที่มีอยู่ได้อย่างยั่งยืน สิ่งเหล่านี้นับได้ว่าเป็นทุนทางสังคมที่ช่วยให้คนในชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมั่นคง

ในทุกพื้นที่ การเก็บหาของธรรมชาติเป็นวิถีการดำรงชีวิตที่สำคัญ โดยที่หากคนไม่ได้สร้างระบบของความร่วมมือ สร้างกฎเกณฑ์กติกาในการเก็บหา การใช้ และการแบ่งปันทรัพยากร รวมทั้งไม่มีการสร้างและสืบสานระบบความรู้จากคนรุ่นหนึ่งไปยังคนอีกรุ่นหนึ่ง การดำรงชีพโดยอาศัยการเก็บหาของจากธรรมชาติจะไม่สามารถบรรลุเป้าหมายได้ และมนุษย์ก็ไม่อาจนำสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้ในการดำรงชีวิตได้ ระบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้น ซึ่งรวมถึง การร่วมมือกัน การวางกฎเกณฑ์บรรทัดฐานของการร่วมมือ การปฏิบัติ และแบ่งปันผลได้ การร่วมกันสร้างและสืบสานความรู้ ซึ่งอยู่บนฐานของความไว้วางใจ การร่วมทุกข์ร่วมสุข และการช่วยเหลือกัน จึงเป็นทุนทางสังคมที่ได้ก่อตัวขึ้นในยุคนี้

การผลิตข้าว

โดยเหตุที่ข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย การผลิตข้าวจึงเป็นกิจกรรมการผลิตที่มีความสำคัญสำหรับชุมชนทุกแห่ง ในพื้นที่ศึกษา 3 แห่ง มีพื้นที่ในภาคเหนือซึ่งอยู่บนภูเขาสูงที่ไม่อาจทำนาได้เหมือนชุมชนบนพื้นที่ราบ แต่จะมีการทำข้าวไร่แทน ในอีกสองพื้นที่คือภาคกลางกับภาคอีสาน การทำนาเป็นกิจกรรมสำคัญของชุมชน ซึ่งการจะทำนาให้สำเร็จ ได้ข้าวสำหรับการบริโภค และมีบางส่วนเหลือสำหรับการทำบุญและนำไปขายหรือแลกเปลี่ยนสิ่งจำเป็นอื่น ๆ นั้นมิใช่ทำได้โดยง่าย คนในชุมชนต้อง

มีการร่วมมือช่วยเหลือกันในหลายๆ ด้าน เช่น การท่อน้ำ จัดสรรแบ่งปันน้ำเพื่อนำมาใช้น้ำ การหาพันธุ์ข้าว การร่วมแรงกันดำนาและเกี่ยวข้าว การแก้ปัญหาเมื่อเกิดวิกฤตของการปลูกข้าวไม่เพียงพอกับการบริโภค ฯลฯ ซึ่งการที่จะทำให้สิ่งเหล่านี้บรรลุเป้าหมายได้ คนในแต่ละชุมชนจะต้องมีการสร้างบรรทัดฐานหรือกฎเกณฑ์กติกาสำหรับการร่วมกันทำกิจกรรมต่างๆ เช่น การร่วมงาน การแบ่งงาน การแบ่งปันพันธุ์พืช การแบ่งปันและแลกเปลี่ยนผลผลิต ฯลฯ การศึกษากระบวนการที่คนเข้าทำกิจกรรมที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตคือการทำนาร่วมกัน จะช่วยให้เห็นการก่อรูปของทุนทางสังคมได้ชัดเจนขึ้น

การทำนาข้าว ในยุคที่ชุมชนยังดำรงชีวิตแบบหาอยู่หากิน หรือการผลิตเพื่อบริโภค ข้าวเป็นพืชที่คนได้เพาะปลูกเพื่อเป็นอาหารหลัก อาหารอื่นๆ ส่วนใหญ่จะอาศัยเก็บหาของกินตามธรรมชาติ การเพาะปลูกข้าวเชื่อมโยงคนให้รู้จักการปรับระบบการทำนาให้สอดคล้องกับธรรมชาติกลายเป็นระบบความรู้เกี่ยวกับการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่จะปลูกให้เหมาะสมกับความสูงต่ำของพื้นที่และความเพียงพอของน้ำ การเตรียมดิน การเตรียมเครื่องมือสำหรับการทำนา การดูแลสัตว์โดยเฉพาะวัวควายเพื่อใช้ในการไถนา วิธีการหว่านหรือดำนา การดูแลต้นข้าวให้แข็งแรง การเก็บเกี่ยวข้าว การนำเมล็ดข้าวออกจากรวง ไปจนถึงการทำข้าวเปลือกให้เป็นข้าวสาร กระบวนการผลิตข้าวของแต่ละชุมชนได้ก่อให้เกิดชุดความรู้ในเรื่องการทำนาที่เหมาะสมกับสภาพดิน น้ำ และอากาศ และมีกรรมวิธีที่แตกต่างกันออกไป เป็นความรู้ที่สร้างสมขึ้นจากประสบการณ์ การลองผิดลองถูก และการสืบทอดความรู้กันภายในชุมชน

นอกจากนี้ในการปลูกข้าว ชาวนายังได้สร้างระบบความสัมพันธ์ระหว่างชาวนาด้วยกันเพื่อแลกเปลี่ยนแรงงาน สร้างความสนุกสนานรื่นเริงในการทำงาน สร้างขวัญและกำลังใจในการทำงาน และสร้างระบบการพึ่งพาอาศัยกันเพื่อความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากิน ข้าวจึงไม่เพียงแต่เป็นอาหารหลักของชาวนาเท่านั้น แต่การทำนายังเป็นที่มาของระบบความสัมพันธ์และวัฒนธรรมของผู้ที่อยู่ในชุมชนหมู่บ้านเดียวกัน ความรู้สึกเป็นคนหมู่บ้านเดียวกันพวกเดียวกันของชาวนา เกิดขึ้นจากกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการทำนาที่ดำเนินต่อเนื่องไปเกือบตลอดทั้งปี ความเป็นชาวนาจึงมิใช่เป็นเพียงอาชีพหนึ่งของผู้ที่ทำนา แต่ความเป็นชาวนาสะท้อนถึงวิถีชีวิตของคนที่ทำนา ซึ่งมีระบบความรู้ที่ได้สร้างสรรค์ สะสมปรับเปลี่ยน และมีการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง

ในช่วงของการดำรงชีวิตแบบหาอยู่หากิน ระบบความสัมพันธ์อันเกิดจากการทำนาได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาโดยมีครอบครัว และเครือข่ายของครอบครัวเป็นศูนย์กลาง การผลิต การบริโภค การแลกเปลี่ยน และการจัดสรรทรัพยากร การติดต่อสัมพันธ์กับผู้ที่อยู่ภายนอกชุมชนมีอยู่เฉพาะในส่วนของการแลกเปลี่ยนผลผลิตที่เป็นส่วนเกินของครอบครัว กับสิ่งที่ครอบครัวไม่ได้ผลิตเอง หรือไม่อาจเก็บหาได้จากแหล่งทรัพยากรธรรมชาติในชุมชน ความมั่นคงปลอดภัยในการทำมาหากินและการดำรงชีวิตของชุมชนจึงอยู่ที่ความสามารถของครอบครัวและชุมชนในการจัดระบบความสัมพันธ์ให้ผู้ที่อยู่ร่วมกันในชุมชนสามารถผลิตข้าวได้เพียงพอแก่การบริโภคตลอดปี รวมทั้งอาจมีส่วนเกินสำหรับการนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งที่เป็นอื่น ๆ ได้บ้าง ซึ่งในพื้นที่ที่ศึกษามีตัวอย่างกิจกรรมสำคัญในการทำนาข้าวที่ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์ซึ่งนับเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญสำหรับชุมชน ได้แก่ การจัดการน้ำ และการร่วมแรงกันทำนา

การจัดการน้ำ การจัดการน้ำถือเป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญมากในการทำนาในชุมชนที่ศึกษา

ในพื้นที่ภาคกลาง เนื่องจากแหล่งน้ำตามธรรมชาติมีสภาพเป็นทั้งน้ำจืดและน้ำเค็มจึงทำให้ชุมชนจะต้องสร้างระบบความรู้ในการจัดการน้ำขึ้น อาทิ การทำท่อน้ำเพื่อนำน้ำเข้า-ออกในช่วงเวลาต่างๆ ตามความต้องการ หากต้องการทำนา ก็ใช้ท่อน้ำนั้นนำน้ำเค็มเข้ามาและขังน้ำจืดไว้ทำนา หากต้องการเลี้ยงกุ้ง ก็จะไม่ปล่อยน้ำเค็มเข้ามาอีกไว้ในที่นาแทน ซึ่งการทำท่อน้ำนี้ไม่สามารถทำได้ตามลำพัง ต้องอาศัยความร่วมมือกันของคนในชุมชนช่วยกันทำขึ้นมา และใช้ความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์และการทดลองทำของผู้รู้ในหมู่บ้านนำมาสร้างระบบจัดการน้ำขึ้น นอกจากนี้ระบบการจัดการน้ำยังเกี่ยวพันไปถึงการจัดสรรการใช้ทรัพยากรร่วมกันของชาวบ้าน การวางกติกาในการใช้น้ำร่วมกัน เช่น ไม่ทิ้งของเสียน้ำเสียลงแม่น้ำ ไม่ปล่อยน้ำหรือกติกาในการทำประมง เช่น จะไม่จับปลาในฤดูวางไข่ ไม่ใช้เครื่องมือจับปลาที่จะทำลายพันธุ์ปลา การประสบความสำเร็จในการจัดการน้ำของชุมชน นอกจากจะต้องใช้ภูมิปัญญาและระบบความรู้ในเรื่องของการจัดการน้ำเป็นฐานในการดำเนินการแล้ว สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนที่มีการลงแรงช่วยเหลือกัน มีการช่วยเหลือและการพึ่งพาอาศัยกันนั้น ส่งผลให้ชุมชนสามารถบริหารจัดการเกี่ยวกับทรัพยากรน้ำในชุมชนได้อย่างลงตัว และถือได้ว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ยึดเหนี่ยวคนภายในชุมชน ให้เกิดความรู้สึกของการเป็นพวกเดียวกัน สามารถแก้ปัญหาของชุมชนได้ด้วยตนเอง นอกจากนี้ชุมชนยังมีการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรน้ำภายในชุมชนไปให้แก่ชุมชนในบริเวณใกล้เคียง ซึ่งส่งผลให้ระบบความสัมพันธ์ของชุมชนกับชุมชนใกล้เคียงเป็นไปในลักษณะของการช่วยเหลือเกื้อกูลกันมากขึ้น

การร่วมแรง เป็นกระบวนการระดมคนมาช่วยกันทำงานที่ไม่สามารถให้เสร็จได้โดยลำพัง โดยในแต่ละพื้นที่อาจเรียกการร่วมแรงแตกต่างกัน เช่น ในเขตพื้นที่ภาคเหนือ เรียกว่า “เอามื้อ” หรือในพื้นที่ภาคอีสานเรียกว่า “ลงแขก” เป็นต้น การร่วมแรงในการทำนาจะวางอยู่บนพื้นฐานของความไว้วางใจ (trust) และการผลัดกันช่วยเหลือในยามจำเป็น (reciprocal relationship) งานที่ต้องใช้แรงงานค่อนข้างมากและกินเวลาหลายวันคือการเกี่ยวข้าว ซึ่งแต่ละครัวเรือนกว่าจะเกี่ยวข้าวเสร็จต้องใช้เวลานาน บางช่วงถ้าข้าวสุกพร้อม ๆ กันเป็นจำนวนมาก จะต้องขอแรงจากคนอื่น ๆ มาช่วยกันเกี่ยวให้เสร็จทันเวลา ผู้ที่ขอแรงก็ถือเป็นหลักปฏิบัติที่จะต้องไปใช้แรงคืนให้กับคนที่มาช่วยเขาแรงด้วยเช่นกัน การจัดระบบในเรื่องการเกี่ยวข้าวไม่ใช่ของง่าย เพราะช่วงที่ข้าวสุก ทุกครัวเรือนจะต้องการแรงงานเพื่อเกี่ยวข้าว ส่วนใหญ่คนที่จะมาช่วยเหลือกันก็จะอยู่ในแวดวงที่เคยผูกพันใกล้ชิด ดังนั้นการจะบอกกล่าวขอแรงคนในชุมชนมาช่วยเขาแรงเกี่ยวข้าวได้ แต่ละคนจะต้องมีการผูกสัมพันธ์กันในเรื่องอื่นๆ มาก่อนด้วย มิใช่เป็นการมาขอแรงกันเฉพาะช่วงเกี่ยวข้าวเท่านั้น และแม้จะมีความสัมพันธ์เกื้อกูลกันมาก่อน เมื่อเวลาจะไปขอแรง ผู้ไปขอแรงก็จะไปอย่างอ่อนน้อม เมื่อมีการออกไปขอแรง คนที่ได้รับการร้องขอก็จะสละเวลาละทิ้งงานของตนเองมาช่วย ถือเป็นหลักปฏิบัติหรือบรรทัดฐานของการร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ระบบการเอาแรงจึงเป็นระบบที่ให้หลักประกันกับคนในชุมชนว่า เมื่อถึงยามจำเป็นจริงๆ ก็จะสามารถหาคนมาช่วยเหลือแรงงานได้ และสำหรับการเกี่ยวข้าวแล้วถือว่าเป็นเรื่องจำเป็น เพราะหากถึงเวลาที่ข้าวสุกได้ที่ หากเกี่ยวข้าวไม่ทันข้าวจะเสียหาย และหากครัวเรือนใดมีข้าวไม่เพียงพอต่อการบริโภค ก็ถือว่าเป็นวิกฤตสำหรับครัวเรือนทีเดียว ดังนั้นการมาร่วมแรงหรือช่วยงานในนาจึงอยู่บนฐานคิดของการสร้างหลักประกันในการมีอาหารหลักคือ

ข้าวสำหรับการบริโภค โดยอาศัยความร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ซึ่งเป็นลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน มิใช่เป็นการช่วยเหลือแบบสงเคราะห์ หรือการช่วยเหลือแบบการให้ความอุปถัมภ์ และมีข้ออยู่บนฐานคิดของการนำแรงงานมาเป็นสินค้า ที่จะก่อให้เกิดมูลค่าเพื่อแสวงหากำไร อย่างในกรณีของการจ้างงาน ที่ผู้จ้างได้ใช้แรงงานของผู้อื่นสร้างผลกำไรให้กับตนเอง นอกจากนี้การแลกเปลี่ยนแรงงานในลักษณะนี้ ต้องอาศัยความสนิทสนมคุ้นเคยกัน ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความปรารถนาดีต่อกัน ความรู้สึกแบบร่วมทุกข์ร่วมสุขและความพึงพอใจ เป็นพื้นฐานของการแลกเปลี่ยนแรงงาน

การทำเมียง

เมียง ซึ่งเป็นพืชที่มีความสำคัญสำหรับชุมชนภาคเหนือที่ไม่แตกต่างจากข้าว เนื่องจากเป็นพืชที่สามารถขายได้ หรือนำเอาแลกเปลี่ยนกับของอื่นๆ ที่ชาวบ้านต้องการได้ กระบวนการสร้างผลผลิตจากเมียง เริ่มตั้งแต่การคัดเลือกพันธุ์ การปลูก การเก็บ การมัด การต้ม การหมัก ล้วนสร้างระบบความรู้ที่สำคัญสำหรับชุมชน การทำเมียงเป็นกระบวนการที่สืบทอดกันมาโดยแต่ละครอบครัว โดยจะถ่ายทอดให้บุตรหลานได้เรียนรู้จากการปฏิบัติจริงร่วมกับพ่อแม่ ตั้งแต่การเตรียมอุปกรณ์ การคัดเลือก พันธุ์ จนถึงกระบวนการทำเมียงทุกขั้นตอน โดยไม่แยกว่าเป็นหญิงหรือชาย แต่ในขั้นตอนของการเตรียมอุปกรณ์งานของผู้ชายจะเน้นหนักประเภทการใช้แรงงาน เช่น การหาฟืน หาไม้ไผ่มาทำตอก ผู้หญิงจะเป็นประเภทการสานตะกร้าไว้ใส่ใบเมียง เป็นต้น ส่วนในขั้นตอนการปลูก การเก็บ การนึ่งและหมักเมียง จะช่วยเหลือกันทั้งหญิงและชาย

การทำเมียงได้สร้างระบบความสัมพันธ์ของการช่วยเหลือกันของคนในชุมชน โดยเหตุที่ผลผลิตเมียงมีความสำคัญต่อความอยู่รอดปลอดภัยของครอบครัว หากในยามใดที่บ้านใดเกิดประสบปัญหา เช่น สวนเมียงใดที่แตกใบอ่อนล่าช้ากว่าสวนอื่น ก็จะมีการช่วยเหลือกันได้ เรียกว่าการ “เอามื้อ” คือบ้านที่ใบเมียงแตกใบอ่อน และต้องรีบเก็บ เพราะหากเก็บช้า ใบเมียงจะแก่ ไม่ได้ราคา ก็จะขอให้คนไปช่วยเก็บได้ ซึ่งอาจใช้เวลาสามถึงสี่วัน หลังจากนั้นผู้ที่ไปขอแรงไว้ก็จะผลัดเปลี่ยนไปช่วยผู้ที่มาเอามื้อเป็นการตอบแทน นอกจากนี้ยังมีการช่วยเหลือกันในเรื่องการแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลในการซื้อขายเมียงกันภายในชุมชน เพื่อไม่ให้เกิดความเสียหายเปรียบเทียบในการขายเมียง

การทำยาสมุนไพร

ในช่วงที่เริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่รวมกันเป็นหมู่บ้าน คนต้องพยายามอาศัยสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาปรับเปลี่ยนและสร้างสรรค์เพื่อให้สามารถตอบสนองต่อความต้องการจำเป็นของมนุษย์ได้ รวมถึงการดูแลรักษาคนในชุมชนจากโรคภัยไข้เจ็บต่างๆ ด้วยสิ่งที่มีอยู่ในท้องถิ่น ในป่า และสามารถปลูกหรือหาได้ในชุมชน ได้แก่ สมุนไพรนานาชนิดที่สามารถนำมารักษาโรคพื้นบ้านที่ชาวบ้านมักจะเป็นประจำ เช่น ทุ่งสวัด ลมพิษ ไข้ป่า ไข้หวัด หรือการนำเอาสมุนไพรมาใช้ในการทำยากำจัดศัตรูพืช เช่น สะเดา ความรู้ในการรักษาพยาบาลจะอาศัยความรู้ที่สืบทอดกันมาจากบรรพบุรุษด้วยวิธีแตกต่างกัน อาทิ การสืบทอดกันภายในครอบครัวต่อกันมาเป็นทอดๆ การสืบทอดผ่านตำราที่ถูกจดบันทึกไว้ หรือสืบทอดจากการบวชเรียนกับพระ ซึ่งนอกจากจะมีความรู้เรื่องการทำยาจากสมุนไพรแล้วยังมีการรักษาโรคด้วยคาถาอาคมตามความเชื่อ

ของคนในอดีตด้วย

ผู้ที่ได้รับการถ่ายทอดความรู้เรื่องการรักษาโรคมาแล้ว จะต้องใช้ความรู้นั้นเพื่อรักษาคนในชุมชนโดยไม่เรียกร้องค่าใช้จ่าย หรือเก็บค่ารักษาพยาบาลสูงๆ ไม่เอาวัตถุเอาเปรียบผู้ที่เดือดร้อน เป็นความรู้ที่ถูกควบคุมด้วยระบบคุณค่าของการทำความดี การทำทาน และการทำประโยชน์ต่อผู้อื่น เป็นที่พึ่งของคนอื่นในยามเจ็บไข้ได้ป่วย และจะต้องวางตัวให้เหมาะสมกับการยกย่องในความเป็นหมอยาหรือหมอพื้นบ้าน ดังนั้นจึงเป็นความรู้ที่ไม่สามารถถ่ายทอดให้กับใครก็ได้ แต่จะต้องเลือกผู้รับช่วงความรู้ว่าต้องเป็นคนดี เป็นคนผ่านการบวชเรียนมาแล้ว และมักจะได้รับการยกย่องจากคนในชุมชนว่าเป็นผู้นำทางสังคมที่สำคัญคนหนึ่ง การสร้างกติกาเช่นนี้ขึ้นในสังคมก็เพื่อรักษาระบบความสัมพันธ์แบบเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ พึงพากันภายในชุมชน และก่อให้เกิดความปลอดภัยมั่นคงในการดำรงชีวิตอยู่ในชุมชน

การปรับเปลี่ยนทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า

ประเด็นคำถามที่สำคัญคือ เมื่อฐานทรัพยากรและเป้าหมายในการดำรงชีวิตได้เริ่มเปลี่ยนแปลงจากการผลิตเพื่อบริโภค ไปสู่การผลิตและการบริการเพื่อให้ได้ผลตอบแทนที่เป็นเงินตราเพิ่มขึ้น ชุมชนได้มีการปรับตัวอย่างไร โดยเฉพาะการปรับเปลี่ยนทุนทางสังคมซึ่งเดิมได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นมาเพื่อสนองเป้าหมายการดำรงชีวิตแบบหนึ่ง แต่อาจเกิดข้อจำกัดในการที่คนจะใช้เป็นเครื่องมือภายใต้สถานการณ์และเป้าหมายที่แตกต่างกันออกไป ผลจากการศึกษาในพื้นที่ทั้งสามแห่ง ซึ่งได้เลือกมาเพื่อให้เห็นภาพของทุนทางสังคมในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า ได้แสดงให้เห็นว่า แต่ละชุมชนเลือกปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตที่มีความแตกต่างกัน

ชุมชนในพื้นที่ภาคเหนือ ซึ่งเคยทำเหมือง ได้อาศัยฐานทรัพยากรและทุนทางสังคมที่มีอยู่ ทำกิจกรรมการบริการเรียกว่า “การท่องเที่ยวแบบ โฮมสเตย์” ด้วยความงามของธรรมชาติที่อยู่รอบๆ ชุมชน เช่น ป่า ที่ตั้งของชุมชน ลักษณะของการสร้างบ้านเรือน กิจกรรมที่เกิดขึ้นจากวิถีการผลิตที่น่าสนใจ เช่น การทำสวนเหมียง การเก็บกาแฟ และกิจกรรมต่างๆ ที่ดำรงอยู่ในฐานะของทุนวัฒนธรรม เช่น การร้องรำทำเพลง ดนตรี ฟ้อนรำ การทำบุญ อาหารการกิน ความเป็นอยู่ กลายเป็นทุนสำคัญที่ชุมชนสามารถใช้ประโยชน์ในการสร้างอาชีพให้แก่คนในชุมชน และนำไปสู่การปรับเปลี่ยนทุนสังคมให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสังคม เช่น การร่วมมือกันในการให้บริการนักท่องเที่ยว การทำงานในรูปของกลุ่ม/สหกรณ์ เพื่อการจัดการและจัดสรรอย่างเป็นธรรม และการแก้ปัญหาต่างๆ ร่วมกันของคนในชุมชน

ชุมชนในภาคอีสาน ซึ่งเคยทำนาข้าว ยังคงทำนาข้าวต่อไป แต่ได้ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของการทอผ้ามัดหมี่ ไปสู่ “การทอผ้าไหมยกดอก” เป็นการนำเอาทุนเดิมที่ชุมชนมีอยู่มาปรับเปลี่ยน ประยุกต์ และสร้างผลผลิตใหม่ๆ ขึ้น ให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาด ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของลายผ้าที่มีเอกลักษณ์ของตนเอง สีผ้า และคุณสมบัติของผ้าไหม ทำให้ผ้าไหมยกดอกสามารถขายได้ราคาดี เป็นการสร้างรายได้เสริมให้แก่คนในชุมชน และสร้างอำนาจต่อรองกับระบบทุนนิยมได้เป็นอย่างดี ด้วยความคิดสร้างสรรค์ของทุนมนุษย์ที่อยู่ในชุมชน ผสมกับความตั้งใจ ร่วมแรงร่วมใจกันที่จะสร้างผลผลิตที่เป็นเสมือนภาพลักษณ์ของชุมชน ทำให้ชุมชนเกิดความภาคภูมิใจในทุนความรู้ที่ถูกสร้างขึ้นในชุมชน นำไปสู่การปรับตัวของทุน

ทางสังคมเพื่อให้สอดคล้องกับการผลิตเพื่อการค้า มีการแลกเปลี่ยนแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรมในสังคม ก่อให้เกิดการร่วมมือกันสร้างผลผลิตและขายผลผลิต และร่วมกันกำหนดกฎเกณฑ์ กติกา ของการทำงานร่วมกัน และการอยู่ร่วมกันในชุมชน

ชุมชนในพื้นที่ภาคกลาง ได้ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตไปสู่การทำนาถั่วเพื่อการค้าและเมื่อประสบปัญหา ได้ปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตไปสู่ “การผลิตที่หลากหลายเพื่อความยั่งยืน” โดยอาศัยทุนธรรมชาติซึ่งมีความหลากหลาย ทั้งเรื่องของที่ดิน น้ำ ป่าชายเลน พันธุ์พืช และสัตว์นานาชนิด ทำให้เกิดการสร้างอาชีพที่หลากหลาย เพื่อลดการพึ่งพิงการผลิตเพียงอย่างเดียวที่ละมากๆ ตามแนวคิดของการผลิตแบบทุนนิยม ลดความเสี่ยง ลดต้นทุนการผลิต และหันมาผลิตอยู่บนฐานทรัพยากรในท้องถิ่นมากกว่าการผลิตแบบนำเข้าทรัพยากรจากภายนอก นอกจากนี้ยังอาศัยทุนทางสังคม ในการแก้ปัญหาร่วมกันของคนในชุมชน ในรูปของการรวมกลุ่ม รวมทุน และแบ่งปันผลประโยชน์อย่างเป็นธรรม โดยมีทุนมนุษย์ทั้งที่เป็นผู้นำชุมชน และชาวบ้านที่มีจิตสำนึกสาธารณะ ร่วมกันแก้ปัญหา และพยายามสร้างทางเลือกใหม่ๆ ร่วมกันในชุมชน

การปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตและวิถีการค้าংশีเพื่อให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ภายใต้ระบบทุนนิยม หากอยู่อย่างรู้เท่าทัน และสามารถสร้างอำนาจต่อรองให้แก่ชุมชน ทำให้ชาวบ้านสามารถดำรงชีพอยู่ในชุมชนได้ โดยการสร้างผลผลิตหรือบริการที่สามารถสร้างผลตอบแทนให้แก่ชาวบ้านได้อย่างพอเพียง และเป็นแบบอย่างให้แก่ชุมชนอื่นๆ ที่ต้องการจะสร้างความเข้มแข็งในรูปแบบเดียวกับชุมชนต้นแบบทั้งสาม

VII. ตัวแบบ (Model) การก่อรูปทุนทางสังคม

การศึกษาในชุมชนต่างๆ ทั้งสามพื้นที่ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึงความสำคัญของทุนทางสังคม ในฐานะเป็นเครื่องมือที่จะทำให้คนบรรลุเป้าหมาย ทุนทางสังคมเป็นระบบของความสัมพันธ์ที่คนสร้างขึ้น ในรูปแบบของการร่วมมือกัน เพื่อให้เกิดพลัง ความสามารถ และโอกาสในการทำสิ่งต่างๆ ให้บรรลุเป้าหมาย หากสังคมหรือชุมชนขาดสิ่งที่เรียกว่าทุนทางสังคม แม้จะมีทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ ทุนเงินตรา ทุนความรู้ ก็ยากที่จะปรับเปลี่ยนหรือนำสิ่งเหล่านี้มาใช้เพื่อสนองตอบต่อความต้องการหรือเป้าหมายของชีวิตได้

ในยุคหาอยู่หากินซึ่งชุมชนดำรงชีวิตโดยการพึ่งพาธรรมชาติและมีการผลิตเพื่อบริโภค รูปแบบของความร่วมมือจะปรากฏในระบบของเครือญาติ หรือการรวมกลุ่มกัน เพื่อให้สามารถทำกิจกรรมอย่างหนึ่งอย่างใดได้เป็นผลสำเร็จ ซึ่งในการศึกษานี้ได้นำปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในชุมชนภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง เช่น การจับจองที่ดิน การเก็บหาของธรรมชาติและของป่า การปลูกข้าวไร่ การทำนา การทำเหมือง การเลี้ยงไหม การทอผ้า การทำนาเกลือ การทำจาก และการทำสมุนไพร มาเป็นกรณีศึกษาถึงการก่อรูปของทุนทางสังคมในชุมชน โดยปรากฏการณ์ทางสังคมเหล่านี้ล้วนเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีวิตของชุมชน ซึ่งคนได้คิดและสร้างสรรค์ขึ้นมา เพื่อตอบสนองต่อความจำเป็นในการดำรงชีวิต ทั้งในเรื่องอาหาร ที่อยู่อาศัย เสื้อผ้า และยารักษาโรค รวมทั้งความมั่นคงทางด้านจิตใจ ความสุข ความร่าเริงสนุกสนาน และความปิติอันเกิดจากการได้ชื่นชมความงาม ความสำเร็จ และการได้รับการยอมรับจากผู้อื่น

การศึกษาปรากฏการณ์ทางสังคมในพื้นที่ต่างๆ แสดงให้เห็นว่า นับแต่อดีตกาล คนไม่สามารถดำรงชีวิตอยู่ได้โดยปราศจากการสร้างความสัมพันธ์กับผู้อื่น การนำสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้หรือบริโภค หรือความพยายามผลิตสิ่งต่างๆ จากสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็น ข้าว ผ้าไหม ยารักษาโรค เหมือง ล้วนเป็นงานที่ยากลำบาก บางครั้งเสี่ยงอันตราย หรือต้องทำให้เสร็จทันเวลา ทั้งหมดนี้คนจะต้องสร้างทั้งความรู้และระบบความสัมพันธ์กับผู้อื่นในรูปแบบต่างๆ เพื่อจะปรับเปลี่ยนหรือนำธรรมชาติมาใช้ในการดำรงชีวิต หรืออีกนัยหนึ่ง ด้วยความรู้และระบบความสัมพันธ์ที่คนสร้างขึ้น จึงสามารถทำให้ธรรมชาติที่มีอยู่รอบ ๆ ตัว กลายเป็น “ทุน” เพื่อการดำรงชีวิต หรืออาจเรียกว่า มนุษย์คือผู้สร้างให้เกิด “ทุนธรรมชาติ” นั้นเอง

ความรู้และระบบความสัมพันธ์ที่คนสร้างขึ้นทั้งระหว่างคนกับคนด้วยกันเอง และระหว่างคนกับ

ธรรมชาติ รวมไปถึงระบบความสัมพันธ์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ได้นำไปสู่การสร้างระเบียบกฎเกณฑ์หรือบรรทัดฐานของการร่วมมือกัน โดยเฉพาะบรรทัดฐานของการพึ่งพาอาศัยกัน การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การร่วมมือร่วมใจกัน การไว้วางใจซึ่งกันและกัน ความเห็นอกเห็นใจและความเป็นทุกข์เป็นร้อนร่วมกันเมื่อต้องเผชิญกับภาวะวิกฤตหรือปัญหาต่างๆ สิ่งเหล่านี้ถือว่าเป็นมิติของทุนทางสังคมที่สำคัญ เพราะเป็นเรื่องของจิตสำนึกที่คนได้สร้างขึ้นจากการที่ได้เข้ามามีส่วนร่วมร่วมกัน ส่วนโครงสร้างของความสัมพันธ์ก็จะเป็นไปในรูปของเครือญาติ และการมีผู้นำที่ไม่เป็นทางการ โดยมีสมาชิกที่เข้ามาร่วมตามความสมัครใจ

เมื่อสภาพการณ์ของสังคมเปลี่ยนแปลงไปสู่ยุคของการผลิตเพื่อการค้า ชุมชนได้รับผลกระทบในส่วนของทุนทางสังคมในหลายๆ ด้าน เพราะเมื่อกิจกรรมต่างๆ ที่คนทำต้องอาศัยเงินทุนมากขึ้น และเป้าหมายของการดำรงชีวิตก็เริ่มปรับเปลี่ยนไปสู่ความต้องการเงินตรามากขึ้น การร่วมมือช่วยเหลือกันตามแบบที่เคยเป็นมาเริ่มแปรเปลี่ยนไป ในชุมชนทั้ง 3 แห่ง ได้มีความพยายามที่จะปรับเปลี่ยนวิถีการดำรงชีวิตในหลายๆ ด้าน และมีประสบการณ์ของการที่คนในชุมชนได้เข้ามามีส่วนร่วมร่วมกันเพื่อให้สามารถบรรลุเป้าหมาย ได้แก่ กรณีการให้บริการการท่องเที่ยวแบบโฮมสเตย์ การทอผ้าไหมยกดอก และการผลิตแบบที่หลากหลาย ทั้งสามกรณีได้แสดงให้เห็นถึงความสามารถของชุมชนในการนำทุนธรรมชาติ ทุนความรู้ ทุนวัฒนธรรม และทุนทางสังคม ที่คนในชุมชนได้สร้างขึ้นมาเป็นพื้นฐานของการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าเป็นอย่างดี

การศึกษาในชุมชนทั้งสามแห่งได้ให้ภาพของเกิดขึ้นของแบบแผนความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนไปจากในอดีตอยู่บ้าง โดยระบบความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นจากการปรับตัวไปสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า เริ่มมีลักษณะเป็นทางการมากขึ้น โครงสร้างของความสัมพันธ์ได้มีการเปลี่ยนแปลงไป มีการจัดตั้งองค์กรขึ้นมา เช่น กรณีของการจัดบริการการท่องเที่ยวมีการจัดตั้งสหกรณ์ กรณีของการทอผ้าไหมยกดอก มีการตั้งกลุ่มสตรีทอผ้าไหมยกดอก ส่วนกรณีการผลิตแบบยั่งยืนก็มีการรวมกลุ่มออมทรัพย์เพื่อเป็นการสะสมทุนเป็นต้น องค์การเหล่านี้มีวัตถุประสงค์ กฎเกณฑ์กติกา และการสมัครเข้าเป็นสมาชิกอย่างชัดเจนมากขึ้น เช่น การก่อตั้งสหกรณ์ ซึ่งเป็นองค์กรที่มีระบบความสัมพันธ์ต่างจากกลุ่มเครือญาติในอดีต มีการร่วมกันกำหนดกติกาต่างๆ ของสหกรณ์อย่างชัดเจนว่า ต้องมีการสมัครเข้าเป็นสมาชิก อาจมีการเสียเงินค่าสมาชิกบ้าง ต้องมีการตั้งกรรมการ ต้องมีการกำหนดการจ่ายเงินปันผลหรือผลได้กลับสู่สมาชิก เป็นต้น หรือในบางกรณีก็มีการตั้งเป็นกลุ่ม แต่จะเป็นกลุ่มที่มีเป้าหมายชัดเจน มีการกำหนดระเบียบ กติกา คล้าย ๆ ระบบสหกรณ์

อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงในแบบแผนความสัมพันธ์ ไม่ได้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงคุณลักษณะของความสัมพันธ์มากนัก คนในชุมชนยังสามารถนำทุนทางสังคมเดิมที่มีอยู่มาเป็นพื้นฐานในการสร้างระบบความสัมพันธ์ในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า โดยเฉพาะทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ ผ่านกระบวนการปรับตัว ก่อให้เกิดกระบวนการสะสมทุนทางสังคมสืบเนื่องมา ได้แก่

การร่วมมือร่วมใจ เป็นมิติของทุนทางสังคมที่สะท้อนความสามัคคีภายในชุมชน แม้การเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า จะทำให้คนต้องมีการพึ่งพาอาศัยกันในด้านแรงงานน้อยลง แต่ความจำเป็นต้องร่วมมือกันด้านอื่นๆ ก็ยังคงดำรงอยู่ เช่น การออมเงินร่วมกัน การร่วมกันลงทุน การร่วมกันจัดงาน การ

ตลาด หรือการร่วมกันทำงานต่าง ๆ ของชุมชน ฯลฯ การที่คนจะมาร่วมมือร่วมใจกันได้อย่างยั่งยืน และต่อเนื่อง คนจะต้องมีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน (trust) ต้องมีจิตสำนึกสาธารณะ ไม่เห็นแก่ประโยชน์ของตนเองเพียงอย่างเดียว รวมทั้งมีความกระตือรือร้นที่จะทำงานเพื่อส่วนรวม กรณีศึกษาของทั้ง 3 ชุมชน แสดงให้เห็นว่า เมื่อชุมชนเริ่มเข้าสู่ยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า คนในชุมชนได้อาศัยทุนทางสังคมเดิมที่เคยมีมาก่อนเป็นพื้นฐานในการปรับตัวเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์แบบใหม่ โดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่เคยช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ประสบการณ์การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความเอื้ออาทร การอยู่ด้วยกันแบบร่วมทุกข์ ร่วมสุขมาร่วมกันดำเนินกิจการต่างๆ ด้วยความไว้วางใจ และการยอมเสียสละเวลาหรือประโยชน์ส่วนตัวบางอย่าง เพื่อทำประโยชน์ให้กับส่วนรวม สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดระบบความสัมพันธ์แบบร่วมมือร่วมใจ ซึ่งเป็นมิติที่สำคัญของทุนทางสังคม

การร่วมกันวางกติกา ในกระบวนการสร้างระบบความสัมพันธ์ขึ้นมารองรับการดำเนินต่างๆ จำเป็นต้องมีกฎเกณฑ์กติกา อันเป็นบรรทัดฐานที่คนจะต้องปฏิบัติตามร่วมกัน กรณีศึกษาทั้ง 3 แห่ง ซึ่งประสบความสำเร็จในการปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ แสดงให้เห็นว่า ชุมชนยังคงสามารถสืบสานทุนทางสังคมที่ให้ความสำคัญกับการให้คนที่เข้ามามีส่วนร่วมในระบบความสัมพันธ์ มีโอกาสวางกฎเกณฑ์กติการ่วมกัน มิใช่ให้ผู้มีอำนาจ ซึ่งอาจหมายถึงอำนาจเงิน อำนาจความรู้ หรืออำนาจการปกครอง เข้ามาเป็นผู้มีอำนาจเหนือผู้อื่น จนสามารถวางกติกาให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองได้ ถึงแม้เงินตราจะเข้ามามีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตของชุมชนมากขึ้น แต่คนที่เข้าทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกัน มิได้ให้คุณค่าของการ “ทำให้ได้กำไรสูงสุดกับตนเอง” แต่กลับให้ความสำคัญกับการทำงานร่วมกันอย่างเสมอภาค ดังนั้นจึงสามารถธำรงรักษาระบบความสัมพันธ์ที่คนมีการวางกติการ่วมกันได้อย่างดี

การแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม โดยทั่วไปการที่คนเข้ามามีความสัมพันธ์กันก็เพื่อให้สามารถทำกิจการหรือดำเนินการใดๆ ให้บรรลุเป้าหมาย ซึ่งมีนัยถึงผลได้ที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นผลได้ในรูปของเงิน ผลผลิต หรือแม้แต่ความรู้ ข้อมูลข่าวสาร ฯลฯ ผลได้นี้อาจกระจายสู่สมาชิก หรือคนที่เข้ามาร่วมในระบบความสัมพันธ์อย่างเสมอภาคหรือเป็นไปอย่างเอารัดเอาเปรียบก็ได้ ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหลายประการ ในชุมชนทั้ง 3 แห่งให้ความสำคัญกับการสร้างระบบที่ทำให้มีการกระจายผลได้อย่างเป็นธรรม ทำให้คนที่เข้ามาร่วมในกิจกรรมต่างๆ มีความขัดแย้งกันน้อย หรือหากมีก็สามารถแก้ไขความขัดแย้งได้โดยไม่ยาก ทำให้ระบบความสัมพันธ์มีความยั่งยืน คนมีความผูกพันอยู่กับกลุ่มหรือองค์กร เพราะกลุ่มหรือองค์กรสามารถตอบสนองเป้าหมายของสมาชิกได้

พลที่เกิดขึ้นจากการมีทุนทางสังคม

ทุนทางสังคมก่อให้เกิดผลดีต่อผู้ที่เข้ามาสัมพันธ์กันในหลายๆ ด้าน ที่สำคัญคือการทำให้เกิดพลังในการต่อสู้เพื่อให้บรรลุเป้าหมาย ช่วยให้คนได้สร้างสรรค์และพัฒนาความสามารถ รวมทั้งเปิดโอกาสให้คนได้ทำหรือเข้าถึงสิ่งที่ต้องการได้ ซึ่งทั้งหมดนี้อาจถือได้ว่าทุนทางสังคมมีความสำคัญต่อการพัฒนาคนเพื่อให้สามารถทำสิ่งต่างๆ ให้บรรลุเป้าหมายได้

พลังชีวิต (Vitality)

แรงจูงใจที่ทำให้คนสร้างทุนทางสังคม คนใช้ “ทุนทางสังคม” เพื่อให้บรรลุผลที่ต้องการ เช่น การเข้าถึงทรัพยากร เพื่อให้เกิดอำนาจต่อรอง เพื่อลดต้นทุนในการแลกเปลี่ยน ในแง่หนึ่งถือว่าการใช้ทุนทางสังคมเป็น เครื่องมือ (instrument) คือถ้าปราศจากทุนทางสังคม คนไม่อาจบรรลุเป้าหมายที่ต้องการได้ ดังนั้นทุนทางสังคมจึงอาจเกิดขึ้นจากความต้องการจำเป็นที่จะดำรงชีวิต เมื่อทุนทางสังคมเกิดขึ้นแล้ว อาจพัฒนาไปเป็นบรรทัดฐานของการพึ่งพาซึ่งกันและกัน บรรทัดฐานนี้กลายเป็นสิ่งที่กลุ่มมีอยู่ร่วมกัน ความมั่นใจของสมาชิกที่เชื่อว่า จะได้รับความช่วยเหลือเมื่อต้องการ หรือความรู้สึกร่วมทุกข์ร่วมสุข คือเมื่อเห็นคนอื่นประสบปัญหา อุปสรรค วิกฤตก็พร้อมจะช่วยเหลือ ซึ่งในขณะเดียวกันผู้ช่วยเหลือก็สามารถคาดหวังได้ว่า เมื่อตนเองประสบภาวะวิกฤต ก็จะได้รับความช่วยเหลือด้วยเช่นกัน สิ่งเหล่านี้คือพลังชีวิตที่ทำให้คนรู้สึกว่าจะสามารถจะทำได้ต่าง ๆ ให้บรรลุเป้าหมายได้

โอกาส (opportunity)

การมีสายใยทางสังคม (socialites/network) ซึ่งนับเป็นทุนทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายหรือการติดต่อเชื่อมโยงกันแบบ เห็นหน้ากันทุกวัน การมาพบปะพูดคุยกันปรึกษากันเป็นครั้งคราว หรือเมื่อมีความจำเป็น จะช่วยให้บุคคลที่เข้ามาสัมพันธ์กันสามารถสร้างกลไกในการระดมทรัพยากรที่ต้องการได้ หรือทำให้คนเกิดการเรียนรู้ร่วมกันด้วย ทุนทางสังคมจึงช่วยสร้างหรือเพิ่มความสามารถของคนที่เข้ามาร่วมมือกัน ซึ่งหากไม่มีสายใยนี้เกิดขึ้น คนก็อาจไม่มีโอกาสเข้าถึงทรัพยากร ไม่มีโอกาสเข้าถึงการบริการ ไม่มีโอกาสเข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจ หรือไม่มีโอกาสเข้าร่วมในการลงทุนหรือการออมเงิน การมีทุนทางสังคมจึงเป็นกลไกของการหลอมรวมคนเข้ามา เพื่อให้คนที่ไม่มีโอกาสในเรื่องหนึ่งเรื่องใดได้รับโอกาสจากที่เคยถูกกันออกไป

ความสามารถ (ability)

ความสามารถ (ability) ของบุคคลที่เข้าร่วมในเครือข่าย มีความสำคัญต่อการสร้างและธำรงรักษาทุนทางสังคม ความสามารถนี้อาจมีได้หลากหลายรูปแบบ แต่ต้องเป็นความสามารถที่จะช่วยให้คนที่เข้าร่วมเครือข่ายบรรลุวัตถุประสงค์ได้ เพราะแม้บุคคลจะเข้าร่วมมือกัน แต่ถ้าไม่มีใครที่มีความรู้ความสามารถที่จำเป็นสำหรับการทำกิจกรรมหรือการปฏิบัติที่จะทำให้บรรลุวัตถุประสงค์ แม้ทุกคนจะพร้อมใจเข้าร่วมกัน แต่การเข้าร่วมกันก็ไม่ก่อให้เกิดผลอะไร ดังนั้น ความสามารถของสมาชิกในเรื่องที่จะทำหรือดำเนินการให้บรรลุเป้าหมายจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นและสนับสนุนให้เกิดทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม ความสามารถเหล่านี้ของบุคคลก็อาจไม่ปรากฏหรือไม่อาจนำมาใช้ประโยชน์ใดๆ ได้ หากไม่มีการร่วมมือกัน หรือไม่มีทุนทางสังคมเกิดขึ้น ความสามารถนี้มีทั้งความสามารถที่เป็นความเชี่ยวชาญเฉพาะ และความสามารถเสริม

ความสามารถที่เป็นความเชี่ยวชาญเฉพาะ เป็นความสามารถเฉพาะทางที่มีความสำคัญสำหรับการทำกิจกรรมให้บรรลุผลสำเร็จ คือถ้าขาดผู้มีความสามารถในด้านนี้ การเข้าร่วมกันของสมาชิกก็ไม่มีจุดหมายหรือไม่บรรลุผล เช่น ในกรณีของการทอดผ้ายกดอกที่หมู่บ้านผ้ายกดอก ซึ่งมีบุคคลที่สำคัญมากคือ ดวงใจ ที่สามารถออกแบบลายผ้ายกดอกได้หลากหลายแบบ ความสามารถของ ดวงใจ

ในการเป็นคนออกแบบ ถักตะกอล และเข้าฟืม ถือเป็นความสามารถพิเศษเฉพาะตัวค่อนข้างมาก อย่างไรก็ตามหากไม่มีการรวมกลุ่มเพื่อทอดผ้ายกดอก ดวงใจก็จะไม่ได้พัฒนาความสามารถของตนเอง เพราะเมื่อมีคนมาให้ดวงใจออกแบบลวดลาย ดวงใจก็ได้พัฒนาความสามารถและได้ใช้ความสามารถของตนเองอย่างเต็มที่

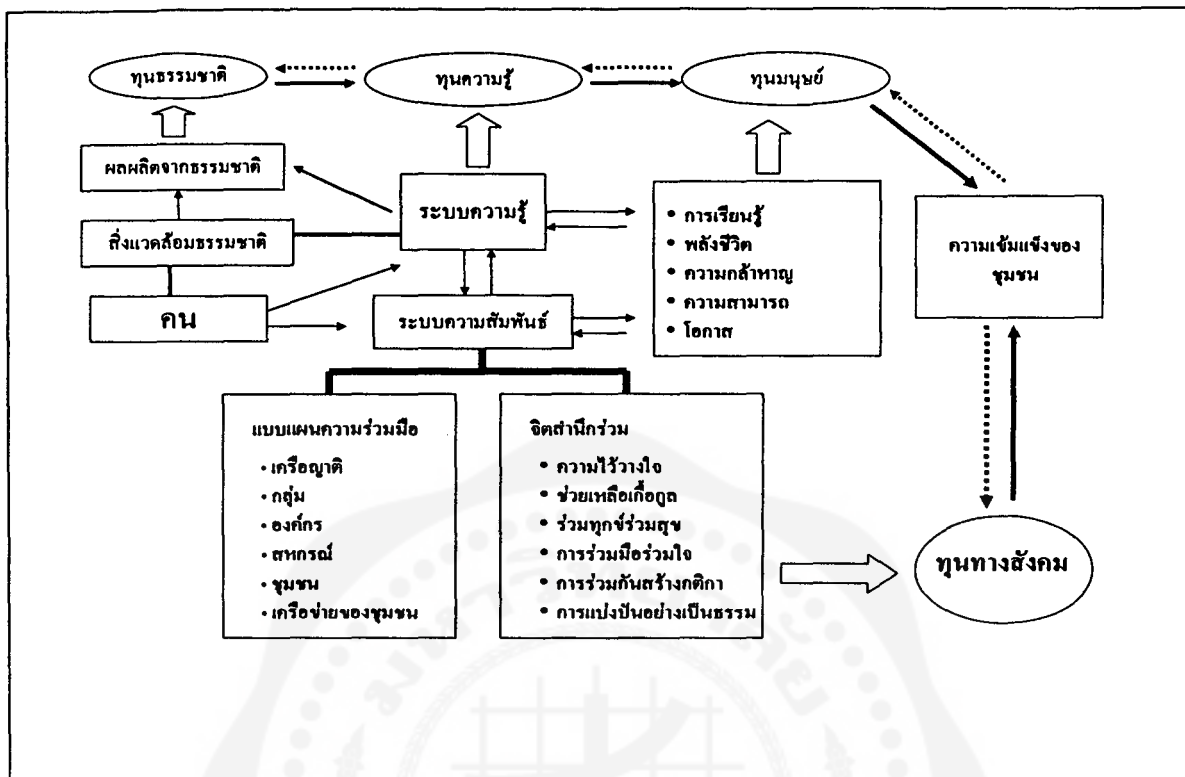
เช่นเดียวกับในชุมชนเอื้องดิน พ่อหลวง มีความรู้และความสามารถในการจัดบริการการท่องเที่ยว เพราะเคยไปอบรม ไปดูงานในเรื่องนี้ และพ่อหลวงเป็นคนที่น่าสนใจในเรื่องนี้เป็นพิเศษ ได้ลองมาพยายามจัดบริการการท่องเที่ยวแบบ โฮมสเตย์ ในหมู่บ้าน ความเชี่ยวชาญพิเศษ ไม่ว่าจะเป็นการพูด การอธิบาย การติดต่อประสานงานกับองค์กรภายนอก เป็นความสามารถพิเศษของพ่อหลวง ซึ่งมีส่วนสำคัญ

ความสามารถเสริม เป็นความสามารถของคนในชุมชนซึ่งมีอยู่มาแต่เดิม แต่หากไม่มีกิจกรรมหรือการรวมตัวเพื่อทำกิจกรรม ก็ไม่สามารถนำมาใช้ประโยชน์ หรือไม่มีคุณค่าแต่อย่างใด แต่เมื่อมีกิจกรรมของกลุ่มหรือองค์กรเกิดขึ้น ก็สามารถนำความสามารถนั้นมาใช้ประโยชน์ได้ กรณีของชุมชนเอื้องดิน คนในชุมชนมีประเพณี และการละเล่นหลายอย่าง เช่น การเล่นดนตรีพื้นเมืองที่เรียกว่า สะล้อ ซอ ซึง ซึ่งคนในชุมชนมีความสามารถ แต่ก็มีได้นำมาใช้ประโยชน์อะไรมากนัก นอกจากมีการเล่นเพื่อเป็นการพักผ่อนส่วนตัว หรือในยามที่ว่างงาน หรือพิธีกรรม ซึ่งมีไม่บ่อยนัก แต่เมื่อชุมชนมีการจัดการบริการการท่องเที่ยวแบบ โฮมสเตย์เกิดขึ้น นักดนตรีพื้นเมืองเหล่านี้ ได้รวมกันเป็นวงดนตรี และมาเล่นให้นักท่องเที่ยวฟังในตอนเย็น ในขณะที่รับประทานอาหารเย็นและหลังอาหารเย็น เป็นการเสริมบรรยากาศการในการพักผ่อนหย่อนใจ และบางครั้งก็เป็นความสนุกสนานโดยเฉพาะเมื่อนักท่องเที่ยวมาร่วมเล่นดนตรีด้วย การมีวงดนตรีพื้นเมืองทำให้นักท่องเที่ยวได้มีโอกาสชื่นชมวัฒนธรรมพื้นเมือง และเพิ่มคุณภาพให้กับบริการการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ของชุมชน ในส่วนของวงดนตรี นักดนตรีได้มีโอกาสรวมกลุ่มกันซ้อมดนตรี เกิดความผูกพัน ถือเป็นการใช้เวลาว่างที่มีคุณค่า และยังมีรายได้จากการเล่นดนตรีจากนักท่องเที่ยวที่มาเป็นกลุ่ม ในปัจจุบันมีเยาวชนเริ่มให้ความสนใจกับดนตรีพื้นเมือง มีการฝึกหัดและเล่นกันอย่างกว้างขวางในหมู่บ้าน

นอกจากวงดนตรีแล้ว คนที่มีความสามารถในด้านอื่น ๆ เช่น การฟ้อน ก็ได้มีโอกาสในการแสดงความสามารถทางด้านนี้ด้วย ในหมู่บ้านเอื้องดินมีคณะฟ้อน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเยาวชนผู้หญิง ซึ่งมีผู้ใหญ่ที่มีความสามารถเป็นผู้ฝึกการฟ้อน จัดเตรียมเครื่องแต่งกาย ส่วนกิจกรรมอื่น ๆ เช่น การบายศรี ก็เป็นการนำประเพณีพื้นบ้านมาต้อนรับนักท่องเที่ยว มีคนเฒ่าคนแก่มาทำพิธีและผูกข้อมือ ทำให้นักท่องเที่ยวมีความประทับใจ ขณะเดียวกันก็เป็นการเปิดพื้นที่ให้กับกิจกรรม หรือความรู้ที่ได้ถูกบดบัง หรือเก็บไว้เป็นเพียงความทรงจำของคนรุ่นเก่าได้รับการรื้อฟื้น เกิดบรรยากาศที่มีชีวิตชีวาขึ้นในชุมชน

ความสามารถดังกล่าวข้างต้นอาจถือว่าเป็นความสามารถของมนุษย์หรือทุนมนุษย์ แต่สำหรับผู้เขียนแล้ว ความสามารถเหล่านี้เป็นภาพสะท้อนของการที่คนมีบรรทัดฐาน คือวัฒนธรรม ประเพณีร่วมกัน มีความรู้สึกร่วมกันต้องการเข้ามาร่วมกันทำกิจกรรมเพื่อให้บรรลุเป้าหมาย และเปิดโอกาสให้คนที่มีความรู้ความสามารถได้เข้ามาร่วมกิจกรรมหรือร่วมเป็นสมาชิก เกิดจิตสำนึกร่วมกัน จึงถือเป็นสิ่งที่ช่วยสร้างความเข้มแข็งให้กับทุนทางสังคม

ข้อเสนอโมเดลแสดงการเกิดขึ้นของทุนทางสังคม

รูปที่ 1 โมเดลการเกิดขึ้นของทุนทางสังคม

รูปที่ 1 แสดงให้เห็นกระบวนการเกิดขึ้นของทุนทางสังคมในชุมชนว่า ไม่อาจแยกออกจากทุนธรรมชาติ ทุนความรู้หรือทุนวัฒนธรรม และทุนมนุษย์ได้ ความสัมพันธ์ของคนกับสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติทำให้คนสามารถสร้างระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์ ที่ทำให้สามารถใช้ประโยชน์จากธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิต ความรู้ที่เกิดขึ้นจึงเป็นความรู้ที่เชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมของคน เป็นความรู้ที่คนสร้างขึ้น และสามารถปรับเปลี่ยนได้เมื่อกาลเวลาผ่านไปและสภาพสิ่งแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป ระบบความรู้ชุดต่างๆ ที่คนในชุมชนสร้างขึ้น ไม่ว่าจะเป็นระบบความรู้เกี่ยวกับการเก็บหาของป่า ระบบความรู้เกี่ยวกับการทำนา ระบบความรู้ในการทำสวนเมี่ยง ระบบความรู้ในการทอผ้า ฯลฯ จึงเป็นเสมือน “ทุนความรู้” ที่แต่ละชุมชนมีไม่เหมือนกัน เพราะเป็นระบบความรู้ที่สร้างขึ้นเพื่อสนองตอบต่อความต้องการจำเป็นของแต่ละชุมชน แต่สิ่งที่ไม่แตกต่างกันก็คือ ระบบความรู้เหล่านี้ มีความเชื่อมโยงกับระบบความสัมพันธ์ที่คนสร้างขึ้นอย่างยากที่จะแยกออกจากกันได้อย่างชัดเจนว่า อะไรเกิดขึ้นก่อน อะไรเกิดขึ้นทีหลัง แต่ทั้งสองมิตินี้มีปฏิสัมพันธ์ต่อกัน และเป็นสิ่งที่คนสามารถทำให้สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติกลายเป็น “ทุนธรรมชาติ” ที่คนสามารถพึ่งพิงเพื่อการดำรงชีวิตได้

ระบบความสัมพันธ์ที่คนสร้างขึ้น มีลักษณะสำคัญ 2 ประการ ลักษณะแรก คือ แบบแผนความสัมพันธ์ ซึ่งอาจมีทั้งที่เป็นความสัมพันธ์แบบเครือญาติ กลุ่ม องค์กรชุมชน สหกรณ์ เครือข่ายชุมชน ฯลฯ

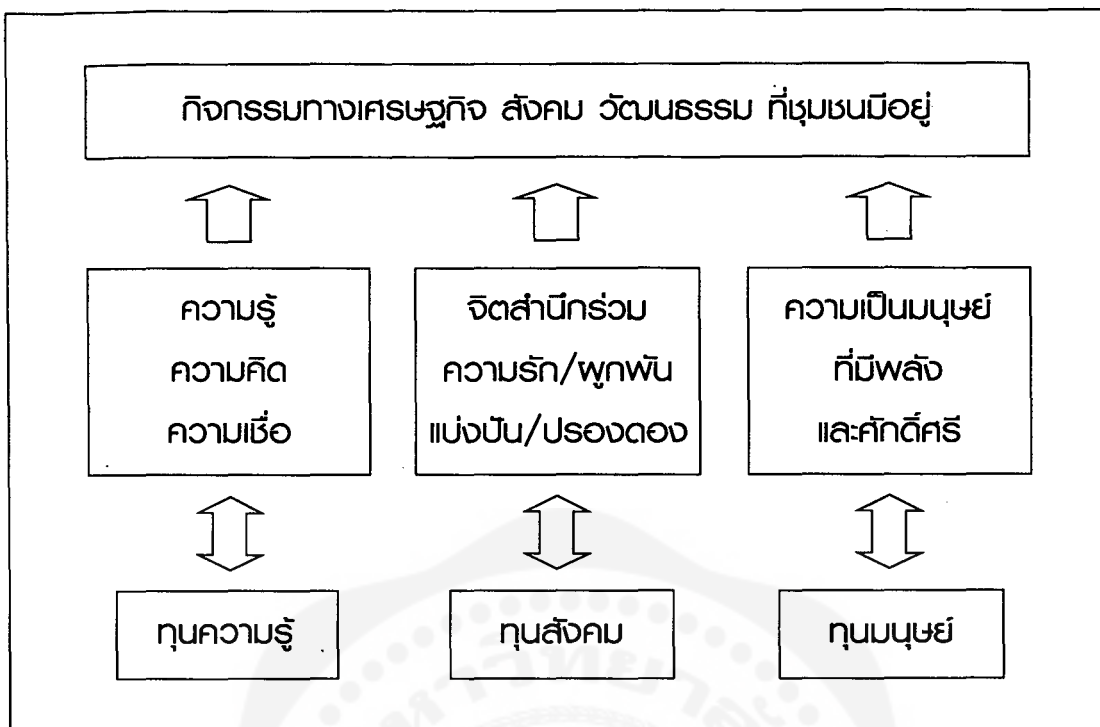
แต่ละแบบแผนความสัมพันธ์ อาจมีลักษณะของความสัมพันธ์หลากหลายแตกต่างกันไป ความสัมพันธ์ที่จะทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง คือลักษณะความสัมพันธ์ที่คนมีความไว้วางใจซึ่งกันและกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน การร่วมมือร่วมใจกันทำสิ่งต่างๆ การร่วมกันสร้างกติกา รวมทั้งการแบ่งปันอย่างเป็นธรรม สิ่งเหล่านี้อาจเรียกรวมกันว่าเป็นจิตสำนึกร่วมของคนในชุมชน ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ

ทั้งระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์ที่คนสร้างขึ้นดังกล่าวข้างต้นนับได้ว่า เป็นทุนความรู้และทุนทางสังคมของชุมชน เพราะเป็นสิ่งที่ทำให้ทั้งคนและชุมชนดำรงอยู่ได้ คนมีการสร้างสรรค์ผลิตผลและสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ มีคุณค่าทางจิตใจและทางร่างกาย ทำให้คนสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างมั่นคง โดยคนมีความผูกพันกับชุมชน สิ่งเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการสร้างความเป็นคนที่มีความสามารถในการเรียนรู้ มีพลังชีวิต มีความกล้าหาญ มีความสามารถ และทำให้คนมีโอกาที่จะเลือกทำสิ่งต่างๆ ทั้งหมดนี้คือการสร้างคนที่มีคุณค่าหรือเป็นการสร้าง “ทุนมนุษย์” นั่นเอง

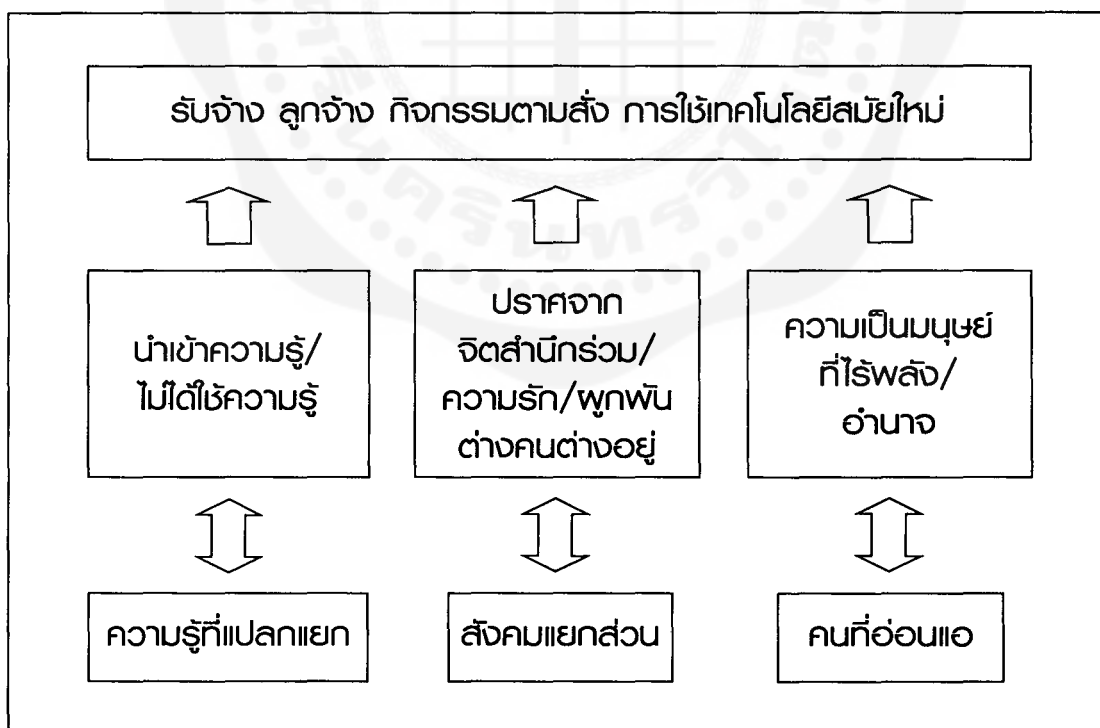
ดังนั้นในการมองถึงเงื่อนไขและกระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชน จำเป็นจะต้องให้ความสำคัญกับกระบวนการสร้างทุนชุมชน ทั้งที่เป็นทุนธรรมชาติ ทุนความรู้ ทุนทางสังคม และทุนมนุษย์ แต่ละมิติของทุนชุมชนเป็นสิ่งที่คนในชุมชนสามารถสร้างสรรค์ขึ้นมาได้ หากคนในชุมชนสามารถสืบสานทุนเหล่านี้ ซึ่งครั้งหนึ่งถูกสร้างขึ้นจากการที่ได้ดำรงชีวิตอยู่กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การหล่อหลอมเข้าไปของความรู้ กฎเกณฑ์กติกาที่คนไม่ได้มีส่วนร่วมในการสร้าง หรือระบบความสัมพันธ์ที่มีได้อยู่บนฐานของความเสมอภาค มีส่วนสำคัญต่อการชะงักงันของกระบวนการสะสมทุนของชุมชน การจะสร้างทุนให้กับชุมชนจึงต้องเปิดโอกาสให้ชุมชนได้เป็นเจ้าของความรู้ สามารถสร้างความรู้ได้ด้วยตนเอง เพราะจะทำให้มีอำนาจเหนือความรู้ สามารถปรับเปลี่ยนความรู้มาใช้ให้เกิดประโยชน์กับตนเองได้ นอกจากนี้ยังต้องเปิดโอกาสให้ชุมชนสามารถเป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์กติกาต่าง ๆ ที่จะทำให้ชุมชนได้รับประโยชน์จากกฎเกณฑ์กติการวมทั้งช่วยให้ชุมชนสามารถจัดระบบความสัมพันธ์ที่สามารถกระจายผลได้ต่างๆ สู่สมาชิกอย่างเสมอภาค จะทำให้คนในชุมชนมีพลังชีวิต มีการเรียนรู้ มีความกล้าหาญ และมีความสามารถที่จะฟันฝ่าอุปสรรคต่างๆ ให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ได้ ซึ่งทั้งหมดนี้จะทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็งอย่างแท้จริง

ข้อเสนอในการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์เชิงนโยบาย

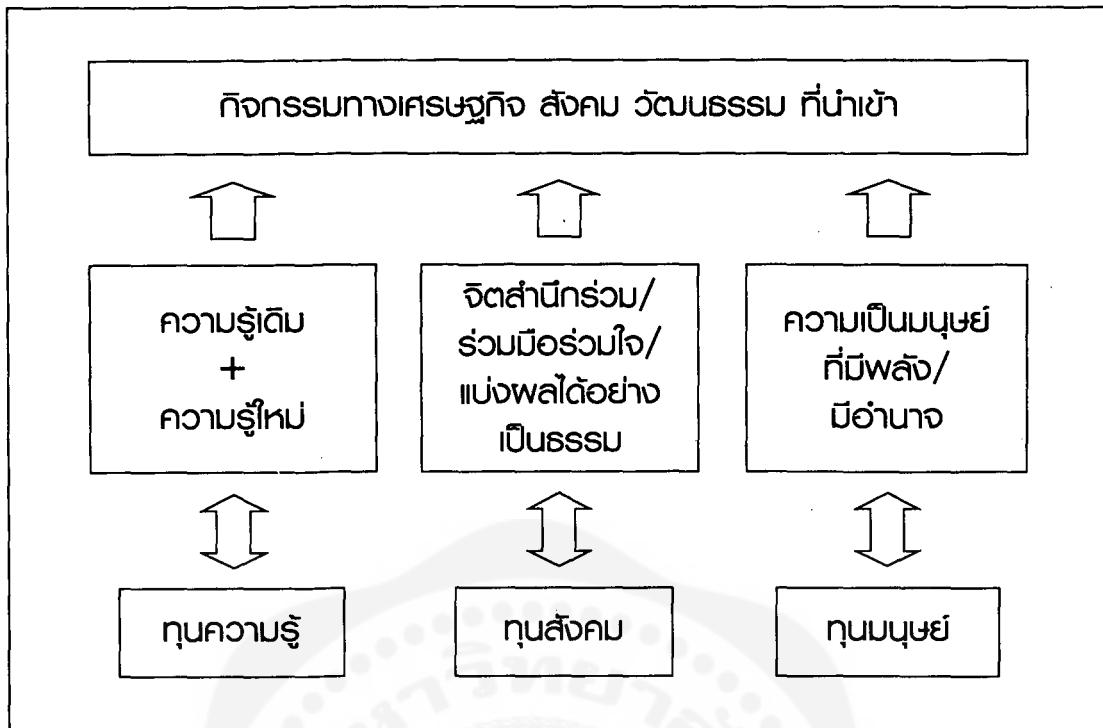
แนวนโยบายในการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน โดยอาศัยทุนทางสังคมที่ชุมชนมีอยู่เป็นฐานในการเสริมสร้างกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อให้ชุมชนมีรายได้เพิ่มขึ้น เป็นการเพิ่มความสามารถในการผลิตให้กับชุมชน อันจะนำไปสู่การแก้ไขปัญหาความยากจน นับเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญของรัฐบาลที่พยายามเชื่อมโยงกระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจกับรากฐานทางวัฒนธรรมและสังคมที่ชุมชนแต่ละแห่งมีอยู่ ทั้งนี้ได้มีความพยายามในภาครัฐที่จะทำ “แผนที่ทุนทางสังคม” เพื่อให้ผู้วางแผนนโยบายได้ทราบถึงศักยภาพของชุมชน ทั้งนี้การศึกษานี้มีข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย เพื่อให้บรรลุผลในการที่ผู้วางแผนนโยบายจะได้มีฐานข้อมูลเกี่ยวกับทุนชุมชน ดังนี้

รูปที่ 2 รูปแบบการก่อตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนที่มีอยู่เดิมในอดีต

รูปที่ 3 รูปแบบการก่อตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนที่เป็นอุปสรรคต่อการสร้างทุนของชุมชน

รูปที่ 4 รูปแบบการก่อตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมเพื่อนำไปสู่
ความเข้มแข็งของชุมชน

1. การสืบค้นทุนชุมชนที่ดำรงอยู่จากอดีตถึงปัจจุบันเพื่อหาทางส่งเสริม การที่ชุมชนแต่ละแห่งสามารถดำรงอยู่ได้นับจากอดีตมาจนถึงปัจจุบันนั้น ชุมชนจะต้องมีทุนชุมชนอันได้แก่ ทุนธรรมชาติ ทุนความรู้ ทุนมนุษย์ และทุนสังคม ซึ่งชุมชนได้สร้าง สะสม และสืบสานมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งทั้งหมดนี้อาจเรียกว่า เป็นทุนวัฒนธรรมของชุมชน ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมทั้งที่เป็นนามธรรม (เช่น ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ระบบความสัมพันธ์ คุณลักษณะของความเป็นมนุษย์ของคนในแต่ละชุมชน) และที่เป็นรูปธรรม (เช่น งานหัตถกรรม เครื่องมือ เครื่องใช้ ผลผลิตในรูปแบบต่างๆ) ก็คือสิ่งที่สะท้อนวิถีการดำรงชีวิตและสิ่งต่างๆ ที่คนในชุมชนได้สร้างสรรค์และสืบทอดมา ด้วยเห็นว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าและมีประโยชน์ในการดำรงชีวิตของคนในชุมชน อย่างไรก็ตาม สิ่งที่คนทั่วไปมองเห็นได้ง่าย ก็คือรูปธรรมของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่แต่ละชุมชนมีอยู่ เช่น การทำนา การทำไร่ การทอผ้าไหม การจักสาน การทำยาสมุนไพร การให้บริการการท่องเที่ยวของชุมชน เป็นต้น ดังนั้น หากจะใช้ทุนเดิมที่ชุมชนมีอยู่มาช่วยเสริมสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน จำเป็นจะต้องสืบสาวหรือมองให้ลึกลงไปถึงตัวระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์ ที่แม้จะมองไม่เห็น แต่เป็นรากฐานที่สำคัญที่รองรับการดำรงอยู่ของสิ่งที่เป็นรูปธรรม

ในรูปที่ 2 ได้แสดงให้เห็นว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมที่แต่ละชุมชนมีอยู่

ได้รับการคำจุนโดย (1) ระบบความรู้ ความคิด ความเชื่อ ซึ่งอาจเรียกได้ว่าเป็น “ทุนความรู้” (2) จิตสำนึก ร่วม อันประกอบด้วยความรักความผูกพันที่คนในชุมชนมีต่อกัน ความสามัคคีปรองดองและการแบ่งปันผล ได้อย่างเป็นธรรม ซึ่งอาจเรียกว่าเป็น “ทุนทางสังคม” (3) ความเป็นมนุษย์ที่มีพลังและศักดิ์ศรี ซึ่งอาจ เรียกว่าเป็น “ทุนมนุษย์” และ (4) การที่ชุมชนมีฐานทรัพยากรธรรมชาติและสามารถนำทรัพยากรธรรมชาติ มาใช้ประโยชน์ โดยมีการบำรุงรักษาไม่ทำลายสิ่งแวดล้อมให้หมดไป ก่อให้เกิดเป็นผลผลิตที่อาศัยฐาน ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน เรียกว่า “ทุนธรรมชาติ” ซึ่งทุนทั้ง 4 กลุ่มนี้ อาจเรียกโดยรวมว่าเป็น “ทุนชุมชน” การสืบค้นศักยภาพชุมชน ก็คือการสืบสาวประวัติความเป็นมาหรือการก่อเกิดของทุนชุมชนทั้ง 4 กลุ่มนี้ นั่นเอง

ดังนั้นในการทำแผนที่ทุนทางสังคม จึงมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องขยายขอบเขตไปถึงชุมชน ในกลุ่มอื่นๆ อันได้แก่ ทุนความรู้ ทุนมนุษย์ และทุนธรรมชาติด้วย โดยผู้ที่จะสามารถทำแผนที่ทุนชุมชน ได้ดีที่สุดก็คือคนในชุมชน ซึ่งอาจมีคนนอกชุมชนจากภาคส่วนอื่น ๆ เป็นผู้ให้การสนับสนุน การทำแผนที่ ทุนชุมชนเพื่อสืบค้นศักยภาพชุมชน จำเป็นต้องสืบค้นในเรื่องต่อไปนี้

- ระบบความรู้ที่ชุมชนเป็นผู้สร้างสรรค์จากประสบการณ์หรือจากปฏิบัติจริง โดยชุมชนรู้สึก ว่าตนเองเป็นเจ้าของความรู้ที่อยู่เบื้องหลังกิจกรรมที่กระทำอยู่อย่างลุ่มลึก สามารถใช้ความรู้แก้ไขปัญหา ในทางปฏิบัติได้ สามารถปรับเปลี่ยนความรู้ให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป เช่น ความต้องการ ของตลาด การนำเทคโนโลยีสมัยใหม่มาปรับใช้อย่างเหมาะสม หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือชุมชนมีอำนาจเหนือความรู้ มิได้เป็นเพียงผู้ที่ “ฟังฟัง” ความรู้ และรอคอยความช่วยเหลือจากผู้อื่น ทั้งนี้แต่ละชุมชนอาจมี ความรู้หลายระบบ เป็นความรู้ที่หลากหลาย ความรู้เหล่านี้ล้วนเชื่อมโยงกับการปฏิบัติจริง โดยที่ชุมชน อาจไม่ได้มองว่า สิ่งเหล่านี้เป็นความรู้ และไม่สามารถจัดระบบความรู้ของตนเองแบบศาสตร์สมัยใหม่ได้ ดังนั้นจึงควรสร้างกลไกที่จะช่วยให้ชุมชนสามารถจัดระบบความรู้ของตนเองได้ ทั้งนี้เพื่อให้นักวิชาการหรือ ผู้รู้ภายนอกชุมชนสามารถช่วยกันสร้างสรรค์ความรู้ต่อจากฐานความรู้เดิมของชุมชน แทนการสร้างความรู้ ที่ไม่เชื่อมโยงกับฐานความรู้เดิมของชุมชน สิ่งที่ต้องคำนึงถึงก็คือระบบความรู้ที่ชุมชนเป็นเจ้าของ และ ถือว่าเป็นทุนความรู้นี้ มิได้จำกัดอยู่กับความรู้ในอดีตเท่านั้น ชุมชนจำนวนมากได้มีการสืบสานและปรับ เปลี่ยนระบบความรู้ไปตามการเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมเพื่อให้สามารถตอบสนอง เป้าหมายหรือความต้องการของชุมชนได้ อย่างไรก็ตามข้อพึงระวังก็คือ ความรู้จากภายนอกจำนวนมาก ที่หลั่งไหลเข้าไปในชุมชน จนทำให้ชุมชนต้องกลายเป็นผู้ฟังฟังความรู้ นั้น ไม่ถือว่าเป็นทุนความรู้ของ ชุมชน

- ระบบความสัมพันธ์ที่ชุมชนสร้างขึ้นมารองรับกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน ระบบความสัมพันธ์ ที่นับเป็นทุนทางสังคม จะต้องสะท้อนจิตสำนึกร่วมของคนที่เข้ามาสัมพันธ์กัน ซึ่งอาจแสดงออกมาในรูป ของการร่วมทุกข์ร่วมสุข ความสามัคคีปรองดอง การแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม โดยมีกฎเกณฑ์กติกา ที่คนที่เข้ามาเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันร่วมกันสร้างขึ้น เป็นกฎเกณฑ์ที่ไม่ตายตัว สามารถปรับเปลี่ยนไปได้หาก

สมาชิกเห็นว่ากฎเกณฑ์ก่อให้เกิดอุปสรรคที่จะทำให้บรรลุเป้าหมาย ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้อาจปรากฏหรือดำรงอยู่ในลักษณะขององค์กรทางสังคมรูปแบบต่าง ๆ เช่น กลุ่ม สหกรณ์ สมาคม องค์กร องค์กร หน้าหมู่ เครดิตยูเนียน ฯลฯ อย่างไรก็ตามการที่ชุมชนมีองค์กรทางสังคมเหล่านี้ มิได้หมายความว่าชุมชนมีทุนทางสังคมเสมอไป ในหลายกรณีองค์กรทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชน อาจมีระบบความสัมพันธ์ที่สมาชิกมุ่งแต่ผลประโยชน์ส่วนตัว ทะเลาะเบาะแว้ง ต่างคนต่างอยู่ เกี่ยงกันรับผิดชอบก็ได้ ดังนั้นการที่ชุมชนมี “องค์กรจัดตั้ง” จำนวนมากจึงอาจไม่นำไปสู่การสร้างเสริมความเข้มแข็งให้กับชุมชน การทำแผนที่ทุนทางสังคมจึงต้องเข้าใจถึงคุณลักษณะของระบบความสัมพันธ์ที่เป็นรากฐานให้ชุมชนสามารถร่วมมือกันทำกิจกรรมให้บรรลุเป้าหมายซึ่งเป็นเป้าหมายร่วมกันของคนในชุมชน หรือในกลุ่มของผู้ที่เข้ามาร่วมมือสัมพันธ์กัน โดยที่ผลได้อันเกิดจากกิจกรรมต่างๆ ได้รับการแบ่งปันไปสู่สมาชิก และมีส่วนที่แบ่งปันไปถึงชุมชนโดยรวมด้วย

● คุณลักษณะของคนในชุมชน การที่ชุมชนมีทุนความรู้และทุนทางสังคมที่เข้มแข็งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่ง ที่จะทำให้คนในชุมชนมีลักษณะของความเป็นมนุษย์ที่มีพลังและมีศักดิ์ศรีของความมนุษย์ ซึ่งอาจสะท้อนออกมาในรูปของการเป็นคนที่ไม่กลัวเผชิญ กล้าต่อสู้กับปัญหาต่างๆ ไม่ย่อท้อ รวมทั้งมีความคิดสร้างสรรค์ พยายามช่วยเหลือตนเอง ไม่คอยหวังพึ่งผู้อื่น ขณะเดียวกันก็มีความเอื้ออาทร ช่วยเหลือแบ่งปันผู้อื่น ไม่เห็นแก่ตัว เหล่านี้ถือว่าเป็น “ทุนมนุษย์” ของชุมชน การเข้าถึงทุนมนุษย์ที่มีอยู่ในชุมชน จะต้องกระทำภายใต้วิถีคิดใหม่ที่หลุดพ้นจากการประเมินคุณภาพของคนโดยดูจากวุฒิทางการศึกษา ตำแหน่งทางราชการ หรือฐานะทางเศรษฐกิจ จึงจะช่วยให้สามารถมองเห็นศักยภาพของคนในชุมชนจากวิถีปฏิบัติในการดำรงชีวิตและการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชนอย่างแท้จริง

● ฐานทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นที่มาของการดำรงชีวิต ชุมชนที่มีการเกษตรเป็นพื้นฐานในการดำรงชีวิต ต้องอาศัยธรรมชาติเป็นฐานในการผลิตอาหาร ทอเสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม สร้างเครื่องมือเครื่องใช้ สร้างบ้านเรือน รวมถึงการปรังยารักษาโรค ฐานทรัพยากรธรรมชาติจึงเป็นที่มาของระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนนั้น ๆ ดังนั้นทุนความรู้และทุนทางสังคมของชุมชนจึงมิได้ดำรงอยู่อย่างลอย ๆ หากแต่ยึดโยงอยู่กับสภาพแวดล้อมของชุมชน ดังนั้นการสืบค้นทุนชุมชน เพื่อให้สามารถเข้าถึงศักยภาพของชุมชน จึงต้องให้ความสำคัญกับ “ทุนธรรมชาติ” อันหมายถึงฐานทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนได้นำมาใช้เพื่อการดำรงชีวิต โดยอาศัยความรู้และระบบความสัมพันธ์ที่สร้างขึ้นเป็นกลไกที่ทำให้สามารถนำสิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติมาใช้เพื่อการดำรงชีวิตได้ ดังนั้นหากฐานทรัพยากรธรรมชาติถูกพรากไปจากชุมชน ก็จะย่อมมีผลต่อการถดถอยของทุนความรู้และทุนสังคมของชุมชน และย่อมทำให้ความเป็นมนุษย์ที่มีพลังและศักดิ์ศรีของคนในชุมชนลดน้อยถอยลง กลายเป็นคนที่ต้องพึ่งพิงผู้อื่น ดังนั้นจะเข้าถึงศักยภาพของชุมชนจะต้องมีการสืบค้นฐานทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเชื่อมโยงกับระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์ของชุมชน และหาทางทำนุบำรุงรักษา รวมทั้งการพิทักษ์สิทธิของชุมชนที่มีต่อทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งนี้เพื่อให้ชุมชนมีทุนธรรมชาติที่เข้มแข็ง อันจะนำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชน

2. การสืบค้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมที่เป็นอุปสรรคต่อการสร้างทุนชุมชนเพื่อนำไปสู่การปรับเปลี่ยน แนวทางการพัฒนาภาคการเกษตรของประเทศไทยที่ผ่านมาได้ส่งผลให้มีการหลั่งไหลของความรู้และเทคโนโลยีจากภายนอกเข้าสู่ชุมชนอย่างรวดเร็ว รวมไปถึงแนวทางพัฒนาที่มีการนำทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนมาเป็นสินค้า เช่น ป่าไม้ ผลผลิตจากป่า สัตว์ป่า หรือใช้แหล่งน้ำตามธรรมชาติเป็นที่รองรับของเสียจากโรงงานอุตสาหกรรม และการดึงคนจากชุมชนเข้าสู่การเป็นแรงงานรับจ้าง ได้ส่งผลให้ทุนความรู้ ทุนทางสังคม ทุนมนุษย์ และทุนธรรมชาติ ซึ่งเป็นทุนชุมชนอ่อนแอลง รูปที่ 3 ได้แสดงให้เห็นถึงกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคม ที่มาพร้อมกับการพัฒนาในสังคมสมัยใหม่ที่เข้าสู่ชุมชนว่า หากพิจารณาไปถึงสิ่งที่อยู่เบื้องหลังกิจกรรมเหล่านี้แล้ว จะเห็นว่าแม้ตัวของกิจกรรมจะนำมาซึ่งรายได้ แต่กิจกรรมเหล่านี้ทำให้ชุมชนต้องกลายเป็นผู้ที่ต้องพึ่งพิงความรู้จากภายนอกชุมชน ต้องเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนมิได้เป็นผู้มีส่วนในการกำหนดกติกา ต้องตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ได้รับส่วนแบ่งจากสิ่งที่ทำไปอย่างไม่เป็นธรรม คนมีชีวิตรูปแบบต่างคนต่างอยู่ ทำให้ขาดพลังสร้างสรรค์ ขาดความมั่นใจ ต้องคอยพึ่งพิงผู้อื่น ทำให้ศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ลดทอนลง นอกจากนี้ความรู้และระบบความสัมพันธ์ที่เข้ามาใหม่นี้ นอกจากจะไม่เชื่อมโยงกับฐานทรัพยากรธรรมชาติแล้ว การพรากสิทธิเหนือทรัพยากรธรรมชาติไปจากชุมชน ยังเป็นการทำลายระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์ที่คนในชุมชนได้สร้างขึ้นจากการดำรงชีวิตที่เชื่อมโยงกับธรรมชาติอีกด้วย ดังนั้นแนวนโยบายในการสร้างเสริมความเข้มแข็งให้กับทุนชุมชน จึงต้องให้ความสำคัญกับการสืบค้นกระบวนการที่ทำให้ทุนชุมชนอ่อนแอลงด้วย ดังนี้

● ความรู้ที่นำเข้าไปสู่ชุมชนและทำให้ชุมชนกลายเป็นผู้พึ่งพิงความรู้ ในยุคของการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ชุมชนต้องเผชิญกับเทคโนโลยีในการผลิต เช่น อุปกรณ์เครื่องมือทางการเกษตร พันธุ์พืช ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง พันธุ์สัตว์ รวมไปถึงวิธีการในการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์แบบใหม่มากมาย โดยที่คนในชุมชนกลายเป็นเพียงผู้ใช้ความรู้หรือเทคโนโลยี หรือเป็นเพียงแรงงานที่ทำหน้าที่รับใช้เครื่องมือและความรู้ที่ชุมชนไม่ได้สร้างขึ้น ทำให้คนในชุมชนไม่สามารถปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีและความรู้ให้เหมาะสมกับท้องถิ่นของตนเอง เมื่อมีปัญหา ก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ กลายเป็นผู้ที่ไม่รู้เท่าทันความรู้ที่ตนเองใช้อยู่ต้องพึ่งพิงผู้อื่น ความรู้เหล่านี้นอกจากจะไม่ใช้ทุนความรู้ของชุมชนแล้ว ยังไม่สามารถเชื่อมโยงกับความรู้เดิมของชุมชน ทำให้ทุนความรู้เดิมของชุมชนอ่อนแอลง นอกเหนือจากความรู้ในด้านการผลิต ยังมีความรู้ในด้านอื่น ๆ เช่น ความรู้ในด้านการจัดการ การตลาด การจัดการสินเชื่อ ฯลฯ ที่ล้วนเป็นความรู้ที่เข้ามากับระบบเศรษฐกิจแผนใหม่ของคนในชุมชนไม่คุ้นเคย ทำให้ชุมชนตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ การสืบค้นจุดอ่อนของความรู้ที่หลั่งไหลเข้าไปในชุมชนในลักษณะนี้ จะช่วยให้ผู้วางนโยบายสามารถวางแผนแนวทางในการร่วมมือกับชุมชน ทำให้ความรู้เหล่านี้กลายเป็นทุนความรู้ของชุมชน ซึ่งหมายถึงว่าชุมชนจะต้องเข้าไปมีส่วนร่วมในการกำหนดว่าความรู้ใดที่จะเป็นประโยชน์ต่อชุมชนอย่างแท้จริง และมีกระบวนการที่จะทำให้ชุมชนสามารถรู้เท่าทันความรู้และเทคโนโลยีที่อยู่มากมายในชุมชนได้ (ดูรูปที่ 4)

● ระบบความสัมพันธ์ที่มีได้เกิดขึ้นจากการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนอย่างแท้จริง แนวทางในการพัฒนาชนบทโดยการนำเข้าสู่ความรู้และกิจกรรมจากภายนอกเข้าไปสู่ชุมชน ได้ส่งผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ที่ชุมชนเคยสร้างและสืบสานมาจากอดีต ชุมชนต้องเข้าไปมีความสัมพันธ์กับพ่อค้า นายทุน เจ้าหน้าที่ของรัฐ และองค์กรเอกชนที่ไม่แสวงหากำไรจำนวนมาก โดยแต่ละคู่สัมพันธ์ ชุมชนได้ทำกิจกรรมต่าง ๆ ที่คนทั่วไปอาจเห็นเป็นรูปธรรมได้ เช่น การทำนาปรัง การปลูกพืชไร่เพื่อการค้า การเลี้ยงปลา เลี้ยงกุ้งในรูปแบบของฟาร์ม การทำฟาร์มไก่ ฟาร์มหมู ไปจนถึงการทำสินค้าแปรรูป เช่น น้ำพริก กะปิ น้ำปลา เพื่อการค้า การตั้งกลุ่มสตรี กลุ่มเยาวชน การตั้งสหกรณ์ การกู้เงินผ่านระบบสินเชื่อ เป็นต้น กิจกรรมแต่ละกิจกรรมได้ดึงให้ชุมชนเข้าสู่ระบบความสัมพันธ์ที่ชุมชนไม่ได้เป็นผู้วางกติกา แต่ต้องทำตามกติกา และในหลาย ๆ กรณีเป็นกติกาที่ทำให้ชุมชนตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ ไม่มีอำนาจต่อรอง สำหรับภายในชุมชนเองคนอาจต้องลดทอนหรือเข้ามามีความสัมพันธ์กันน้อยลง โดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการทำมาหากิน โดยเกิดสภาพการณ์ที่เรียกว่า ต่างคนต่างอยู่ ต่างคนต่างทำ อาจดำรงความสัมพันธ์ในส่วนของพิธีกรรมหรืองานสังคมอยู่บ้าง เช่น การร่วมงานบุญ งานบวช งานศพ งานแต่งงาน เป็นต้น สภาพการณ์เหล่านี้ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความอ่อนแอของทุนทางสังคม ซึ่งเป็นความอ่อนแอที่อาจมองเห็นได้อย่างชัดเจน เพราะไม่มีลักษณะที่เป็นรูปธรรมเหมือนกิจกรรมหรือตัวองค์กรที่ดำรงอยู่ การสืบค้นในเรื่องนี้จึงต้องกระทำอย่างประณีต โดยไม่สรุปอย่างง่าย ๆ ว่า องค์กรทางสังคมที่มีอยู่ไม่ว่าจะเป็นกลุ่ม สหกรณ์ สมาคม เครดิตยูเนียน จะสามารถใช้เป็นดัชนีสะท้อนความเข้มแข็งของทุนทางสังคมได้เสมอไป

อย่างไรก็ตาม การจะสร้างทุนทางสังคมจะต้องมีการสร้างผ่านกิจกรรมทางสังคม ซึ่งอาจออกมาในรูปกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆ โดยกิจกรรมเหล่านี้ควรเป็นกิจกรรมที่สามารถตอบสนองต่อเป้าหมายในการดำรงชีวิตของชุมชน ทั้งนี้กิจกรรมจะต้องก่อให้เกิดกระบวนการสร้างสรรค์ความรู้ ซึ่งอาจเป็นการบูรณาการความรู้เก่ากับความรู้ใหม่ หรือนำความรู้เก่ามาปรับใช้ หรือเป็นความรู้ใหม่ที่ชุมชนได้มีโอกาสเข้าถึงความรู้อย่างแท้จริง สามารถปรับเปลี่ยนความรู้ให้เหมาะสมกับความต้องการได้ ไม่ใช่ความรู้ที่เป็นส่วนเลี้ยว ที่ทำให้ชุมชนตกอยู่ภายใต้อำนาจของผู้รู้ นอกจากเรื่องความรู้แล้ว กิจกรรมยังควรเปิดโอกาสให้คนในชุมชนได้สร้างระบบความสัมพันธ์ในรูปแบบที่เหมาะสม โดยชุมชนมีส่วนร่วมในการวางกติกา มีการแบ่งปันผลได้อย่างเป็นธรรม เพื่อสร้างจิตสำนึกร่วมของชุมชน อันจะทำให้เกิดทุนทางสังคมด้วย (ดูรูปที่ 4)

● คุณลักษณะของคนในชุมชน ความอ่อนแอของทุนความรู้และทุนทางสังคมย่อมมีผลต่อคุณลักษณะของคนในชุมชน เพราะการที่คนในชุมชนต้องเปลี่ยนสถานะจากการเป็นผู้สร้างสรรค์ความรู้ และกำหนดระบบความสัมพันธ์ โดยเฉพาะกฎเกณฑ์กติกาต่าง ๆ ทำให้คนในชุมชนกลายเป็นผู้ที่ต้องคอยพึ่งพิงผู้อื่น ขาดพลังในการต่อสู้กับอุปสรรคต่าง ๆ บางครั้งอาจรอความช่วยเหลือจากรัฐบาล จากเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือองค์กรเอกชน นับเป็นการลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ อย่างไรก็ตามการสร้างเสริมพลัง (empowerment) ให้กับคนในชุมชน ไม่สามารถทำได้โดยใช้กระบวนการอบรมในลักษณะของการ

สอนในชั้นเรียน แต่จะต้องทำผ่านกิจกรรมที่ให้โอกาสแก่ชุมชนให้มีส่วนในการสร้างความรู้และกำหนดระบบความสัมพันธ์ หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการกระทำการสร้างทุนความรู้และทุนทางสังคม จึงจะทำให้เกิดเป็นทุนมนุษย์ได้ (ดูรูปที่ 4)

● ทุนธรรมชาติ เนื่องจากการดำรงชีวิตของชุมชนในชนบทไม่อาจแยกออกจากสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติได้ การค้ำชีพในสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติของชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็น เพราะระบบความรู้และระบบความสัมพันธ์หลายอย่างของชุมชน เกิดจากปฏิสัมพันธ์ที่คนมีต่อสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ การพรากสิทธิเหนือสิ่งแวดล้อมไปจากชุมชน จึงเท่ากับเป็นการทำลายทุนความรู้และทุนสังคมของชุมชน ซึ่งในที่สุดแล้วก็เป็นการทำลายทุนมนุษย์ ดังนั้นการสร้างกระบวนการให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ และให้ชุมชนได้ดำรงชีวิตบนฐานทรัพยากรธรรมชาติ จึงเป็นรากฐานสำคัญของการสร้างความเข้มแข็งให้กับทุนชุมชนและความเข้มแข็งของชุมชน (ดูรูปที่ 4)

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

จุฬารักษ์ โชติช่วงนิรันดร์. 2527.

ประวัติศาสตร์หมู่บ้าน: บ้านโปโล, กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัย ขอนแก่น.

จัตตทิพย์ นาถสุภา. 2540.

เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

จัตตทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. 2537.

วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.

นภาพร หะวานนท์. และคณะ. 2545.

รายงานการวิจัย โครงการพัฒนาดัชนีความเข้มแข็งของชุมชน, กรุงเทพมหานคร:
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

ยศ สันตสมบัติ. 2539.

ท่าเกวียน, กรุงเทพมหานคร: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

พรพิไล เลิศวิชา. 2532

ศิรจ จากไพร่หนีนายถึงธนาคารแห่งขุนเขา, กรุงเทพมหานคร:สำนักพิมพ์หมู่บ้าน.

ฟิลิป เอิร์ช. 2533.

“หมู่บ้านสู่รัฐ-รัฐสู่หมู่บ้าน” ใน รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา บรรณาธิการโดย
อนัญญา ภูซงคกุล, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิฑูรย์ ปัญญากุล. 2540.

ภูมิปัญญาพื้นบ้านกับความหลากหลายทางชีวภาพ, กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์
เคล็ดไทย.

แอนดรู เทอร์ตัน. 2533.

“บรรดาอำนาจท้องถิ่นกับการแยกตัวทางสังคมในชนบท” ใน รัฐกับหมู่บ้านในไทยศึกษา
บรรณาธิการโดย อนัญญา ภูซงคกุล, กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

Ahluwalia, Montek. 1974.

“Income Inequality: Some Dimensions of the Problems” in Hollis Chinery et al. (editors), **Redistribution with Growth**, London: Oxford University Press.

Broom, L.; Selznick, P. and Darroch, D. 1981.

Sociology: **A Text with Adapted Readings**, London: Harper and Row.

Evans, Peter. 1979.

Dependent Development:: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil, Princeton: Princeton University.

Fei, John and Ranis, Gustav. 1966.

“Agrarianism, Dualism and Economic Development” in Irma Adelman and Erik Thorbecke (editors), **The Theory and Design of Economic Development**, Baltimore: The John Hopkins Press.

Hirsch, Philip. 1990.

Development Dilemmas in Rural Thailand, Singapore: University.

Lewis, Arthur. 1954.

“Economic Development with Unlimited Supplies of Labor”, **The Manchester School**, 22 (May): 139-191.

Putnam, Robert. 1993.

Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy, Princeton: Princeton University.

Smelser, Neil. 1973.

“Toward a Theory of Modernization in the Modern Society” in Amitai Etzioni and Eva Etzioni (eds), **Social Change: Sources, Patterns, and Consequences**, (2nd ed), New York: Basic Books.